लव। सहि ! कदमो उण सो महाणुहावो त्ति विसुमरिदं मए (१)। (ष)

मद। सहि ! सुमर सुमर। जेण तस्सिं दिअसे विअड-दुट्ठसावद-विणिवाद-गोअरं गदा असरणा तक्कालसंणिहिदेण पीवर भुअत्थम्भेण णिक्कारणबन्धवेण सअल-भुवणेक्कसार-णिअदेहो-वहारसाहसं कदुअ परिरक्खिदह्मि। जेण अ दिढ-विअड-मंसलुत्ताण परिणाहि-वक्खत्थल-लञ्छण-जज्जरिद-जवापीड-धारिणा करुणाधणेण मम किदे विसहिदा अदिदुट्ठसद्दूल-णह-सिहा-वज्जप्पहारा मारिदो अ सो दुट्ठसावदमहारक्खसो त्ति २)। (स)

(ष) सखि ! कतमः पुनः स महानुभाव इति विस्मृतं मया।

(स) सखि ! स्मर स्मर। येन तस्मिन् दिवसे विकट-दुष्ट-श्वापदविनिपात-गोचरं गता अशरणा तत्कालसन्निहितेन पीवरभुजस्तम्भेन निष्कारणबान्धवेन सकल-भुवनैकसार-निजदेहोपहार-साहसं कृत्वा परिरक्षितास्मि। येन च दृढ-विकट मांसलोत्तान-परिणाहि-वक्षःस्थल-लाञ्छनजर्जरित-जपापीडधारिणा करुणाधनेन मम कृते विसोढा अतिदुष्टशार्दूलनख-शिखा-वज्रप्रहाराः, मारितश्च स दुष्टश्वापद-महाराक्षस इति।

(ष) लवेति। मदयन्तिकामुखादेव तस्या मकरन्दं प्रत्यनुरागप्रकारमवगन्तु-कामा सत्यपि कौतुकेन विस्मरणभावं दर्शयति सखीत्यादिना।

(स) मदेति। विकटो भयङ्करः, दुष्टः पोषितोऽपि दुष्टस्वभावः श्वापदो

---

(१) कदमो उण महाभाओ त्ति विसुमरिदं मए ईदृशः पाठः क्वचित्।

(२) सहि ! सुमर ।...सावदावदेसगोअरं ... सुलग्गसंणिहिदेण ... [illegible]

लव । हुं, मअरन्दो । (छ)

मद । सानन्दम् । पिअसहि ! किं किं (१) भणासि । (ज)

(छ) हुं, मकरन्दः ।

(ज) प्रियसखि ! किं किं भणसि ।

हिंस्रः शार्दूलः, तस्य विनिपातगोचरं आक्रमणविषयतां गता प्राप्ता, अशरणा अन्य-रक्षकरहिता । पीवरो भुजः स्थूलो बाहुः स्तम्भ इव तेन । सकलेषु भुवनेषु एकोऽद्वितीयः सारः स्वप्रियतमत्वात् श्रेष्ठः, यो निजदेहः तस्य उपहारः शार्दूलाय समर्पणमेव साहसं तत् तथोक्तं कृत्वा स्वविनाशसम्भवेऽपि तव लच्चामकृत्वेत्यर्थः । दृढं कठिनं, विकटं प्रहारक्षताभयङ्करं, मांसलं बलवत् उत्तानं उन्नतं, परिणाहि विशालं, यत् वक्षःस्थलं, तत्र लाञ्छनं शार्दूलनखप्रहारचिह्नं जर्जरित च्छिन्नभिन्नो जवापीड़ो जवा-पुष्पशेखर इव तं धारयतीति स तथोक्तस्तेन । करुणा दयैव धनं यस्य तेन अतीव दयालुनेत्यर्थः । अन्यथा निःसम्पर्कां मां रक्षितुमेतावत्कष्टसहिष्णुता न स्यादिति भावः । अतिदुष्टशार्दूलस्य नखशिखा एव नखराग्रभागा एव वज्राः नितान्तकठिन-तीक्ष्णत्वात् कुलिशानि तेषां प्रहाराः । दुष्टश्वापद एव महाराक्षसः सः । तं स्मर इत्यर्थः ।

(छ) लवेति । हुमिति स्मरणार्थद्योतकमव्ययं । "हुं स्मृतावप्यपाकृता"-वित्यादि मेदिनी । अत्रापि कौतुकं व्यज्यते ।

(ज) मदेति । प्रियतमनामश्रवणात् सानन्दम् । आनन्दादेव च किं किमिति द्विरुक्तिः । एतेन पुनर्मकरन्दनामश्रवणे महती व्यग्रता व्यज्यते ।

संभाविदा...। दिढ़ दाढ़ा—विदारिष...वक्खत्थलेण जरठजज्जरिद जवापीड़धारिणा करुणेक्कघणेण मम किदे वि विमज्जन्त-सप्पल-याह-णिपाय-वज्ज-पञ्जर-प्पहारो...इति पाठभेदाः ।

(१) क्वचित् 'किं किं' इति द्विरुक्ति र्नास्ति ।

लव। णं भणामि मअरन्दो त्ति। सस्मितं (१) शरीरमस्याः स्पृशन्ती संस्कृतमाश्रित्य। (क)

वयं तथा नाम यदात्थ किं वदा-
म्ययं त्वकस्माद् (२) विकलः कथान्तरे।
कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं
विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः॥१॥

(क) ननु भणामि मकरन्द इति।

(क) लवेति। मकरन्दनामश्रवणादेव व्यक्तातिशयदर्शनात् स्मितम्। रोमाञ्च-परीक्षणाय शरीरस्पर्शः। लवङ्गिकायाः सखीरूपत्वाद् वैदग्ध्यार्थं संस्कृताश्रयणं। यथा दर्पणे—

"योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतञ्चान्तरान्तरा॥"

वयमिति। यत् आत्थ 'वयं माधवे अनुरक्ता' इति यत् त्वं ब्रवीषि, वयं मालती तत्पक्षगताश्च जनाः, तथा माधवे अनुरक्ता एव इति नाम स्वीकरोमीत्यर्थः। नाम-शब्दोऽयमभ्युपगमे। तु किन्तु, किं वदामि अहमपि त्वद्विषये किं ब्रवीमि; विशुद्धः परपुरुषानुरागकलङ्कराहित्येन निर्मलः, प्रत्युत परपुरुषे नितान्तानुरागवानिति ध्वन्यते, मुग्धः कामावेशजनितकपटताशून्यतया मूढः सरलः, सातिशयकामावेशवशेनातीवकपट इत्यपि व्यज्यते। विशुद्धश्चासौ मुग्धश्चेति स विशुद्धमुग्धः। 'अयं' हस्तेन स्पृश्यमानः कुलकन्यकाजनः केवलपरदोषाविष्कारिणी मदयन्तिका त्वमित्यर्थः, कथान्तरे कस्यचित् पुरुषस्य कथाप्रसङ्गमध्य एव विकलः कुतश्चिदावेशाद्विह्वलः सन् कथं केन हेतुना कदम्ब-

(१) सस्पृहमिति पाठान्तरम्।

(२)...अयञ्च कस्मादिति भिन्नः पाठः।

मद। सलज्जम्। सहि! किं मं उवहससि। णं भणामि। णिव्वावेदि तारिसस्स अप्पणिरवेक्ख-व्ववसाइणो किदन्त-कव-लिज्जन्त-जीविद-बलामोड़िअ-पच्चाणअण गुरुओवआरिणो जणस्स संकहासु णामग्गहणं सुमरणं अ (१)। तधा अ तुएवि गाढ़-गुरु णह-प्पहार--वेअणारम्भ--विह्मलाविद-सरीर-सङ्कलिद-

(ख) सखि! किं मामुपहससि। ननु भणामि। निर्वापयति तादृशस्य आत्म-निरपेक्षव्यवसायिनः कृतान्त-कवल्यमान-जीवित-बलात्कार प्रत्यानयन गुरूपकारिणो जनस्य सङ्कथासु नामग्रहणं स्मरणञ्च। तथा च त्वयापि गाढ़-गुरु-नख-प्रहार-वेदनारम्भ-

गोलस्य कदम्बपुष्पगोलकस्य आकृतिमिवाकृतिमाकारं आश्रितः अवलम्बितवान् रोमाञ्चित इत्यर्थः। यथेयं कुलकन्यका कुमारी सत्येव, कश्मिंश्चित् पुरुषे परममनुरक्ता, मालत्यपि तथा, सुतरां तव केवलं दोषारोपो नितान्तमनुचित इति भावः। सोपहासेयमुक्तिः।

अत्र दृष्टभङ्गीविशेषेण मदयन्तिकायाः पुरुषविशेषानुरागस्याभिधानात् पर्य्यायोक्त-मलङ्कारः समासगतार्थोपमया सङ्कीर्य्यते। तथा यदात्थ इति वाक्यस्य परत्र पाठात् "न्यक्कारोह्ययमेव मे यदरयः" इति दर्पणोदाहृतवत् वाक्यगतविधेयाविमर्षदोषः, स च 'यदात्थ एवं वयमत्र' इति पाठेन समाधेयः। ईदृशपाठे तु आत्थ इति ब्रूधातोरा-देशत्वात् सौ प्रयोगः। एवं इत्यभूता इत्यर्थः।

अत्र लेशो नाम नाट्यलक्षणम्। "स लेशो भण्यते वाक्यं यत् सादृश्यपुरःसरम्।" इति दर्पणलक्षणात्। वंशस्थविलं वृत्तम् ॥१॥

(ख) मदेति। लवङ्गिकया सरोमाञ्चप्रत्यक्षीकरणात् सलज्जमाहेत्यर्थः। आत्म-निरपेक्षेण आत्मरक्षणापेक्षामकृत्वा. व्यवसायिनः मां रक्षितुमुद्यमिनः, कृतान्तेन यमेन कवल्यमानं शार्दूलाक्रमणेनैव ग्रस्यमानं यत् जीवितं मम जीवनं तस्य बलात्कारेण

(१) सहि! जीव ..णिव्वावअन्ति···णामग्गहण-सुमरणाइं। इति पाठान्तराणि।

सेअ-सलिलुप्पीलो, मोह मउलाअन्त-णेत्त कन्दोट्टजुअलो, भूमि-विलग्गिदासि-लदा-विट्टम्भ-धीर-धारिद-सरीरभारो, पच्चक्खी-किदो ज्जेव मदयन्तिआ-णिमित्त-मेत्त-विच्छड्डिदमहामहग्घ-जीअलोओ महाभाओ त्ति (१)। स्वेदादीन् विकारान्नाटयति। (ख)

विह्वलित-शरीर-सङ्गलित-स्वेद सलिलोत्पीड:, मोह-मुकुलायमान-नेत्रकन्दोटयुगल:, भूमि-विलग्नासिलता-विष्टम्भ-धीर-धारित-शरीरभार:, प्रत्यक्षीकृत एव मदयन्तिका-निमित्त-मात्र-विच्छर्द्दितमहामहार्घजीवलोको महाभाग इति।

बलप्रकाशेन यत् प्रत्यानयनं प्रत्याहरणं तेन गुरुकं महत् उपकर्त्तुं शीलं यस्य तस्य। सखीषु कथाप्रसङ्गेऽपि नामग्रहणं नामोच्चारणं अरण्य कर्त्तुं, निर्वापयति सन्ताप-हीनां करोति। गाढगुरु नखप्रहारेण कठिनमहानखराघातेन यो वेदनारम्भ: तेन विह्वलितात् विकलीकृतात् शरीरात् सङ्गलित: स्वेदसलिलोत्पीडो घर्म्मजलप्रवाहो यस्य स:। मोहेन मूर्च्छया मुकुलायमानं मुद्रितीभवत् नेत्रकन्दोटयुगलं नयननीलोत्पल-द्वयं यस्य स:। भूमौ विलग्नाया: स्थिताया असिलताया विष्टम्भेन अवलम्बनेन धीरं स्थिरं यथा स्यात् तथा धारितो धृत: शरीरभारो येन स:। तथा मदयन्तिकानिमित्त-मात्रं केवलमदयन्तिकानिमित्ते विच्छर्द्दित: परित्यक्त: शार्दूलसन्निधौ स्वदेहस्थापनेन मरणावश्यम्भावात् परित्यज्यमान इत्यर्थ: महामहार्घजीवने नानाविधसुखसम्भोगसम्भवा-दतीवमहामूल्य: जीवलोको येन स तथोक्त:, महाभागो नानागुणशालित्वादतीवभाग्यवान् मकरन्द:, त्वयापि प्रत्यक्षीकृत एव। सुतरां तत्कृतोपकारे न मे मिथ्यावादित्वमाशङ्क-नीयमिति भाव:।

"कन्दोट' (क्ली) नीलोत्पल" मिति शब्दकल्पद्रुम:।

---

(१)···सो तुए वि गाढ-प्पहार वेअणारम्भ-विह्वारिद-सरीर-सङ्गलिद-सेअसलिलुप्पीलो ...असि-लिदविदासि-यट्ठि...परिधारिय ... मदयन्तिआमेत्त-विच्छड्डिय-महग्घजीविदो महाणुभावो त्ति इति पाठभेद:।

बुद्ध । शरीरमस्याः स्पृशन्ती । अस्सत्थसरीरि ! किं वाआ, दंसिदं सरीरेण मअरन्द-समाअमोक्कण्ठुअं (१) । (ग)

मद । सलज्जम् । सहि ! अवेहि अवेहि । उब्भिण्णम्हि सहवासिणीए मालदीए (२) । (घ)

लव । सहि मदअन्तिए ! अह्मे वि जाणिदव्वं जाणीमो ता पसीद, विरम ववदेसादो । एहि, विस्सम्भ-गब्भ-कधा-बन्धसरिसं (३) सुहं चिट्ठम्ह । (ङ)

(ग) अस्वस्थशरीरे ! किं वाचा, दर्शितं शरीरेण मकरन्दसमागमोत्सुकत्वम् ।

(घ) सखि ! अपेहि अपेहि । उद्भिन्नास्मि सहवासिन्या मालत्या ।

(ङ) सखि मदयन्तिके ! वयमपि ज्ञातव्यं जानीमः । तत् प्रसीद, विरम व्यपदेशात् । एहि, विस्रम्भगर्भ-कथा-बन्धसदृशं सुखं तिष्ठामः ।

(ग) बुद्धेति । अस्वस्थशरीरे ! मदनपीडावशादसुस्थदेहे ! वाचा किं निजावस्थागोपनवचसा किं फलं अपि तु किमपि नेत्यर्थः । कथमेतदित्याह दर्शितमिति । शरीरेण मकरन्दस्य स्मरणमात्रेणैव रोमाञ्चितेनेत्यभिप्रायः । दर्शितं प्रकटितम् ।

(घ) मदेति । उद्भिन्ना रोमाञ्चिता । तथाच प्रियसख्या मालत्याः सहवासेनानन्दादेवामी रोमाञ्चाः सञ्जाताः, न पुन र्मकरन्दस्य स्मरणादिति भावः ।

अत्र व्याजोक्तिरलङ्कारः "व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः" इति लक्षणात् ।

(ङ) लवेति । व्यपदेशात् आत्मभावगोपनच्छलात् । विस्रम्भः प्रणयो गर्भे

---

(१) ५ब । अवसिदं पिअसहीए सरीरेण इति पाठान्तरम् ।

(२)—पिअसहि ! अवेहि । उब्भिण्णम्हि सहवासिणीए कीलणेण इति पाठभेदः ।

(३)—विस्सम्भगब्भकहापबन्ध सरसं इति क्वचित् पाठः ।

बुद्ध। सहि ! सोहणं लवङ्गिआए भणिदं (१)। (च)

मद। विधेअह्मि संपदं सहीणं (२)। (छ)

लव। जइ एव्वं, ता कधेहि कधं णु दे कालो गच्छदि त्ति।(ज)

मद। णिसामेहि पिअसहि !। मम बुद्धरक्खिदा-पक्खवाद-पच्चएण पढमं ज्जेव तस्सिं जणे अदिभूमिं गदो अणुराओ।

(च) सखि ! शोभनं लवङ्गिकया भणितम्।

(छ) विधेयास्मि साम्प्रतं सख्योः।

(ज) यद्येवं, तत् कथय, कथं नु ते कालो गच्छतीति।

(झ) निशामय प्रियसखि !। मम बुद्धरक्षिता-पक्षपात-प्रत्ययेन प्रथममेव तस्मिन्

यस्य तस्य तादृशस्य कथाबन्धस्य संलापपरम्परायाः सदृशं योग्यं तादृशालापपरम्परया यादृशं सुखं भवितुमर्हति तादृशं सुखं निरतिशयनिर्मलसुखं यथा स्यात्तथेत्यर्थः।

(च) बुद्धेति। शोभनं युक्तियुक्तत्वात् साधुभूतं। सुतरां तदेव कुर्म्म इति भावः।

(छ) मदेति। सख्योर्युवयोः। विधेयास्मि अतीवस्नेहवशात् वाक्याधीनास्मि। तथा च यदादिश्यते तदेव मया करणीयमिति भावः। "विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रव" इत्यमरः।

(ज) लवेति। कथं केन प्रकारेण।

(झ) मदेति। हे प्रियसखि ! लवङ्गिके ! निशामय आकर्णय। बुद्धरक्षितायाः अवगतसर्ववृत्तान्ततया लवङ्गिकाया एवेदं सम्बोधनं तत एव चैकवचनमिति बोध्यम्। बुद्धरक्षितायाः पक्षपातो गुणवर्णनादिना मकरन्दपक्षग्रहणं तत प्रत्ययेन

---

(१) बुद्ध। सोहणं लवङ्गिआ भणादि। इति भिन्नः पाठः।

(२)...पिअसहीणो इत्यपि पाठः।

अवि अ, तस्मिं जणे भरिदुव्वरन्त-कोदूहलुक्कण्ठा-मणोरहं हिअअं आसी (१)। (भ)

तदो विहि-णिओअ-णिव्वुत्त-दंसणा भविअ (२) दुव्वार-दारुणाआस-दुक्ख-सन्दाव-डज्झन्त-चित्त-विहडन्त--जीविदासा, दूर-विअम्भिआपुव्व-सव्वङ्ग--प्पज्जलण-मअण--हुदवहुद्दाम--दाह-

---

जने अतिभूमिं गतोऽनुरागः। अपि च, तस्मिन् जने भृतोद्वर्त्तमानकौतूहलोत्कण्ठा-मनोरथं हृदयमासीत् !

(भ) ततो विधिनियोग-निर्वृत्त-दर्शना भूत्वा, दुर्व्वार-दारुणायास-दुःख-सन्ताप-दह्यमान-चित्त-विघटमानजीविताशा, दूर-विजृम्भितापूर्व-सर्वाङ्ग-प्रज्वलन-मदनहुतवहो-

---

विश्वासेन। गुणाश्चा बुद्धरचिता न खलु निर्गुणस्य पक्षपातिनी भवितुमर्हतीति तद्विश्वासः सम्भवपर एवेति भावः। तस्मिन् जने मकरन्दे। मनसा पतिभावनिर्वर्त्तनात् मकरन्द-नामग्रहणमकृत्वा तस्मिन् जन इत्युक्तम्। अतिभूमिमाधिक्यम्। भृतमिति भावे क्तः, ततश्च भृतात् हृदयपरिपूरणात् परं उद्वर्त्तमाना अतिरिक्तीभवन्तः, अतीवबहुला इत्यर्थः, कौतूहलोत्कण्ठामनोरथा दर्शनालापादौ कौतुकौत्सुक्याभिलाषा यत्र तादृशम्।

(भ) तत इति। विधिनियोगेन दैवप्रेरणेन निर्वृत्तं शार्दूलाक्रमणकाले निष्पन्नं दर्शनं साक्षात्कारो यस्याः सा। दुर्वारो बलवत्तरेण दुरुपशमो दारुणश्च य आयासो मन्मथपीड़ा, तस्य दुःखसन्तापाभ्यां तज्जनितकष्टपरितापाभ्यां दह्यमानात् चित्तात् विघटमाना अपसरन्ती विनश्यन्ती जीविताशा जीवनप्रत्याशा यस्याः सा। दूर-विजृम्भितः अतीववृद्धिं गतः, अपूर्वं आश्चर्यः, सर्वाङ्गप्रज्वलनः सकलदेहावयवसन्तापकः,

---

(१)...पअएव पढमं एव्व तस्सिं जणे अविरल-कोऊहलुक्कण्ठा मणहरं॰ इति पाठभेदः।

(२) तदो विहि णिओएण चिर-णिव्वुत्त दंसणा भविअ इत्यपि पाठः।

दूसहा-यास-दुम्मणायन्त-परिअणा, (१) पच्चासा-विमोक्खमेत्त-सुलह-मिच्चु-णिव्वाण-पडिऊल-बुद्धरक्खिदा--वअण--विवड्ढिआवेअ-व्वइ-अर-विसंठुला इमं जीवलोअ-परिवत्तं अणुहोमि । (अ)

उद्दाम-दाह-दुःसहायास-दुर्म्मनायमान-परिजना, प्रत्याशा-विमोक्षमात्रसुलभ-मृत्यु-निर्वाण-प्रतिकूल-बुद्धरक्षिता-वचन-विवर्द्धितावेग-व्यतिकर-विसंष्ठुला, इमं जीवलोक परिवर्त्तमनुभवामि ।

यो मदनकृतवह्निः कामानलः, तस्य उद्दामदाहेन तत्कृत-विकटसन्तापेन यो दुःसह आयासः कष्टम्, तेन दुर्म्मनायमानाः प्रतीकारोपायाऽभावात् दुःखितमनस्काः परिजनाः परिचारिकाः यस्याः सा । तथा प्रत्याशाविमोक्षमात्रेण तस्य प्रियतमस्य लाभाशापरित्यागमात्रेण सुलभं अनायासप्राप्यं यत् मृत्युनिर्वाणं मरणसुखं, तस्य प्रतिकूलानि प्रतिबन्धकानि यानि बुद्धरक्षिताया वचनानि 'सखि ! मा म्रियस्व, अवश्यमेव तत्समागमो भविष्यति' इत्यम्भूतानि वाक्यानि, तैः विवर्द्धितस्य आवेगस्य समागमाशावेगस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण विसंष्ठुला विषमीकृता अस्थिरचित्तीकृता सती, इमं जीवलोकस्य जगतः परिवर्त्तं क्रमिकपरिवर्त्तनं अनुभवामि समयमतिवाहयामीत्यर्थः । किन्तु नाद्यापि तत्समागमो जात इति भावः । तस्मिन्नहमेतावदनुरक्ता, यथा तस्य लाभाशापरित्यागमात्रेणैव ममावश्यमेव मरणं भवेत्, तथा सति च मन्मथपीड़ोपशमेन चिरनिर्वृतिः स्यात् ; किन्तु बुद्धरक्षितायाः प्रत्याशाजनकवाक्यैर्मर्त्तुमपि न शक्नोमि, अत च तदाशावेगेन सततमस्थिरचित्ता सती समयमतिवाहयामीति श्लेषविशेषणस्य सरलार्थः । एतेनातिमहती समागमोत्कण्ठा व्यज्यते ।

---

(१) दुव्वार-दारुणायन्त-दुसह-मन्दाविद कण्ठगअ-चित्त-विहडन्त-जीविदा अच्चाविअत्ति । विणिविदापुव्व-सब्बङ्ग-पज्जलिअ-मअण-हुदवहुद्दाम-दूसहायास...इति पाठान्तरम् ।

सङ्कप्प-सिविण अन्तरेसु अ (१) मणोरहुम्माद-मोहिदा पेक्खामि तं जणं। सो वि पिअसहि! मुहुत्त-णिव्वूढ़-विम्हअ-विसंठुलु-व्वेल्लन्त-वित्थरन्त-ललिद-णेत्त-पुण्डरीअ-तण्डवुप्पील-डम्बर-पडिरूढ़-मैरेअ-मद-घुम्मिअं विअ ˚ णिज्झाअदि मं (२)। (ट)

(ट) सङ्कल्प-स्वप्नान्तरेषु च मनोरथोन्माद-मोहिता प्रेक्षे तं जनम्। सोऽपि प्रियसखि! मुहूर्त्त-निर्व्यूढ़-विस्मय-विसंष्ठुलोद्वेल्लद्विस्तार्यमाण-ललित-नेत्रपुण्डरीक ताण्डवोत्पीड़-डम्बर-प्रतिरूढ़-मैरेयमद-घूर्णितमिव निध्यायति माम्।

(ट) सङ्कल्पेति। अपि चेति चार्थः। सङ्कल्पाः 'तेन सहैवमालपामि, इत्थञ्च विहरामि' इत्येवं भावनाः, स्वप्ना निद्रितावस्थायां विषयानुभवाः, तेषामन्तरेषु मध्येषु व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम्। मनोरथेन अभिलाषमात्रेण य उन्मादः कामोन्मत्तता, तेन मोहिता सती तं जनं मकरन्दं प्रेक्षे पश्यामि। सोऽपि, न केवलमहं मकरन्दोऽपि। मुहूर्त्तं निर्व्यूढः सम्पन्नो यो विस्मयो दर्शनाश्चर्यं तेन विसंष्ठुलं विषमं सातिशयं यथा स्यात्तथा उद्वेल्लतोरुद्भ्रमतोः, विस्तार्य्यमाणयो दर्शनतृष्णया प्रसार्य्यमाणयोः ललितयोः सुन्दरयोः, नेत्रपुण्डरीकयो स्ताण्डवोत्पीड़ः नृत्यराशिः स्पन्दनसमूह इत्यर्थः स एव डम्बर आडम्बरः, तेन प्रतिरूढमुत्पन्नं मैरेयमदेन मैरेयाख्यमद्यपानजनितमत्ततया घूर्णितमिव घूर्णितं घूर्णनं यस्मिन् कर्म्मणि तद् यथा तथा मां निध्यायति पश्यति।

"मैरेयं धातकीपुष्प-गुड़धानाम्लसंहितम्।" इति माधवः।

"निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्।" इत्यमरः।

---

(१) सङ्कप्पचिन्ताए सिविणन्तरेसु अ, इति पाठान्तरम्।

(२) तह वि, पिअसहि! मुहुत्तं उव्वूढ़-विम्हअ-विसंठुलु-व्वेल्ल-वित्थारिपेरन्तधाव-रत्तणेत्त-पुण्डरीअ-ताण्डव-उब्भट-पहढ-मैरेअ-मद-घु[illegible] विअ वे दि इति पाठभेदः

किं च, कवलिदारविन्द-केसर-कसाय-कण्ठ-कलहंस घोस-घग्घर-क्खलिद-गम्भीर-तार-धीर-णाद-भरिद-कण्णविवरं "पिए मदअन्तिए !' त्ति वाहरदि । अध अ, पप्फुरन्त-पओहरुच्छलन्त उत्तरीअ-अञ्चलावलम्बण-परिभवेण ससंभमुत्तरङ्गि-धमधमाअन्त-हिअअं मं समुत्तासेदि (१) । (ठ)

(ठ) किञ्च, कवलितारविन्द-केसर-कषायकण्ठ-कलहंस-घोष-घर्घर--स्खलित-गम्भीर-तार-धीर-नाद-भरित-कर्णविवरं "प्रिये मदयन्तिके !" इति व्याहरति । अथ च प्रस्फुरत्-पयोधरोच्छलदुत्तरीयाञ्चलावलम्बन-परिभवेन ससंभ्रमोत्तरङ्गि-धमधमायमान हृदयां मां समुत्त्रासयति ।

(ठ) किञ्चेति । किञ्च अन्यच्च । कवलितैर्ग्रस्तैः खादितैः अरविन्दकेसरैः पद्म-किञ्जल्कैः कषायः सुरभि मनोहर इत्यर्थः कण्ठः स्वरो यस्य, तस्य तथोक्तस्य कलहंसस्य घोषो रव इव घर्घरः अस्पष्टस्वरः, स्खलितो गद्गदः "एतदुभयं साध्वसवशा" दिति ज्ञातव्यः, गम्भीरः, तार उच्चः, धीरः अकम्पितश्च यो नादः शब्दः तेन भरिते परिपूर्णे कर्णविवरे कर्णरन्ध्रद्वयं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । व्याहरति वदति । अथ च अनन्तरञ्च । प्रस्फुरतोः स्पर्शवशात् स्पन्दमानयोः पयोधरयोः स्तनयोः, उच्छलत् स्पन्दनादेव विगलत् यदुत्तरीयाञ्चलं तस्यावलम्बनं धारणमेव परिभव स्तेन ससंभ्रमं सावेगं, उत्तरङ्गि अतीवचञ्चलं, धमधमायमानं सातिशयवेगवशात् 'धम धम' इत्येवं कुर्वाणं हृदयं यस्याः तां तथाभूतां मां समुत्त्रासयति चकितां करोति ।

पद्मकिञ्जल्ककवलनेन हंसानां स्वरो मधुरो भवतीति प्रसिद्धिः ।

कटु-तिक्त-कषायस्तु सौरभेऽपि प्रकीर्त्तिताः ।" इति हलायुधः । "स्वरेऽपि कण्ठ

---

(१)...गम्भीर-भारई-भरिअ-कण्णविवरं... । अह पप्फुरन्तो थिण उत्तरिअञ्चल वलम्बण-पराहवेण, इति भिन्नः पाठः ।

सहसा विसज्जिअंसुअ-प्पसरिदं तक्खण-कठोर-कमल-दण्डायमाण-बाहु-बन्धणावबारिअ-पओहरुग्गमं, विहडन्त-विअड-मेहलावलअ-संदाणिज्जन्त-पीवरूरु-प्पडिसिद्ध-विप्पदीव-गमणं, पडिऊलवादिणीं वि मं अच्चादर-पअत्त-णिव्वत्तिद-मुहुत्त-कोवोवसम-दुक्खपरूसीकिद-हिअअं, सिणिद्ध-पुणरुत्त-पल्लत्थ-लोअण-विभाविदासेस-चित्तसारं उवहसदि (१)। (ङ)

(ङ) सहसा विसर्जितांशुक-प्रसृतां, तत्क्षण-कठोर-कमल-दण्डायमान बाहुबन्धना-पवारित-पयोधरोद्गमां, विघटमान-विकट-मेखलावलय-सन्दान्यमान-पीवरोरु-प्रतिषिद्ध-विप्रतीपगमनां, प्रतिकूलवादिनीमपि मां अत्यादर-प्रयत्न-निर्वर्त्तित-मुहूर्त्त-कोपोपशम-दुःख-परुषीकृत-हृदयां ; स्निग्धपुनरुक्त-पर्य्यस्त-लोचन-विभाविताशेष-चित्तसारा मुपहसति ।

आख्यात" इति हारावली । "घर्घरो ना चलद्वारिध्यानोलूकनदान्तरे । स्त्री क्षुद्र-कण्ठ्यां वीणाया भेदे स्वरान्तरेऽपि च ॥" इति मेदिनी ।

धमधमायमानेति धमधमशब्दात् "अव्यक्तानुकरणा" दित्यादिना डाच्, ततश्च, "डाच्च व्यक्तानुकरणस्य" त्यायिप्रत्ययान्तादानश् ।

(ङ) सहसेति । विसर्जितं आकृष्य त्याजितं अंशुकं परिहितवसनं यस्याः सा तथा प्रसृता लज्जावशात् प्रस्थातुं प्रवृत्ता, विसर्जितांशुका चासौ प्रसृता चेति ताम् । तत्क्षणे तस्मिन् प्रस्थानारम्भसमये कठोरौ परिणतौ यौ कमलदण्डौ पद्मनालद्वयं तद्वदा-चरन्तौ विपुलपुलकोदयात् तत्सदृशौ यौ बाहू भुजौ ताभ्यां बन्धनेन आलिङ्गनेन अपवा-रित तिरोधायित आच्छादितः पयोधरयोः कुचयोः, उद्गम औन्नत्यं तुङ्गता यस्याः ताम् । रेहमारब्धं कथं न पलायितमित्याह विघटमानेत्यादि । विघटमानं बलमद्धलनादवश

(१) विसज्जिअ ओ सरिअ तक्खण—विहडन्त-विअल-मेहलावलअ-संधाविज्जन्त ...सिणिद्ध-पुणरुत्त...उवहसिअ इति पाठभेदाः ।

दिउण-बाहुदण्डावेट्ठण णिअन्तिदं पिअसहि! पअण्ड-सद्दूल-कठोर-करवह-प्पहार-विअड पत्तावली-पसाहनुत्ताण-वच्छत्थल-

---

(४) द्विगुण-बाहुदण्डावेष्टन-नियन्त्रितां प्रियसखि! प्रचण्ड-शार्दूल-कठोर-करवह-प्रहार-विकट-पत्रावली-प्रसाधनोत्तान-वक्षःस्थल-निष्ठुर-निवेश-निःसहां कृत्वा सावेग-

---

समान', विकट' विशाल', यत् मेखलावलय' वलयीकृत' काञ्ची दाम, तेन सन्दाम्यमानौ बध्यमानौ संयम्यमानौ पीवरौ स्थूलौ यौ ऊरू स्वकीयमेवोरुद्वय', ताभ्यां प्रतिषिद्ध' निवारित' विप्रतीपगमन' तदभिलषित-व्यापारस्य प्रतिकूलीभूत' प्रस्थान' यस्या ताम्। प्रतिकूलवादिनीमपि 'मैव' विधेहि' इत्यादि निषेधकारिणीमपि। अत्यादरेण प्रयत्नेन च तदीयेमित्यर्थः निर्वर्त्तिते निष्पादिते ये मुहूर्त्ते मुहूर्त्तव्यापिनी ताहशारम्भे च निरतिशय-सुखलाभादल्पकालस्थायिनी, कोपोपरागदुःखे 'कथमयमीहशमाचरती'ति रोषसम्बन्ध-कष्टे, ताभ्यां परवशीकृत' निष्ठुरीकृत' हृदय' यस्यास्ताम्। तथा स्निग्धे सस्नेहे, पुनरुत्तपर्य्यन्ते विगुणनिपातिते मदङ्गेष्वतीवगाढनिवेशिते ये लोचने चक्षुर्द्वय' ताभ्यां विभावितः अवगतः, अशेषः समस्तः, चित्तस्य चित्तवृत्तेः सारः स्थिरांशः 'निश्चितांशः 'मिथ्यैवाय' कोपः, प्रत्युत ईहशाचरणे सम्पूर्णसम्मतिरस्ति' इत्येवमभिप्रायो यस्या सा तथोक्ता मां उपहसति 'अयि! गन्तुमारभमाणा कथ' न गच्छसि' ईहशार्थव्यञ्जकेन सुखनयनभङ्गीविशेषेण उपहास' करोति।

सन्दान' बन्धनरज्जुरनयोरस्तीति, सन्दानी अर्शआदित्वादच् ततश्च सन्दानी क्रियमाणाविति सन्दाम्यमानौ करोत्यर्थेनकात् कर्म्मशानच्।

(४) द्विगुणेति। द्विगुणाभ्यां पृष्ठदेशे आकर्षोवेष्टनाभयपक्षस्थापनेन द्विगुणीकृताभ्यां बाहुभ्यां आवेष्टनेन नियन्त्रितां संयमितां गाढालिङ्गनेन बद्धामित्यर्थः। प्रचण्डस्य शार्दूलस्य कठोरकरवहप्रहाराः कठिननखाघातचिह्नान्येव विकटपत्रावली विशाल पत्ररचनाश्रेणी सैव प्रसाधन' भूषण' यस तत्, उत्तान' उन्नतञ्च यत् वक्षःस्थल' तस्य

णिट्ठुर-णिवेस-णीसहं कदुअ, सावेअ-विहुअ-मत्थआविद्ध (१) कवरी-णिहिद-करपरिग्गह-पुञ्जीकिदुत्तमिद्ध-णिच्चल-मुहावअव-सच्छन्द-विलसिद-विअड्ढ-वअण-कमलो, (२) वामगण्ड-मूलो-वरि-णिहिद-प्पप्फुरन्त-पुच्छिदाहर-समुग्गअ- -प्फंस-णिब्भरुल्ल-सिद-सरीरमोहं, (३) उल्लसिद-सज्झसाणन्द-विसम-सम्भम-वलण-मोह-मन्थर-भमन्त-लोअणं, किं वि (४) दुव्विणीद-साहसाणु-रूवव्ववसाओ मं अणब्भत्थणिज्जं (५) अब्भत्थेदि । (६)

विधुत-मस्तकाविद्ध-कबरी-निहित-कर-परिग्रह-पुञ्जीकृतोन्नमित-निश्चल-मुखावयव-स्वच्छन्द-विलसित-विदग्ध-वदन-कमलो वामगण्ड-मूलोपरि-निहित-प्रस्फुरत्-पुच्छिताधर-समुद्गत-मनोहर-स्पर्श-निर्भरोद्धर्षित-शरीरशोभां, उल्लसित-साध्वसानन्द विषम-सम्भ्रम-वलन-मोह-मन्थर-भ्रमल्लोचनां किमपि दुर्विनीत-साहसानुरूपव्यवसायो मामनभ्यर्थनीयमभ्यर्थयते ।

निष्ठुरनिवेशेन गाढप्रवेशनेन निःसहां जडां अपसरणादिसर्वकार्य्याक्षमामित्यर्थः । कृत्वा विधाय, सावेगं सत्वरं विधुतं तस्य व्यनबाधाविधानाय मया विशेषेणान्दोलितं यत् मस्तकं मदीयमेव शिरः, तेन आविद्धा स्खलिता या कबरी मदीयो निबद्धकेशपाशः, तस्यां निहितेन नयननासिकोपरि निपतितानां तेषां केशानामपसारणाय स्थापितेन, करेण एकस्मिन् करे समाबद्धीकरणव्यापृते सति अपरेण हस्तेन, यः परिग्रहो मदीय-केशानामेव ग्रहणं, तेन पुञ्जीकृतेषु पृष्ठतः पुञ्जीकृत्य विधृतेषु सत्सु मम केशेष्वित्यर्थः,

---

(१)...सत्थआवविद्ध...इति पाठोऽपि ।

(२)...परिग्गहोवग्गिदुत्तमिद...सच्छन्द-विआस इत्यपि पाठः ।

(३)...वामगण्डमूल-चिरविणिहिद...समुग्गाम-मणहर-सहफ-सारअद- मणहरुल-सिद-सरीरसोहं इति पाठान्तराणि ।

(४)...सम्भम-मणहर-संवलण-मन्थर-भमन्त-णेअणं किं वि किं पि इति पाठभेदः ।

(५) क्वचित् 'अणब्भत्थणिज्ज' इति पाठो नास्ति ।

एव्वं णाम (१) पिअसहि! समक्खं (२) सव्वं अणुभविअ झत्ति (३) पड़िबुद्धा सुण्णारण्णसंणिहं पुणो वि मन्दभाइणी विभावेमि जीअलोअं त्ति। (ग)

(ग) एवं नाम प्रियसखि! समक्षं सर्वमनुभूय झटिति प्रतिबुद्धा शून्यारण्यसन्निभं पुनरपि मन्दभागिनी विभावयामि जीवलोकमिति।

उन्नमिता सदाकर्षणेनैव उत्तोलिताः, निश्चलाः तत्कौशलेन स्पन्दयितुमपि सामर्थ्याभावात् सातिशयसुखपारवश्याच्च स्थिराः, ये मुखावयवा नयनाधरकपोलादयो मम वदनावयवाः, तेषु स्वच्छन्दविलसिते बाधाकरणासम्भवात् सम्भवपरे यत्र तत्र चुम्बनादियथेष्टव्यवहारे विदग्धं चतुरं वदनकमलं यस्य स तथोक्तः। दुर्विनीतानां हठकामुकानां साहसानुरूपो हठाध्यवसायसदृशः, व्यवसायोऽध्यवसाय उद्यमो यस्य तादृशः सन्। वामगण्डमूलोपरि स्त्रीणां प्रायेण सर्वव्यवहारस्यैव वामभागे व्यवस्थापनात् मम वामकपोलमूले निहितात् स्थापितात् चुम्बनप्रवृत्तादित्यर्थः, अतएव प्रस्फुरतः स्पन्दमानात् पुञ्जिताधरात् विन्यस्तसकलांशात् तदीयोष्ठात् समुद्गतः समुत्पन्नो यो मनोहरः स्पर्शः, तेन निर्भरं सातिशयं यथा तथा उत्कर्षिता रोमाञ्चादिभि र्नितरां प्रकाशिता शरीरशोभा यस्याः सा। तथा उल्लसिताभ्यां तादृशारम्भेणोत्पन्नाभ्यां साध्वसानन्दाभ्यां भयसुखाभ्यां यो विषमसम्भ्रमो विशालावेगः, तस्य वलनेन उज्जीवनेन उत्पत्त्या यो मोहो जड़ता तेन मन्थरं मन्दं यथास्यात्तथा भ्रमन्ती घूर्णमाने लोचने चक्षुषी यस्याः तां तथोक्तां मां किमपि लज्जया वक्तुमशक्तां, अनभ्यर्थनीयं मम कन्यात्वदशावशात् केनापि न प्रार्थनीयं सुरतमित्यर्थः अभ्यर्थयते याचते। इत्यन्तः स्वप्नवृत्तान्तः।

(घ) एवमिति। एवं इत्थं। समक्षं प्रत्यक्षं। झटिति तत्क्षणात्। प्रतिबुद्धा

---

(१) 'एवंनाम' इत्यपि क्वचित्पाठः।

(२) समक्खं च इति क्वचित् पाठः। (३) तदो झत्ति इति भिन्नः पाठः।

'खव। विहस्य। सहि मदअन्तिए! फुड़ं आचक्खेहि।
अध तस्सिं अवसरे विविह-विब्भमुम्मीस-हास-विअसन्त-बुद्ध-रक्खिदा-लोअण-निरूविदं परिअणादो गोवणिज्जं दे णिअम्बस्स मूलं सअणिज्ज-पच्छदवड़ावबारिदं भोदि किं ण वेत्ति (१)।(त)

(त) सखि मदयन्तिके! स्फुटमाचक्ष्व। अथ तस्मिन्नवसरे विविधविभ्रमोन्मिश्र-हास-विकासद्बुद्धरक्षिता-लोचन-निरूपितं परिजनाद्गोपनीयं ते नितम्बस्य मूलं शयनीय-प्रच्छदपटापवारितं भवति किं न वेति।

जागरिता। शून्यारण्यसन्निभं सहसा तादृशानुपमसुखास्वादापगमादिति भावः। मन्द-भागिनी जाग्रदवस्थायां तदलाभादित्याशयः। जीवलोकं जीवलोकवैचित्र्यं, विभावयामि चिन्तयामि। इतिशब्दस्य पूर्वोक्तनिशामयेत्यनेनान्वयः। एतेनातीवोत्कण्ठा व्यज्यते।

(त) सखेति। स्फुटमाचक्ष्व स्पष्टं ब्रूहि। तस्मिन्नवसरे स्वप्नसम्भोगसमये, विविधविभ्रमेण प्रेमविलासेन उन्मिश्रो युक्तो यो हासः, तत्र मुखभङ्गीप्रभृतिदर्शनेन हास्यं, तेन विकसन्ती विस्तृते भवन्ती बुद्धरक्षितायाः सतत-सहचारिण्यास्तत्कालजागरितायाः इत्यर्थः ये लोचने चक्षुषी, ताभ्यां निरूपितं सम्यगवलोकितं, परिजनात् लज्जया परि-चारिकाभ्योऽपि। शयनीयप्रच्छदपटेन परिहितवसनस्योत्सारणात् शय्याया आस्तरण-वसनेन अपवारितं धातुचरणात् दृढ़संलग्नतया आच्छादितम्। पार्श्वपरिवर्त्तनादाविति भावः एतेन किङ्करीजनोपयोगिप्रश्नेन मालत्यपेक्षया मदयन्तिकाया अपकृष्टत्वं प्रति-पादितम्। अत्र तु ईदृशि आलापे सत्यपि समवयस्कानां गोष्ठीवशात्र अश्लीलतादोषः। प्रत्युत गुण एव तथा चोक्तम्—

"सुरतारम्भगोष्ठादावश्लीलत्वं तथा पुनः।"

---

(१)···विविह-विब्भमुव्विग्ग-हास-विअसन्त-बुद्धरक्खिदा-लोअण-णिरूविदं आसअ-मकरन्दं परिअणादो गोवणिज्जं होइ वा किं ण वेत्ति, इति पाठान्तरम्।

मद। अइ असंबद्धपरिहासंसीले! अवेहि। (य)

बुद्ध। सहि मदअन्तिए! मालदीपिअसही क्खु ईदिसाइं ज्जेव्व मन्तिदुं जाणादि (१)। (द)

मद। सहि! (२) मा क्खु एव्वं मालदीं उवहस। (ध)

बुद्ध। सहि मदअन्तिए! पुच्छिस्सं दाणिं किं वि, (३) जइ ण मे विस्सासभङ्गं करेसि। (न)

(य) अयि असम्बद्धपरिहासशीले! अपेहि।

(द) सखि मदयन्तिके! मालतीप्रियसखी खलु ईदृशान्येव मन्त्रयितुं जानाति।

(ध) सखि! मा खल्वेवं मालतीमुपहस।

(न) सखि मदयन्तिके! प्रक्ष्यामीदानीं किमपि, यदि न मे विश्वासभङ्गं करोषि।

(य) मदेति। तत्सम्भोगस्य चुम्बनान्तत्वात् तत्परभाविसुरतविषयकः परिहासो ऽयमसम्बद्ध एवेति भावः।

(द) बुद्धेति। मालत्याः प्रियसखी लवङ्गिका। ईदृशान्येव एवमश्लीलतार्थोत-कान्येव वचनानि, मन्त्रयितुं वक्तुं। येन हि लवङ्गिका मालत्या इत्थं दृष्टवती, सुतरां तत्सङ्गमया त्वां प्रत्यपि तथैव पृच्छतीति भावः।

(ध) मदेति। एवमित्थम्। मालत्या नितान्तनिर्दोषत्वादिति भावः। एतेन मालत्यामतीव पक्षपातो व्यज्यते।

---

(१)···मालदीपिअसही एव्व इअं ईदिसाइं जाणाइ इति पाठभेदः।

(२) क्वचित् 'सहि!' इति पाठोनास्ति।

(३) भणिस्सं दाणिं दे किं वि इति क्वचित् पाठः।

मद। (१) किं पुणो वि पणयभङ्गेण किदावराहो अयं जणो, जेण एव्वं मन्तेसि। पिअसहि! तुमं लवङ्गिआ अ (२) सम्पदं मे हिअअं। (प)

बुद्ध। जइ दे कधं वि मअरन्दो पुणो वि दंसणपहं ओदरति, तदो किं तुए कादव्वं?। (फ)

मद। एक्केक्कावअव-णिसग्ग-लग्ग-णिच्चले (३) चिरं लोअणे णिव्वावइस्सं। (ब)

(प) किं पुनरपि प्रणयभङ्गेन कृतापराधोऽयं जनो येनैवं मन्त्रयसि प्रियसखि! त्वं लवङ्गिका च साम्प्रतं मे हृदयम्।

(फ) यदि ते कथमपि मकरन्दः पुनरपि दर्शनपथमवतरति, ततः किं त्वया कर्त्तव्यम्?।

(ब) एकैकावयव-निसर्गलग्ननिश्चले चिरं लोचने निर्वापयिष्यामि।

(प) मदेति। प्रणयभङ्गेन विश्वासभङ्गेन विश्वासभङ्गपूर्वकत्वदनुसन्धानाकरणेनेत्यर्थः। पुनरपीत्यनेन क्वचिद् उपचिताकृतौ मकरन्दाय स्वयमात्मार्पणानुरोधी-मदयन्तिकया न रक्षित इति प्रतीयते। हृदयं हृदयरूपा। सुतरां युवयो र्वाक्य-मिदानीमवश्यमेव मया पालनीयमिति भावः।

"प्रणयः प्रेम्णि विश्रम्भे याच्ञाप्रसरयोरपि।" इति विश्वः।

(ब) मदेति। एकैकावयवे वदनादौ, निसर्गेण तदीयानुपमसौन्दर्य्यवशात्

---

(१) क्वचित् 'सखि!' इति सम्बोधनमत्र दृश्यते।

(२) तुमं लवङ्गिकया सह, इत्यपि पाठः।

(३)…णीसहृन्सलग्गणिच्चली, इति पाठोऽपि।

बुद्ध। अध सो मम्मह-बलक्कारिदो जइ (१) कन्दप्पजणणिं तुमं रुक्किणिं विअ पुरिसोत्तमो सअंगाहसाहसेण सहधम्मआरिणिं (२) करेदि, तदो कोरिसी (३) पडिवत्ती ? । (भ)

मद। निःश्वस्य। कीस मं एत्तिअं आसासेसि (४)। (म)

(भ) अथ स मन्मथबलात्कारितो यदि कन्दर्पजननीं त्वां रुक्मिणीमिव पुरुषोत्तमः स्वयंग्राहसाहसेन सहधर्म्मचारिणीं करोति, ततः कीदृशी प्रतिपत्तिः।

(म) केन मामेतावदाश्वासयसि।

स्वभावेन, लग्नं दृढसंसक्तं, निखली नितान्तदृष्टिलाभाशयेव चिरं स्थिते, लोचने मदीयचक्षुषी, निर्वापयिष्यामि शीतलीकरिष्यामि। एतेन महती दर्शनलालसा व्यज्यते।

(भ) अद्धेति। मन्मथस्य बलात्कारो बलेन प्रवृत्तिः सञ्जातोऽस्येति मन्मथबलात्कारितः नितान्तकामाविष्टः स मकरन्दः। पुरुषोत्तमः कृष्णः पुरुषश्रेष्ठश्च। कन्दर्पजननीं भाविप्रद्युम्नमातरं। कामविकारहेतुभूताञ्च। स्वयंग्राहसाहसेन अपहरणेन। सहधर्म्मचारिणीं पत्नीं। तत्र ततः। प्रतिपत्तिः तव कर्त्तव्यता। तादृशापहरणे तव सम्मतिरस्ति नवेत्यर्थः।

अत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारः। दाक्षिण्यं नाम नाट्यलक्षणञ्च। यथा दर्पणे—

"दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम्।"

(म) मदेति। आत्मनो मन्दभाग्यतया तादृशव्यापारोऽसम्भव एवेति मत्वा विषादेन निःश्वास्येत्यर्थः। मम मन्दभाग्यतया तन्न भविष्यतीति भावः। एतेन तादृशव्यापारे मदीयानभिमतोऽसीति व्यज्यते।

---

(१) क्वचित् 'सो वि' इति पाठोऽस्ति। जइ इति तु नास्ति।

(२) सअंगाह सहधम्मचारिणिं इति पाठान्तरम्। (३) का इत्यपि पाठः।

(४) किं एत्तिअं आसासिदह्मि इति पाठभेदः।

बुद्ध। साहि! कहेहि। (य)

लव। कहिदं ज्जेव्व हिअआवेअसूअएहिं दीहणीसासेहिं।(र)

मद। सहि! का अहं इमस्स तेण ज्जेव्व अत्ताणं पणीक-दुअ दुट्ठ-सद्दूल-कवलादो कड्ढिअस्स तस्स ज्जेव्व सकेरअस्स अत्तणो सरीरस्स (१)। (ल)

(य) सखि! कथय।

(र) कथितमेव हृदयावेगसूचकैर्दीर्घनिःश्वासैः।

(ल) सखि! का अहमस्य तेनैवात्मानं पणीकृत्य दुष्ट-शार्दूल-कवलादाकृष्टस्य तस्यैव स्वकीयस्य आत्मनः शरीरस्य।

अतएवात्र मनोरथो नाम नाट्यलक्षणं "मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत्।" इति लक्षणात्।

(र) लवेति। कथितमेव सूचितमेव। अस्या मालत्यापहरणे सम्मतिरस्त्येवेति भावः।

(ल) मदेति। तेनैव मकरन्देनैव। आत्मानं स्वदेहं आकृष्टस्य आकृष्य रक्षितस्य। तस्यैव मकरन्दस्यैव स्वकीयस्य स्वत्वास्पदीभूतस्य। आत्मनो मम। अहं का अपि तु कापि न, न स्वामिनीत्यर्थः। अस्य मद्देहस्य मकरन्द-स्वामिकत्वात् परकीयवस्तुनः परेण विनियोगासम्भवात् अस्यापहरणे मया किं वक्तव्यमिति भावः। एतेन मदयन्तिकया स्वात्मनैवात्मा मकरन्दाय प्रतिपादित इति व्यज्यते।

---

(१)...मिअकवलादो...परएअस्स किअकिङ्करस्स...इति पाठभेदाः।

लव। सरिसं क्खु (१) महाणुभावदाए। (क)

बुद्ध। सुमरेहि (२) एदं वअणं। (ख)

मद। कहं दुदिअ-जाम-विच्छेद-पडहो (३) ताड़िअदि।

(क) सदृशं खलु महानुभावतायाः।

(ख) स्मरैतद्वचनम्।

(ग) कथं द्वितीययामविच्छेदपटहस्ताड्यते। तद् यावत् मन्दनं निर्भत्स्य सपादपतनं वा अभ्यर्थ्य मालत्या न्यपथ्यमनुकूलयिष्यामि।

(क) लवेति। महानुभावतायाः उपकारिणः प्रत्युपकारकरणकामनावत्त्वात् महासत्त्वचित्तवृत्तिप्रभावशालितायाः सदृशं अनुरूपं योग्यमिदमुक्तमिति शेषः।

(ख) बुद्धेति। एतत् मकरन्दकर्तृकात्मापहरणस्वीकारसूचकं वचनं, स्मर सर्वदा मनसि रक्ष। तथा च तत्समये समुपस्थिते स्वयमेव न प्रतिबन्धनीया इति भावः। तथा बुद्धरक्षितया मकरन्दमुद्दिश्यापीदमुक्तं। तथा च हे मकरन्द! एतत् मदयन्तिकाया अपहरणस्वीकारसूचकं वचनं स्मर, स्मृत्वा चेदानीमेवैनामपहर्तुं सुयत्नं विधेहीति-ध्वनिना सङ्केतितम्। अतएवेदमेकं पताकास्थानं। तथा च दर्पणे—

"सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्तितम्॥"

(ग) मदेति। द्वितीययामस्य रात्रेः द्वितीयप्रहरस्य विच्छेदो वियोगः अतीतता तस्य पटहः तत्सूचकध्वनिकारिणी ढक्का ताड्यते वाद्यते। तस्मात् अनिद्रवशादस्या-

---

(१) क्वचित् 'क्खु' इति नास्ति। (२) सुमरेसि इति भिन्नःपाठः।

(३) कधं दुदीअ पहर-णाड़िआ-विच्छेद-पडहो इति पाठान्तरम्।

ता जाव अज्जउत्तं णिब्भच्छिअ सपादपडणं वा अब्भत्थिअ (१) मालदीए उवरि अणुऊलइस्सं । इत्युत्थातुमिच्छति (२) । (ष)

मकरन्दो सुखसुप्ताया तां हस्ते (३) गृह्णाति ।

मद । सहि मालदि ! पडिबुद्धासि (४) । विलोक्य सहर्षं ससाध्वसञ्च । अम्मो ! अण्णं ज्जेव्व किं पि एदं वट्टदि (५) ।(स)

(स) सखि ! मालति ! प्रतिबुद्धासि । अहो ! अन्यदेव किमप्येतद्वर्त्तते ।

व्यासम्भवेनेदानीमप्यावस्थानस्यानौचित्यादित्यर्थः । निर्भर्त्स्य "ईदृशीं सुशीलां मालतीं प्रति तवायमन्याय्यो व्यवहार" इत्थं तिरस्कृत्य । गुरुभूतस्य ज्येष्ठभ्रातुर्निर्भर्त्सनमन्याय्यमित्यभिप्रेत्याह सपादेति । वा अथवा, सपादपतनं तस्य पादयोः पतित्वेत्यर्थः, अभ्यर्थ्य 'आर्य्य ! मालतीं प्रति प्रसन्नो भव' इति सानुनयं याचित्वा ।

(स) मदेति । प्रतिबुद्धा जागरिता । प्रियतमदर्शनात् सहर्षं, कन्यायाः पुरुषस्पर्शानौचित्यात् परावगमसंशयाच्च ससाध्वसं सभयम् । अहो आश्चर्यम् । अन्यदेव मनसावधारितान्मालतीशयनाद्भिन्नमेव, किमपि असम्भवत्वादनिर्वचनीयं, एतत् प्रियतमस्य मकरन्दस्य शयनं ।

---

(१) से पादपडणं अब्भत्थिअ इत्यपि पाठः ।

(२) इत्युत्थाय गन्तुमिच्छति इति पाठोऽपि । (३) हस्तेन, इति क्वचित् पाठः ।

(४)...विप्पबुद्धासि इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(५) अण्णं ज्जेव एदं एत्थ वट्टइ इति पाठभेदः ।

मक। रम्भोरु! संहर भयं, क्षमते विसोढु-
मुत्कम्पितं स्तनभरस्य न मध्यभागः (१)
इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः
सङ्कल्पनिर्वृतिषु संस्तुत एव दासः॥ २॥

बुद्ध। मदयन्तिकामुखमुन्नमय्य संज्ञतमाश्रित्य। (ङ)

रम्भोरिति। हे रम्भोरु! कदलीस्तम्भसमानोरुयुगले! भयं मत्तोति संहर परित्यज। येन हि मध्यभागः अतीवकृश एव कटिदेशः, स्तनभरस्य कुचभारस्य उत्कम्पितं भयवशात् सञ्चलनं विसोढुं न क्षमते न शक्नोति। भयं वा कथमित्याह इत्थमिति। इत्थं पूर्व्वोक्तप्रकारेण, त्वयैव स्वयमेव कथितः प्रणयः प्रेमैव प्रसादोऽनुग्रहो यस्मिन् सः। तथा सङ्कल्पनिर्वृतिषु गाढानुरागात् बहुषु सङ्कल्पजनितसमागमसुखेषु संस्तुतः मयैव सह तत्तत्समागमात् परिचितः, एव इत्थासन्निर्देशः दासस्तव किङ्करः। सुतरां बहुपरिचितत्वात् दासत्वाच्च मद्भयं न कर्त्तव्यमिति भावः।

अत्र प्रथमवाक्यार्थं प्रति द्वितीयतृतीयवाक्यार्थयोर्हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तथा मकरन्देनात्मनो दासत्वार्थे नियोगात् संक्षेपो नाम नाट्यलक्षणं।

"संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्माऽन्यार्थे प्रयुज्यते।" इति लक्षणात्।

"संस्तवः स्यात् परिचय" इत्यमरः। वसन्ततिलका वृत्तम्॥२॥

(ङ) बुद्धेति। संज्ञातिशयसूचनापूर्वकमद्वाहितैषिताद्योतनार्थं मुखोन्नमनं, सख्यौरूपत्वाच्च संज्ञताश्रयणमिति बोध्यम्।

---

(१) ..क्षमते विकार-मुत्कम्पिनः स्तनतटस्य न मध्यभागः। इति पाठभेदः।

प्रेयान् मनोरथसहस्रवृतः स एष
सुप्त-प्रमत्त-जनमेतदमात्यवेश्म ।
प्रौढं (१) तमः कुरु कृतज्ञतयैव भद्र
मुत्क्षिप्त-मूक-मणिनूपुरमेहि यामः ॥ १ ॥

प्रेयानिति। यः पूर्वं मनोरथसहस्रवृतः प्रियतमत्वेन बहुतराभिलाषविषयीकृतः, स एष सन्निहितः, प्रेयान् प्रियतमो मकरन्दो वर्त्तते। सुतरामनेन सह प्रस्थाने दोषस्तु नास्त्येव प्रत्युत चिरतराशायाः पूरणमेव स्यादिति भावः ननु प्रस्थानकाले यदि कश्चिदाजानीयादित्याह सुप्तेत्यादि। एतत् अमात्यस्य भूरिवसोर्वेश्म पुरं, सुप्ताः केचिन्निद्रिताः प्रमत्ता विवाहोत्सवमत्ततया अपरे जागरिता अपि विषयान्तरव्यासक्ता जना यत्र तादृशं वर्त्तते। अतस्तेभ्यः किमपि भयं नास्तीति भावः। ननु सततसावधाना नगरपालकाश्च निगृह्णीयुरित्याह प्रौढमिति। प्रौढं तमो गाढमन्धकारो विद्यते। तेन हि नितान्तगमनैः प्रस्थाने तेभ्योऽपि शङ्का नास्तीति भावः। अतएव कृतज्ञतयैव शार्दूलकवलात् परित्राणेनोपकारिणः प्रत्युपकारस्थानेनैव भद्रं स्वकीयमङ्गलं कुरु। एतदाचरणेनात्ममङ्गलं उपकारिणः प्रत्युपकारश्च कृतः स्यादिति भावः। अतएव उत्क्षिप्तौ उत्तोलितौ, तेन च मूकौ निःशब्दौ नूपुरौ यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा एहि आगच्छ। याम इतो वयं प्रतिष्ठामहे।

अत्र प्रस्थानसौकर्यं प्रति बहुकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१॥

---

(१) अन्धमिति पाठान्तरम्।

मद। सहि बुद्धरक्खिदे! कहिं उण (१) अम्मेहिं गन्तव्वं?। (ख)

बुद्ध। जहिं ज्जेव्व मालदी गदा (२)। (क)

मद। किं णिव्वुत्तसाहसा मालदी?। (ख)

बुद्ध। अधइं। अण्णं अ, तुमं भणासि। "का अहं इमस्स" इत्यादि पठति। (ग)

मदयन्तिका। अश्रूणि पातयति। (घ)

(ख) सखि! बुद्धरक्षिते! कस्मिन् पुनरस्माभि र्गन्तव्यम्?

(क) यस्मिन्नेव मालती गता।

(ख) किं निर्वृत्तसाहसा मालती?

(ग) अथकिम्। अन्यच्च, त्वं भणसि।

(ख) मदेति। निर्वृत्तं निष्पन्नं साहसं माधवेन सममितः प्रस्थानरूपं साहसकार्य्यं यस्याः सा।

(ग) बुद्धेति। अथ किं तत्सत्यं निर्वृत्तसाहसैवेत्यर्थः। सुतरां तत्तुलनया त्वमपि तथैवानुतिष्ठेत्यभिप्रायः। भणसीत्यतीतसामीप्ये वर्त्तमाना। इतः पूर्वमेव त्वं "का अहं इमस्स" इत्यादि भणितवतीत्यर्थः। तथा च मकरन्देन सममिदानीमितः प्रस्थाने तत् परिपालितं भवेदिति भावः।

(घ) मदेति। अश्रूणि पातयति, पित्रादिना सम्प्रदानकाल इवाद्यापि चिराय बान्धववियोगावधारणादिति बोध्यम्। एतेनात्मदानं सम्पादितमिति सूचितम्।

---

(१) पुणो दाणिं इत्यपि पाठः। (२) गदा इति पाठः क्वचित्।

वृद्ध। महाभाग! दिण्णं क्खु अत्ताणं पिअसहीए पडिबज्जस्स (१)। (ङ)

मक। अद्योर्जितं विजितमेव मया किमन्य-
दद्योत्सवः फलवतो मम यौवनस्य।
यस्मे प्रसादसुमुखेन समुद्यतेयं (२)
देवेन बान्धवधुरा मकरध्वजेन ॥ ४ ॥

(ङ) महाभाग! दत्तं खल्वात्मानं प्रियसख्या प्रतिपद्यस्व।

(ङ) वृद्धेति। प्रियसख्या मदयन्तिकया, दत्तं पित्रादिना सम्प्रदानकाल इव अश्रुपातनप्रदर्शनेन स्वयमेव तुभ्यमर्पितं। प्रतिपद्यस्व गृहाण।

अद्येति। अद्य मया ऊर्जितं सबलं अदृष्टबलादित्यर्थः विजितं अस्याः प्रियतमाया लाभादुत्कर्षो लब्धः। तथा अद्य फलवतः प्रियतमाया लाभादेव सफलस्य मम यौवनस्य उत्सवो महानन्दो वर्त्तते। यत् यस्मात् प्रसादसुमुखेन स्वतोऽनुग्रहप्रसन्नेन मकरध्वजेन मन्मथेन देवेन, इयं मह्यं मदयन्तिकायाः प्रतिपादनरूपा बान्धवधुरा बान्धवभारो बन्धुकर्त्तव्यं समुद्यता समुद्यम्य धृता, मन्मथेनैव नियोज्य मह्यमियं दत्तेत्यर्थः।

अत्र यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षत्वान्न विधेयाविमर्शदोषः।

बान्धवस्य धूरिति बान्धवधुरा "धुरनक्षस्ये"ति राजादित्वादत्प्रत्यये सति स्त्रियामादा। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४ ॥

---

(१)...दिण्णो खु सअं अप्पा पिअसहीए इति पाठान्तरम्।

(२) यस्य प्रसादसुमुखेन समुद्धृतैव, इति पाठभेदः।

तदनेन पक्षद्वारेण निर्गत्य (१) साधयामः। (च)

निभृतं परिक्रामन्ति। (छ)

मक। अहो! निशीथ-निःसञ्चाररमणीयता राजमार्गस्य।
तथाहि सम्प्रति (२)। (ज)

प्रासादानामुपरि वलभीतुङ्गवातायनेषु
भ्रान्त्वाहृत्तः (३) परिणत (४)-सुरागन्धसंस्कारगर्भः।

(च) तदिति। पक्षद्वारेण खड़्किकया। साधयामो गन्तव्यस्थानं गच्छामः। "खड़्किका (स्त्री) पक्षद्वारं। खिड़्किदार इति भाषा।" इति शब्दकल्पद्रुमः। "प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते।" इति साहित्यदर्पणः।

(छ) निभृतमिति। निभृतं मन्दं मन्दं परिक्रामन्ति प्रस्थातुं पादक्षेपं कुर्वन्ति।

(ज) अहो इति। निशीथे अर्द्धरात्रे निःसञ्चारेण प्राणिमात्रस्यैव सञ्चाराभावेन लब्धीभावेनेत्यर्थः रमणीयता सौन्दर्य्यम्।

प्रासादानामिति। प्रासादानां सौधानां उपरिभागेषु या वलभ्यश्चूड़ाभूता गृहाः, तासां तुङ्गवातायनेषु उच्चगवाक्षजालेषु भ्रान्त्वा मध्ये परिभ्रम्य आहृत्तः पुनर्निःसृतः। अतएव परिणतसुरायाः पानार्थं तत्रानीतस्य परिपक्वमद्यस्य, गन्धेन सौरभेण, संस्कारो वासना सुगन्धीकृतता गर्भे मध्ये यस्य सः। माल्यानां यूनामुपकरणीभूतानां कुसुम-मालानां, आमोदः सौरभमस्यास्तीति माल्यामोदी। तथा मुहुः पुनः पुनः, उप-चितो गृहीतः, स्फीतो विपुलः कर्पूरस्य वासः सौरभं येन स तथोक्तो वायुः, यूनां तरुणानां अभिमतवधूनां अभिलषितरमणीनां, सन्निधानं तासु वलभीषु सन्नीकार्षं

---

(१) निर्गत्य इति पाठः क्वचिन्नास्ति। (२) सम्प्रति हि, इति क्वचित् पाठः।
(३) माल्यामोदः भ्रान्त्याहृत्तः, इति पाठभेदौ। (४) परिचित...इत्यादि पाठः।

माल्यामोदो मुहुरुपचित-स्फीत (१)-कर्पूरवासो
वायु (२) र्यूनामभिमतवधूसन्निधानं (३)व्यनक्ति ॥५॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति नन्दनविप्रलम्भो नाम (४) सप्तमोऽङ्कः ॥भ॥

सामीप्यमुपस्थितिं, व्यनक्ति सूचयति। सम्भोगोपकरणानां सुरा-माला-कर्पूराणां सौरभादानादिति भाव.।

अत्राभिमतवधूसन्निधानसूचने वायोः सुरासौरभवत्त्वं माल्यामोदित्वं गृहीतकर्पूर-वासत्वञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

"गृहान्ते वलभी चन्द्रशाले सौधोर्द्ध्ववेश्मनि।" इति रभसः। "वासः (पुं)... सुगन्धिः।" इति शब्दकल्पद्रुमः।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ५ ॥

(भ) इतीति। नन्दनेन कर्त्तव्ये मालतीपरिणये मालती तु माधवेनैव परिणीता, प्रत्युत पुनर्नन्दनभगिन्यैव मालतीपतिवयस्येन मकरन्देन सहैव निष्क्रान्ता नीतेति नन्दनस्य विप्रलम्भो वञ्चना यत्रेति नन्दनविप्रलम्भः। अहो! यदि पुनरयं कविः स्वयमेवान्तरान्तरा सुदीर्घसमासयोजनया सामाजिकान् सम्पूर्णरसास्वादे नावञ्च-यिष्यत्, तदा खल्वयं नन्दनवञ्चनाङ्कः परमकौतुकावहोऽभविष्यत्।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनोहरायां सप्तमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ॥

---

(१)...स्फार...इति पाठान्तरम्। (२) वात इत्यपि पाठः।
(३) अभिमतवधूसन्निधानमिति पाठोऽपि। (४) अयं पाठः क्वचिन्नास्ति।

अष्टमोऽङ्कः।

ततः प्रविशत्यवलोकिता।

अव। वन्दिदा मए णन्दणावास (१) पडिणिउत्ता भअवदो। ता जाव मालदीमाहवसआसं गच्छामि। परिक्रम्य। एदे दे णिव्वत्तित (२) गोह्मदिवसावसाणमज्जणा दीहिआतड-(३) सिलातलं अलङ्करन्ति मालदीमाहवा(४)। ता उवसप्पामि(५)। इति निष्क्रान्ता। (क)

(क) वन्दिता मया नन्दनावासप्रतिनिवृत्ता भगवती। तद् यावन्मालतीमाधवसकाशं गच्छामि। एतौ तौ निर्वर्त्तितग्रीष्मदिवसावसानमज्जनौ दीर्घिकातटशिलातलमलङ्कुरुतो मालतीमाधवौ। तदुपसर्पामि।

(क) अवेति। भगवती कामन्दकी। निर्वर्त्तितं निष्पादितं ग्रीष्मदिवसावसानस्य मज्जनं स्नानं याभ्यां तौ। अलङ्कुरुत एकत्रोपवेशनेन शोभयतः।

इतः प्रभृति नवमाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तो विमर्षसन्धिः। यथा साहित्यदर्पणे

"यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः।
शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः॥"

(१)...णन्दणावसध...इति पाठभेदः। (२) परिणिउत्तिद...इत्यपि पाठः।

(३) दीहिआतीर...इति पाठोऽपि।

(४) क्वचित् 'मालदीमाहवा' इति पाठो नास्ति।

(५) ता जाव उपसप्पिस्सं' इति पाठान्तरम्।

प्रवेशकः ॥ (ख)

ततः प्रविशत उपविष्टौ मालतीमाधवौ, अवलोकिता च (१)।

माध। स्वगतं सानन्दम्। वर्त्तते (२) हि मन्मथप्रौढ़सुहृदो-निशीथस्य यौवनश्रीः। तथाहि। (ग)

तथाचात्र विवाहरूपमुख्यफलस्योपायीभूतो मालतीमाधवयोरन्योन्यानुराग एकत्र-वासादिना गर्भसन्धित आधिक्येन प्रकाशितः, स च कपालकुण्डलाकर्तृकमालत्य-पहरणेन रक्षिभटैर्माधवादीनामाक्रमणेन च सान्तराय इति।

नन्दनसम्प्रदानक-मालतीदानविषयक-राजानुरोधलक्षणविघ्ने सत्यपि कामन्दकी-प्रभृतीनामसाधारणचेष्टया तस्य पण्डीकृतत्वात् निश्चितप्राप्तिलक्षणा नियताप्तिर्नाम कार्य्यावस्था निरूपिता। तथा चोक्तं

"अपायाभावतः प्राप्ति र्नियताप्तिस्तु निश्चिता।"

प्रसङ्गेनोत्पन्नं संक्षिप्तञ्च रक्षिभटानामाक्रमणलक्षणं चरितं प्रकरी नामार्थ-प्रकृतिः। यथा

"प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता।
प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम्॥"

अस्य च अपवादादीनि तयोदशाङ्गानि यथास्थानं प्रदर्श्य लक्षणानि वक्ष्यामः।

(ख) प्रवेशक इति। अत्र तु वन्दितेत्यादिवाक्येन वृत्तकथांशनिदर्शनं, तद् यावदित्यादिभिश्च वर्त्तिष्यमाणकथांशनिदर्शनमनुसन्धेयम्।

(ग) माधेति। मन्मथस्य प्रौढ़सुहृदः प्रधानसहायस्य। अत्र हि विश्रंभतः सुविधालाभेन प्रायेण यूनां रमणोद्योगात्, "सानन्दसाध्वसाः सुरतव्यवसायिन्यो भवन्ति" इति निशीथाधिकारे वात्स्यायनकामसूत्रादिति भावः।

---

(१) ततः प्रविशतो मालतीमाधवौ। उपविष्टावलोकिता च, इति क्वचित् पाठः।

(२) माधवः। सानन्दम्। वर्त्तते…इति भिन्नः पाठः।

दलयति परिणमत् प्रौढ़तालीव पाण्डु-

स्तिमिरनिकरमुद्यन्नैन्दवः प्राक्प्रकाशः ।

वियति पवनवेगादुन्मुखः केतकीनां

प्रचलित इव सान्द्रो मन्दमन्दं (२) परागः ॥ १ ॥

तत्कथं वामशीलां मालतीमुपावर्त्तये । भवत्वेवं तावत् ।

प्रकाशम् । प्रिये मालति ! प्रत्यग्र-सायन्तन-स्नान-विशेष-

दलयतीति । परिणमन्ती आतपतापेन शुष्कतां गच्छन्ती, प्रौढ़ा परिणता ताली (ताड़िगाछ इति यस्य भाषा) तालीपत्रमिव पाण्डुः श्वेतवर्णः, उद्यन् उदयमानः, इन्दोरयमित्यैन्दवः चन्द्रसम्बन्धीयः, प्राचि पूर्व्वदिग्भागे प्रकाश उदयः, अथवा प्राथमिक-विकासः, तिमिरनिकरं अन्धकारसमूहं दलयति नाशयति । तथा पवनवेगात् वियति आकाशे उन्मुखः ऊर्द्धमुखः सान्द्रो घनीभूतः पुञ्जीभूत इत्यर्थः मन्दमन्दं प्रचलितः अल्पाल्पचलनकारी केतकीनां कुसुमानां पराग इव प्रतीयत इति शेषः ।

अत्र प्रथमे श्रौतुपमा, द्वितीयार्द्धे तु वाच्या भावाभिमानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा, इत्यनयो-र्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

एतेन तदानीं कृष्णपक्षीया षष्ठी तिथिरासीदिति प्रतीयते तत्र चार्द्धयामे चन्द्रो-दयात् । मालिनी वृत्तम् ॥१॥

(ख) तत्कथमिति । वामशीलां प्रतिकूलस्वभावां आलापनेऽपि विमुखीमित्यर्थः । उपावर्त्तये प्रसादयामि । प्रत्यग्रेण अभिनवेन अचिरकृतेन सायन्तनस्नानेन अतीव-ग्रीष्मतापात् रात्रावपि स्नानान्तरेणेत्यर्थः, अन्यथा दिवावसानकृतपूर्व्वस्नानजस्नानां तत्कि-ञ्चिद्विशेषसमये स्थित्यसम्भवात् ज्ञानाभावः श्लोको न सङ्गच्छत इत्यनुसन्धेयम् । विशेष-

---

(१)···तालीविपाण्डुरिति पाठान्तरम् । (२) स्फारस्फारमिति क्वचित् पाठः ।

शीतला भवती निदाघसन्तापशान्तये किञ्चिद्विज्ञापयामि । तत् किमित्यन्यथैव मां सम्भावयसि (१) । (ख)

निश्चोतन्ते सुतनु ! कबरीविन्दवो यावदेते
यावन्मध्यः स्तनमुकुलयो र्नार्द्रभावं (२) जहाति ।
यावत् सान्द्रप्रतनुपुलकोद्भेदवत्यङ्गयष्टि-
स्तावद् गाढ़ं वितर सकृदप्यङ्गपालीं प्रसीद ॥२॥

शीतलामतीवशीतलीभूतां भवतीं त्वां निदाघसन्तापशान्तये स्वाभाविकमदीयशीतलतापो-पशमाय । तथा च स्नानेन शीतलीभूतैरङ्गै र्मामालिङ्ग्य मदीयं निदाघसन्तापमुपश-मयेत्यभिप्रायः । अन्यथैव इत्यमनुपाल्यमपि अननुपाल्यमेव । सम्भावयसि मन्यसे । नैतदुचितमिति भावः । "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं"मित्यादिवत् सायंशब्दोऽत्र रात्रिपरः ।

निश्चोतन्त इति । हे सुतनु ! शोभनशरीरे ! एते दृश्यमानाः कबरीविन्दवः स्नाने स्खलितबन्धकेशपाशवर्त्तिनो जललवाः, यावत् निश्चोतन्ते निपतन्ति । यावच्च स्तन-मुकुलयो र्मध्यो मध्यदेशः तवैव निम्नतया स्नानजलावस्थानादिति भावः, आर्द्रभावं न जहाति न परित्यजति आर्द्र एव तिष्ठतीत्यर्थः । यावच्च अङ्गयष्टिः तव देहयष्टिः, सान्द्राणां घनानां प्रतनूनां सूक्ष्माणां, पुलकानां स्नानशैत्येन जातानां रोमाञ्चानां, उद्भेद-वती आविर्भावशालिनी वर्त्तते । तावत् गाढ़ं यथा स्यात्तथा अङ्गपालीमालिङ्गनं वितर देहि ; प्रसीद आलिङ्गनदानेनैव प्रसन्ना भव । ईदृशनिदाघसन्तापे आर्द्रदेहेनैवा-लिङ्गने निरतिशयमेव सुखमुत्पद्येतेति भावः ।

अत्र स्तनौ मुकुलाविव, अङ्गं यष्टिरिवेत्युपमितसमासाश्रयणात् लुप्तोपमाद्वयस्य

---

(१)···भवभवतीं निदाघतापशान्तये विज्ञापयामि···नित्यमन्यथैव···इति पाठभेदः ।
(२)···स्तनयुगलयो र्नार्द्रभावं, स्तनमुकुलयोरार्द्रभावं, इति पाठभेदौ ।

अयि निरनुक्रोशे ! (१) (ङ)

जीवयन्निव ससाध्वसश्रम-
स्वेदबिन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बित-
स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥३॥

परस्परमनपेक्षत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः। तथा परस्मैपदिनः श्रन्थधातोरात्मनेपदप्रयोगात् च्युतसंस्कारतादोषः, स च 'निश्रथ्नन्ति' इत्यत्र 'विस्रंसन्ते' इति पाठेन समाधेयः ।

"अङ्कपाली परीरम्भे धात्रीवेदिकयोः स्त्रियाम् ।" इति मेदिनी ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥२॥

(ङ) अयीति । निरनुक्रोशे ! निर्दये ! मदनपीडिते मय्यनुग्रहाकरणादिति भावः ।

नन्वनुग्रहेण किं करणीयमित्याह जीवयन्निवेति । जीवयन्निव कामपीडया गतप्रायजीवितं मां समुज्जीवयन्निव स्थितः, समूढा धृताः साध्वसस्वेदबिन्दवः भयजनितघर्म्मबिन्दवो येन सः, तथा इन्दोश्चन्द्रस्य इमे इति ऐन्दवाः, तैर्मयूखैः किरणैः चुम्बितः संस्पृष्टः अतएव स्यन्दी जलस्रावी यश्चन्द्रमणिहारः चन्द्रकान्तमणिनिर्म्मितो हारः तस्य विभ्रम इव विभ्रमो विलासो यस्य स तथोक्तः, बाहुर्भुजः अधिकण्ठं मम गलदेशे अर्प्यतां स्थाप्यताम् । तेनैव मां प्रति दया कृता स्यादिति भावः ।

अत्र लुप्तोपमाऽलङ्कारः, जीवयन्निवेति क्रियोत्प्रेक्षया सङ्कीर्य्यते ।

कण्ठे इत्यधिकण्ठं विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । चन्द्रकरस्पर्शे चन्द्रकान्तमणेर्जलं स्रवतीति प्रवादः । उत्तररामचरितेऽपि प्रायेणाविकलोऽयं श्लोकः सीतामुद्दिश्य रामेण पठितः । किन्तु तत्र 'समूढसाध्वसे'त्यत्र 'ससाध्वसश्रमे'ति मात्र भेदः ।

रथोद्धता वृत्तम् ॥३॥

---

(१) अयि निरनुरोधे ! अयि मालति ! निरनुक्रोशे ! इति पाठभेदौ ।

अथवा दूरे तावदेतत्। कथमालापसंविभागस्याप्यभाजन-मयं जनो भवत्याः ?। (च)

दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपादै-
र्निर्वापितन्तु परिरभ्य वपु र्न नाम।
आमत्त-कोकिलरुतव्यथिता तु हृद्या-
मद्य श्रुतिः पिबतु किन्नरकण्ठि! वाचम् ॥४॥

(च) ईदृश्याः खल्वालिङ्गनमसम्भवमेवेति मन्यमान आह अथवेति। एतत् कण्ठे बाहुसमर्पणात्मकमालिङ्गनं, दूरे तावदास्तामिति शेषः। आलापसंविभागस्यापि आलापभागस्यापि विभज्यालापामृतदानस्यापीत्यर्थः।

दग्धमिति। मालयानिलचन्द्रपादै नितान्तमदनोद्दीपकै र्दक्षिणसमीरण-चन्द्र-किरणैः चिराय बहुकालादवधि दग्धं वपु र्ममेदं शरीरं परिरभ्य आलिङ्ग्य न निर्वापितं त्वया न निर्वृतिं नीतं इति यत् तत्तु नाम, वरमभ्युपगच्छामीत्यर्थः। तादृशभाग्याभावात्तत्र न मे विशेषाग्रह इति भावः। तु किन्तु, हे किन्नरकण्ठि! किन्नरसमानकण्ठस्वरशालिनि! आमत्तानां मदसम्मत्तानां कोकिलानां रुतेन रवेण व्यथिता नितान्तमदनोद्दीपकतया पीड़िता, श्रुति र्मम कर्णः हृद्याम् चिरादभीष्टां वाचं तव वाक्यामृतं पिबतु तत् पीड़ाशान्तये निगिरतु, किञ्चिदालपेत्यर्थः। अत्र लापश्च मे करणीयेति भावः।

अत्र मलयानिलचन्द्रपादै र्दग्धं आमत्तकोकिलरुतेन व्यथितेत्यापाततो विरोधभाना-द्विरहेण च समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः।

निशीतल इत्यादावेतदन्ते सन्दर्भे अनुनयो नाम नाट्यलक्षणम्। तदुक्तं—
"वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनम्।"
"नाम प्राकाश्यसम्भाव्य क्रुधाऽभ्युपगमेषु च।" इति विश्वः।

लव। उपसृत्य (१)। अइ अणिव्वुदसीले ! जं दाणिं मुहुत्तमेत्तन्तरिअमाहवा (२) दुम्मणाअन्ती मह पुरदो भणासि। "चिराअदि अज्जउत्तो, अवि णाम किअच्चिरेण पेक्खिस्सं, जेण विच्छड्डिआसेससज्झसा (३) विसुमरिद-णिमेस-विग्घं ओलोअन्ती एव्वं भणिस्सं दिउणावेट्टण-परिरम्भेण सम्भावइस्सं" त्ति। सम्पदं अस्सिं दे अअं परिणामो (४)। (छ)

(छ) अयि अनिर्वृतशीले ! यदिदानीं मुहूर्त्तमात्रान्तरितमाधवा दुर्म्मनायमाना मम पुरतो भणसि। चिरयति आर्य्यपुत्रः, अपि नाम कियच्चिरेण प्रेक्षिष्ये, येन विच्छर्द्दिताशेषसाध्वसा विस्मृतनिमेषविघ्नमवलोकयन्ती एवं भणिष्यामि, द्विगुणावेष्टन-परिरम्भेण सम्भावयिष्यामि इति। साम्प्रतं तस्मिन् ते अयं परिणामः।

"अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्य" मित्यमरः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४ ॥

(छ) अयेति। न विद्यते निर्वृत्तम् अभीष्टनिर्वाह आकाङ्क्षापूरणमिति यावत् यस्मिन् तदनिर्वृतम् शीलं स्वभावो यस्यास्तत्सम्बोधनम्। चिराकाङ्क्षितं माधवं प्राप्यापि अपूर्णाकाङ्क्षा वानुतप्यसिचित्ते ! इत्यर्थः। कथाचिदनुपपत्त्या स्वसमयं मालत्या तूष्णीभाव इति निश्चित्येदं सम्बोधनम्। मुहूर्त्तमात्रं अत्यल्पसमयमात्रं अन्तरितो व्यवहितो माधवो यस्याः सा, दुर्म्मनायमाना विरहेण खिद्यमाना। चिरयति चिरं

---

(१) क्वचित् 'उपसृत्ये'ति नास्ति। (२) मुहूत्तं अदिट्ठमाहवा इति भिन्नःपाठः।

(३) जेण पुणो विअड्ढिआसेस-सज्झसा इत्यपि पाठः।

(४) दिउणिणावेट्टण-परिरम्भणेण सम्भावइस्सं,...सम्भावअसि, स एव्व अअं परिणामो इति पाठभेदाः।

मालती । सासूयमिव तां पश्यति । (ज)

माध । स्वगतम् । अहो ! भगवतीप्रधानान्तेवासिन्याः सर्वतो-मुखं वैदग्ध्यं, अक्षयश्च सुभाषितरत्नकोषः (१) । प्रकाशम् । प्रिये ! सत्यमवलोकिता वदति । (झ)

मालती । तिर्य्यङ् मूर्द्धानं चालयति । (ञ)

करोति विलम्बते । कियच्चिरेण कियता विलम्बेन । विच्छर्द्दितं त्यक्तं अशेषसाध्वसं सकलभयं यया सा तथोक्ता सती । विघ्नृतस्तान्तो निमेष एव विघ्न यस्मिन् कर्म्मणि तद् यथा तथा अवलोकयन्ती निर्निमेषं प्राणेश्वरं पश्यन्तीत्यर्थः । एवमिदं "प्राणेश्वर ! इतः परं मामपहाय कदापि न त्वया गन्तव्य" ईदृशं किञ्चिदित्यर्थः । तथा द्विगुण-वेष्टन मेव आलिङ्गमानस्य पृष्ठदेशे बाहुद्वयस्याकफोणेः स्थापनात् द्विगुणपरिवेष्टनरूपो यः परिरम्भ आलिङ्गनं तेन सम्भावयिष्यामि समादरिष्ये । इति भणसीत्यन्वयः । अयं आलापस्यापि परित्यागरूपः, परिणामः शेषव्यवहारः । एतदतीवानुचितमिति भावः ।

(ज) मालतीति । सासूयं रहस्यप्रकाशनात् भ्रुकुटीप्रभृति बहिरसूयाव्यञ्जक-भङ्गीसहितं । इवशब्दप्रयोगेण च प्रियतमान्तिके परेण स्वकीयानुरागप्रकटनाद्वस्तुतः सानन्दमिति द्योतितम् ।

(झ) माधेति । भगवतीप्रधानान्तेवासिन्याः कामन्दक्याः प्रधानशिष्याया अव-लोकितायाः, सर्वतोमुखं सकलदिग्गामि, वैदग्ध्यं चातुर्य्यं । सुभाषितानि मधुर-वचनान्येव रत्नानि तेषां कोष आधारः । अन्यथैवमुक्तिरसम्भवैवेति भावः ।

(ञ) मालतीति । तिर्य्यङ्मूर्द्धचालनं उक्तनिषेधद्योतनार्थम् ।

---

(१) माधवः । अपवार्य्य । अहो ! भगवत्याः प्रथमान्तेवासिन्याः...अक्षय्य-सुभाषितरत्नसञ्चारसंस्करणम्···इति पाठान्तरम् ।

माध । शापितासि मया लवङ्गिकावलोकितयो जीवितेन यदि वाचा न कथयसि (१) । (ट)

माल । णाहं किंवि जाणामि । इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयति । (ठ)

माध । अहो ! अनवसितार्थमन्थरस्य वचसश्चारुता (२) ।

सहसा निष्क्रम्य । अवलोकिते ! किमेतत् । (ड)

(ठ) नाहं किमपि जानामि ।

(ट) माधेति । शापितासि शपथं कारितासि । वाचा स्पष्टवाक्येन । तदानीमपि स्वयं मालत्या माहृशः प्रियतमो जातो न वेति संशयात् सर्व्वाधिकप्रियतमत्वेन ज्ञातयोः केवलयो र्लवङ्गिकावलोकितयो र्जीवितेनेत्युक्तम् । वाचेत्यनेन केवलशिरश्चालनादि सङ्केतेनाभिप्रायप्रकाशनमनभिप्रेतमिति सूचितं, तेन न पौनरुक्त्यदोषः ।

(ठ) मालेति । 'नाहं किमपि जानामि,' 'येन भवन्मनोरञ्जयामि' इति समुदायस्य पूर्ववाक्यमर्द्धमेव स्फुटत उक्तमित्यर्द्धोक्त इति । अर्द्धोक्त इति भावे क्तः । प्रमादेन प्रस्फुटालापात् मुखनमनादिना लज्जामभिनयतीत्यर्थः । एतेन "तेन च निर्बध्यमाना नाहमेव ब्रवीमीत्यनवसितार्थं वचनं ब्रूया"दिति वात्स्यायनकामसूत्रमनुसृतमिति बोध्यम् ।

(ड) माधेति । न अवसितः परिसमाप्तोऽर्थो यस्य तच्च तत् मन्थरः मन्दं अनैकस्खलितञ्चेति तस्य, वचसः नाहमित्यादिवाक्यस्य, चारुता स्वरमाधुर्य्येण मनोहरता ।

---

(१) माधवः । शापितासि मम लवङ्गिकावलोकितयोश्च जीवितेन, यदि मे न कथयसि । इति पाठान्तरम् ।

(२) अहो ! अनवसितार्थरम्यवचसश्चारुता, इति पाठभेदः ।

वाष्पाम्भसा मृगदृशो विमलः कपोलः-
प्रक्षाल्यते सपदि, राजत एष यस्मिन्।
गण्डूषपेयमिव कान्त्यमृतं पिपासु-
रिन्दुर्निवेशितमयूखमृणालदण्डः ॥ ५ ॥

अव। सहि! किं दाणिं उच्छलिद-वाह्प्पीलं रोदिस्सदि? (१)। (ढ)

(ढ) सखि! किमिदानीं उच्छलितवाष्पोत्पीडं रुद्यते।

वाष्पेति। वाष्पाम्भसा अश्रुजलेन विमलः स्वभावत एव निर्मलः मृगदृशो हरिणेक्षणाया अस्या मालत्याः कपोलः एको गण्डः सपदि सहसा नाहमित्यादिवचनोच्चारणमात्रमेवेति तात्पर्य्यम् प्रक्षाल्यते प्राव्यते; एतत् किं किंकारणकमिति गद्येनान्वयः। यस्मिन् कपोले, गण्डूषेण प्रसृत्या आकुञ्चितपाणिनेत्यर्थः (इतिर कोष इति यस्य प्रसिद्धिः) पेयं पानयोग्यं एतेन कान्त्यमृतस्याधिक्यं सूचितं, कान्तिः कपोलशोभैव अमृतं पीयूषं तत्, पिपासुः पातुमिच्छुरिव सन् निवेशितः कपोले निहितः, मयूखः स्वकीयकिरण एव मृणालदण्डः स्वकीयमुखे कान्त्यमृताकर्षणसाधनीभूतमृणाललता येन स तथोक्तः। एष इन्दुश्चन्द्रः, राजते प्रतिबिम्बितमूर्त्तितया विभाति। यथा कश्चित् कटाहादौ नलं निवेश्य दूरत एव ततो दुग्धादिकमाकृष्य पिबति तद्वदिति भावः। एतेन तदानीं मालती दक्षिणकपोलं चन्द्राभिमुखीकृत्य वामकपोलन्तु वामपाणितले विन्यस्य स्थितवती, माधवस्तु दक्षिणपार्श्वं गत आसीदिति प्रतीयते।

अत्र साङ्गरूपकक्रियोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करोऽलङ्कारः। यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षणान्न वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः।

"...गण्डूषो मुखपूरणे। गजास्ये च कराङ्गुल्यां प्रसृत्यां प्रमितेऽपि च।" इति हेमः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५ ॥

(१)...वाह्प्पीलमन्थरं रोदिसि, इति भिन्नः पाठः।

माल। जनान्तिकम् (१)। सहि ! केच्चिरं लवङ्गिआए असण्णि हाणदुक्खं अणुभविस्सं। पउत्तिलाहो वि से दुल्लहो (२)। (थ)

माध। अवलोकिते ! किं नाम ? (३)। (त)

अव। तुह ज्जेव सवहोवण्णासेण (४) एसा लवङ्गिअं सुमरिअ ताए पउत्तिलाहणिमित्तं (५) उत्तम्मदि (६)। (द)

(थ) सखि ! कियच्चिरं लवङ्गिकाया असन्निधानदुःखमनुभविष्यामि। प्रवृत्ति-लाभोऽप्यस्या दुर्लभः।

(द) तवैव शपथोपन्यासेन एषा लवङ्गिकां स्मृत्वा प्रवृत्तिलाभनिमित्तमुत्ताम्यति।

(ठ) अवेति। उच्छलितः अतिशयेनोद्गतः बाष्पोत्पीडः अश्रुप्रवाहो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा। किं कथम्।

(थ) मालेति। तस्या लाभस्तु दूर एवास्तां, प्रवृत्तिलाभोऽपि वृत्तान्तप्राप्तिरपि।

(त) माधेति। किं नाम, इयं ब्रवीतीति शेषः।

(द) अवेति। शपथोपन्यासेन 'शापितासि' इत्यादौ त्वदुक्तशपथप्रयोजकवचने लवङ्गिकानामोच्चारणेनेत्यर्थः। प्रवृत्तिलाभनिमित्तं नन्दनभवने लवङ्गिकायाः किं वृत्तमिति वृत्तान्तप्राप्तिनिमित्तम्।

---

(१) क्वचित् 'अनान्तिक' मिति पाठो नास्ति।

(२) केच्चिरं पिअसहीए...पउत्ति लम्भो वि से सुदुल्लहो त्ति इति क्वचित् पाठः।

(३) किं नामैतत्, इत्यपि पाठः। (४) सवणोवण्णासेण इति पाठोऽपि।

(५) पउत्तिणिमित्तं इति भिन्नः पाठः। (६) उत्तम्मिअदि, इति वा पाठः।

माध। नन्विदानीमेव (१) मया कलहंसः प्रहितः। गच्छ, त्वं प्रच्छन्नमुपगम्य नन्दनावसथं प्रवृत्तिमुपलभस्वेति (२)।

साशंसम्। अवलोकिते! अपि नाम बुद्धरक्षिताप्रयत्नः फलोदर्क एव (३) मदयन्तिकां प्रति स्यात्?। (द)

अव। कुदो सन्देहो महाणुभावस्स (४)। महाभाग! पढमं ज्जेव सद्दूलणहरालङ्किदस्स मअरन्दस्स मोहविराममहू-सवं णिवेदअन्तीए मालदीए, भअवदीए णिउत्तेण भवदा समं

(ध) कुतः सन्देहो महानुभावस्य?। महाभाग! प्रथममेव शार्दूलनखरालङ्कृतस्य मकरन्दस्य मोहविराममहोत्सवं निवेदयन्त्या मालत्या भगवत्या नियुक्तेन भवता

(द) माधेति। प्रच्छन्नं गुप्तं यथा स्यात्तथा गुप्तभावेनेत्यर्थः। फलं अस्मादभिलषितं मकरन्देन सह मदयन्तिकाया निर्गमनरूपं उदर्कं उत्तरफलं यस्य सः। बुद्धरक्षितायाः प्रयत्नेन मदयन्तिका मकरन्देन सह किमिदानीं निर्गच्छेदित्यर्थः।

(ध) अवेति। महानुभावस्य तव, कुतः सन्देहः मकरन्देन सह मदयन्तिकाया निर्गमनं प्रति कथं संशयः अपि तु कुतोऽपि नेत्यर्थः। बुद्धरक्षितायाः परमचातुर्य्यादवश्यमेव मदयन्तिका मकरन्देन सह निर्गमिष्यतीति भावः। मोहविरामो मूर्च्छाभङ्ग एव महोत्सवस्तं। भगवत्या कामन्दक्या, नियुक्तेन वचोभङ्ग्या प्रेरितेन। समं सह। प्रसादीकृतं अनुग्रहेण दत्तं। मदयन्तिकालाभेन मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभ-

(१)...एव हि इति भिन्नः पाठः।

(२) प्रच्छन्नः सन्निपत्य नन्दनावासप्रवृत्तिमुपलभस्वेति, पाठान्तरम्।

(३) सफलोदर्क एव, इति पाठोऽपि। (४) क्वचित् अयं पाठोपि न दृश्यते।

जीविदेण हिअअं पसादीकिदं। जइ को वि तुमं मदअन्तिआलाहेण (१) सम्पदं वड्ढावेदि, किं तस्स पारितोसिअं भविस्सदि?। (ध)

माध। अनुयोक्तव्यमेवानुयुक्तोऽस्मि (२)। हृदयमवलोक्य। इयमस्ति मालतीप्रथमदर्शनाभिषङ्गसाक्षिणः (३) कामकाननालङ्कारस्य लक्ष्मीवतः केसरतरोः प्रसवमाला। (न)

...म जीवितेन हृदयं प्रसादीकृतं। यदि कोऽपि त्वां मदयन्तिकालाभेन साम्प्रतं वर्द्धयति, किं तस्य पारितोषिकं भविष्यति?।

...वृत्तान्तश्रावणेन। किं तस्य पारितोषितं भविष्यति, तस्मै त्वया किं पारितोषिकं दातव्यमित्यर्थः।

(न) माधेति। अनुयोक्तव्यमेवानुयुक्तोऽस्मि प्रष्टव्यमेव पृष्टोऽस्मि। मम मालतीलाभस्येव मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभस्यापि परमानन्दहेतुत्वादिति भावः। हृदयावलोकनं केवलबकुलमालास्थितिनिर्देशार्थम्। मालत्याः प्रथमदर्शनेन योऽभिषङ्ग आसक्तिः, तस्य साक्षिणः समीपे तद्व्यञ्जकभावादिनिष्पत्ते द्रष्टुः। कामकाननालङ्कारस्य मदनीद्यानभूषणीभूतस्य, लक्ष्मीवतः कुसुमपल्लवादिशोभाशालिनः सोपधत्वादस्य। केसरतरो बकुलवृक्षस्य प्रसवमाला कुसुममाल्यम्। अस्मिन् खलु जगति वितयमिदं मम प्रियं, जीवनं, हृदयं, इयं बकुलमाला च; तवाद्ययी मालत्या एव दत्तत्वा बकुलमालामात्रमवशिष्यत इति भावः।

---

(१)...मोहविरक्षं च...मदअन्तिआलाहो...इति पाठभेदौ।

(२)...अनया इत्यधिकः पाठः। (३)...साक्षिणो इति पाठभेदः।

प्रेम्णा मद्ग्रथितेति या प्रियसखीहस्तोपनीताऽनया (१)
विस्तारि स्तन-कुम्भ-कुड्मलभरोत्सङ्गेन सम्भाविता ।
सम्प्राप्ते त्वथ (२) पाणिपीड़नविधौ मां प्रत्यपेताशया
या मय्येव लवङ्गिकेत्यवगते सर्वस्वदायीकृता (३) ॥६॥

ननु तुच्छा वकुलमाला कथं प्रियत्वे जीवनहृदययोः साम्यमर्हतीत्याह प्रेम्णेति । या वकुलमाला, अनया मालत्या, मद्ग्रथिता मया गुम्फिता इति हेतोः, प्रियसख्या लवङ्गिकाया हस्तेन उपनीता आनीता सती आनीयेत्यर्थः, प्रेम्णा स्नेहेन विस्तारिणो विशालयोः स्तनकुम्भकुड्मलभरयोः भारवत् कुचकलसमुकुलयोः, उत्सङ्गेन क्रोड़ेण अभ्यन्तरेणेत्यर्थः कण्ठे समारोपणात् लम्बमानतया कुचयोरप्यभ्यन्तरावस्थापनेनेति तात्पर्य्यं, सम्भाविता सम्मानिता समादृता । तु किन्तु, अथ अनन्तरं, पाणिपीड़नविधौ नन्दनेन सह विवाहकर्म्मणि सम्प्राप्ते राजानुरोधादुपस्थिते सति मां प्रति मत्प्राप्तिविषये अपेताशया निराशया सत्या, लवङ्गिकेत्यवगते इयं लवङ्गिका इति स्वयमवधृते, मय्येव स्वस्थाने दण्डायमानीभवितुं मां प्रति नयनेङ्गितं विधाय लवङ्गिकायामपसृतायां तत्स्थाने दण्डायमानीभूतस्य मम कण्ठ इत्यर्थः, पश्चाद्घटना-घटनेऽनुसन्धेया, या च वकुलमाला सर्वस्वदायीकृताऽसर्वस्ववत्प्रदत्ता । सुतरामियं वकुलमाला जीवनाधिकाया मालत्याः सर्वस्वरूपत्वात् मम प्रियत्वे जीवनहृदययोः साम्यमर्हत्येव ; तथा च इमामिव वकुलमालां मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभनिष्पत्तिनिवेदकाय पारितोषिकत्वेन दास्यामीति भावः ।

अत्र स्तनयोः स्थूलत्वे कुम्भसादृश्यं तथा सत्यपि प्रमदवं द्दिं ष्णुत्वं च कुड्मलसादृश्यमिति बोध्यमिति लुप्तोपमाऽलङ्कारः ।

(१) प्रेम्णा मद्ग्रथितेति वा प्रियसखीहस्तोपनीतेति वा, इति पाठान्तरम् ।

(२) सम्प्राप्तेऽप्यथ, इत्यपि पाठः । (३) सर्वस्वदायः कृता, इति क्वचित्पाठः ।

लव। सहि मालदि! वल्लहा क्खु दे इयं वउलमाला, तदो अवहिदा भव, मा दाणिं एसा सहसा ज्जेव्व परहत्थगदा भविस्सदि त्ति (१)। (प)

माल। पिअं पिअसही मे उवदिसदि (२)। (फ)

लव। कधं पदसद्दो विअ। (ब)

(प) सखि मालति! वल्लभा खलु ते इयं वकुलमाला, ततोऽवहिता भव, मा इदानीमेषा सहसैव परहस्तगता भविष्यतीति।

(फ) प्रियं प्रियसखी मे उपदिशति।

(ब) कथं पदशब्द इव।

दीयत इति दाय: कर्म्मणि घञ्, तथा च "अप्यधिकाराच्च दायो दत्त:, लाभो लब्ध" इति कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंह:। "दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्द" इति दायभागे जीमूतवाहनश्च। ततश्च सर्वस्वमिव दायो दत्ता इति सर्वस्वदाय:, असर्वस्वदाय: सर्वस्वदाय: कृतेति सर्वस्वदायीकृता सर्वस्ववद्दत्तेत्यर्थ:।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

(प) अवेति। अवहिता मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभप्राथमिकनिवेदनं प्रति सावधाना भव, तं हस्तान्तमवगम्य त्वमेव प्रथमं निवेदयेरित्यर्थ:। तथा सति किं आदित्याह मेत्यादि।

(फ) मालेति। यत: प्रियमुपदिशति, अत सदैव मया कर्त्तव्यमिति भाव:।

(ब) अवेति। श्रूयत इति शेष:।

---

(१)...एसा दाणिं परस्सहत्थं गमिस्सदि इति भिन्न: पाठ:।

(२)...अवलोइदे! उभअं वि तुमं एव्व उवदिस, इत्यधिक: क्वचित् पाठ:।

माध। नेपथ्याभिमुखमवलोक्य। अये! कलहंसः सम्प्राप्तः (१)।

कल। दिट्ठिआ वड्ढसि मदअन्तिआलाहेण (२)। (भ)

माध। सहर्षं परिष्वज्य। प्रियं नः। आत्मनः कण्ठादवतार्य्य बकुलमालां ददाति (३)। (म)

कल। णिव्वुढ़ो क्खु (४) भअवदीए सम्भावणाभारो बुद्धरक्खिदाए। (य)

(भ) दिष्ट्या वर्द्धसे मदयन्तिकालाभेन।

(य) निर्व्यूढ़ः खलु भगवत्याः सम्भावनाभारो बुद्धरक्षितया।

(भ) मालीति। मदयन्तिकालाभेन मकरन्दस्येति शेषः। पुनर्बकुलमाला-लाभाभिलाषौत्सुक्येन कलहंसमुखान्मदयन्तिकालाभवृत्तान्तश्रवणविलम्बमप्यसहमानाया मालत्याः सम्भावना मात्रेणेदं निवेदनमिति बोध्यम्।

(म) माधेति। परिष्वज्य तन्निवेदितवतीं मालतीमालिङ्ग्य। प्रियं इदं मदयन्तिकाया लाभनिवेदनमिति शेषः। ददाति मालत्याः कण्ठे समर्पयति। इदमेव तत् पारितोषिकदानमिति ज्ञेयम्।

(य) कलेति। बुद्धरक्षितया, भगवत्याः कामन्दक्याः, सम्भावनाभारः मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभे दौत्यनियोगगुरुत्वं, निर्व्यूढ़ो निर्वाहं नीतः सफलीकृतः। मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभनिष्पत्तेरिति भावः।

---

(१) कलहंसकः प्राप्तः, इत्यपि पाठः।

(२) मदअन्तिआलम्भेण इति क्वचित् पाठः।

(३)...इति बकुलमालां कण्ठे ददाति, इति पाठान्तरम्।

(४) क्वचित् 'क्खु' इति नास्ति।

माल। सहर्षम्। अम्महे! (१) पिअसही लवङ्गिआ वि दीसइ। (२)। (र)

सर्वे। उत्तिष्ठन्ति (३)। (ल)

ततः प्रविशन्ति सम्भ्रान्ताः कलहंस-मदयन्तिका-बुद्धरक्षिता-लवङ्गिकाः (४)। (व)

लव। परित्ताअदु परित्ताअदु महाभाओ (५)। अअमग्गे क्खु णअररक्खि-पुरिसाभिओओ मअरन्दस्स जादो। तदो तक्काल-मिलिदेण कलहंसएण सहिदा (६) अम्हे अणुप्पे-सिदाओ (७)। (श)

(र) अहो! प्रियसखि लवङ्गिकापि दृश्यते।

(श) परित्रायतां परित्रायतां महाभागः। अर्द्धमार्गे खलु नगररक्षिपुरुषाभियोगो मकरन्दस्य जातः। तत स्तत्कालमिलितेन कलहंसकेन सहिता वयमनुप्रेषिताः।

(र) मालेति। अम्महे इति शौरसेन्यां भाषायां हर्षविस्मयसूचकमव्ययं।

(ल) सर्वे इति। उत्तिष्ठन्ति मदयन्तिकालाभहेतावन्तःप्रवणौत्सुक्येन दण्डाय-माना भवन्ति।

(व) तत इति। सम्भ्रान्ता वित्रस्ताः।

(श) अर्वेति। नगररक्षिपुरुषैः (पाहारा आला, इति येषां प्रसिद्धिः)

---

(१) अह्मो हिं इति भिन्नः पाठः।

(२) इत्युत्तिष्ठति, कुत्रचित् पाठोऽयम्। (३) क्वचिदयं पाठो नास्ति।

(४) ततः प्रविशति सम्भ्रान्तः कलहंसो बुद्धरक्षिता लवङ्गिका मदयन्तिका चेति वा पाठः।

(५) परित्ताअदु महाभाओ इतिमात्रः पाठोऽपि।

(६) समं इति भिन्नः पाठः। (७) अणुपेसिदाओ त्ति, इति पाठोऽपि दृश्यते।

कल। जधा इदोमुहागदेहिं अह्मेहिं कलअलो सुदो, तधा तक्केमि, अण्णं वि पारक्किअं बलं उवागदं त्ति (१)। (ष)

मालत्यवलोकिते। हद्धी। समं एव्व हरिसुव्वेअ-संभेदो उवागदो (२)। (स)

माध। सखि मदयन्तिके! स्वागतम्। अनुगृहीतमस्मद्

(ष) यथा इतोमुखागतैरस्माभिः कलकलः श्रुतः, तथा तर्कयामि अन्यदपि पारक्यं बलमुपागतमिति।

(स) हा धिक्! सममेव हर्षोद्वेगसम्भेद उपनतः।

अभियोगः सङ्घर्षः। तत्काले तस्मिन् सङ्घर्षसमये मिलितेन यदृच्छया अस्माभिः सह सङ्गतेन। अनुप्रेषिताः मकरन्देन तत्संवादप्रदानार्थं तवान्तिकं प्रेरिताः।

(ष) कलेति। पारक्यं परकीयं। "इय' देशी। पार इति लोके" इति नान्यदेवः।

(स) मालेति। समं युगपदेव, हर्षोद्वेगयोः सम्भेदः सम्मेलनं, उपनत उपस्थितः। मदयन्तिकालाभेन हर्षः, राजभटैर्मकरन्दस्याक्रमणेन चोद्वेग इति बोध्यम्।

(ह) माधेति। स्वागतं सुखेनागमनं कृतं किमिति काकुः। अनुगृहीत मागमनेनेति भावः। अनुनये ननुशब्दः। स्वस्थाः सुस्थचित्ता उद्वेगरहिताः।

---

(१)··मइन्तो जोधकलकलो···पारक्कअं...उवगदं त्ति, इति पाठभेदाः।

(२)···माल। अवलोइदे। हद्धी! हद्धी! समकालं ज्जेव्व...उवगदो, इति पाठान्तराणि।

भवत्या । ननु स्वस्था भवन्तु भवत्यः । एकाकिनोऽपि बहुभिरभियोग इति यत्किञ्चिदेतद्वयस्यस्य (१) । पश्य (२) । (छ)

हरेरतुलविक्रमप्रणयलालसस्याहवे (३)
स एव (४) भवति क्वणत्कररुहप्रचण्डः सखा ।
स्फुरत्करट (५) कोटर स्खलितदानसिक्तानन-
द्विपेश्वरशिरः स्थिरास्थि (६)-दलनैकवीरः करः ॥ ७॥

नन्वेकाकिनो मकरन्दस्य बहुभिराक्रमणादनिष्टाशङ्कायां सत्यामपि कथं वयं सुस्थचित्ता भवाम इत्याह एकाकिनोऽपीति । एकाकिनोऽपि सहायहीनस्यापि वयस्यस्य मकरन्दस्य बहुभिरभियोग आक्रमणमित्यं तत् यत् किञ्चित् तुच्छं न गण्यमित्यर्थः । कथमेतदित्याह पश्येति ।

हरेरिति । आहवे युद्धे, अतुलविक्रमे निरुपमपराक्रमप्रकाशे प्रणयः सन्तोषः अतएव लालसा महानभिलाषो यस्य तस्य हरेः सिंहस्य, क्वणद्भिः गजास्थिषु सङ्घर्षात् शब्दायमानैः, कररुहैः नखैः, प्रचण्डो भयङ्करः, तथा स्फुरतोः रोषवशात् स्पन्दमानयोः करटयोः गण्डयोः कोटरात् रन्ध्रात् स्खलितेन निःसृतेन दानेन मदजलेन सिक्तमाननं मुखं यस्य तस्य, द्विपेश्वरस्य गजेन्द्रस्य शिरसो मस्तकस्य स्थिराणि दृढानि यानि अस्थीनि तेषां दलने मर्द्दने एकोऽद्वितीयोवीर शूरः समर्थ इत्यर्थः, स प्रसिद्धः, करः स्वकीयपाणिरेव सखा सहायो भवति, न तु

---

(१)...स्वागतमेतद्धि ।...ननु स एवासौ, माभूत् परिभवोद्वेगः, किमित्यस्वस्था-भवती, एकाकिनो बहुभिरभियोग इति न किञ्चिदेतद्वयस्यस्य, इति क्वचित् पाठः ।
(२) क्वचित् 'पश्य' इति पाठो नास्ति । (३)...प्रणयलालसः साहसी इति पाठः ।
(४) स एव, इति भिन्नः पाठः । (५) स्फुटत्करट···इति पाठोऽपि दृश्यते ।
(६)...स्थितास्थि···इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

तदहमपि विक्रमानुरूपं विलसतः प्रियसुहृदः प्रत्यनन्तरो भवामि (१) । इति विकटं परिक्रामन् कलहंसकेन सह निष्क्रान्तः । (२) । (ख)

अवलोकिता-लवङ्गिका-बुद्धरक्षिताः । अपि णाम अणाहदा पडि-णिवत्तिस्सन्ति एदे महाणुभावा ? (३) । (क)

(क) अपि नाम अनाहतौ प्रतिनिवर्त्स्येते एतौ महानुभावौ ? ।

शस्त्रान्तरापेक्षा वर्त्तत इत्यर्थः । यथा गजेन्द्रविमर्द्दने सिंहस्य पाण्योरेव समर्थतया न शस्त्रान्तरापेक्षा, तथा मकरन्दस्य राजभटपराभवे स्वकीयभुजयोरेव सक्षमतया न सहायान्तरापेक्षा वर्त्तते; सुतरामस्याक्रमणस्य न गण्यत्वात् भवत्यः सुस्थचित्ता भवितु मर्हन्तीति भावः ।

अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । तेन च मकरन्दस्यातीवबाहुबलं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

"काकेभगण्डौ करटा"वित्यमरः पृथ्वी वृत्तम् ॥ ७ ॥

(ख) तदहमिति । विक्रमानुरूपं स्वकीयविक्रमयोग्यं विलसत चेष्टमानस्य युध्यमानस्य । प्रति प्रकाश्यभावेन, अनन्तरः अव्यवहितः सहाय इत्यर्थः ।

"प्रकाशे सम्भवे प्राहुः प्रधानसदृशे प्रति ।" इति हलायुधः ।

अत्र साहाय्यं नाम नाट्यालङ्कारः "साहाय्यं सङ्कटे यत्स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ।" इति लक्षणात् ।

---

(१)...विक्रान्तिपूतं...प्रत्यनन्तरोभवामि, इति पाठभेदौ ।

(२) परिक्रम्य इत्यपि पाठः ।

(३) अवलोकितादयः । अवि णाम अपडिहदा पडिणिव्वट्टिस्सन्दि महाणुहावा इति क्वचित्पाठः ।

माल। सहिओ अवलोइदा बुद्धरक्खिदाओ! तुरिअं गदुअ भअवदीए इमं (१) वुत्तन्तं णिवेदह। तुमं वि पिअसहि लवङ्गिए! तुरिअं विण्णवेहि अज्जउत्तं, जइ दाव तुह्माणं अह्मे अणुकम्पणीआ, तदो अप्पमत्ता * परिक्कमधे त्ति। (ख)

मालतीमदयन्तिकावर्जं सर्वाः। तह। (ग) इति निष्क्रान्ताः (२)

माल। हद्धी हद्धी! ण आणीअदि लवङ्गिआ किं चिराअदि। कधं एत्तिआ वेला गमिअदु त्ति, भोदु, पिअसहि मदअन्तिए!

(ख) सख्यौ अवलोकिताबुद्धरक्षिते! त्वरितं गत्वा भगवत्या इमं वृत्तान्तं निवेदयतम्। त्वमपि प्रियसखि लवङ्गिके! त्वरितं विज्ञापय आर्य्यपुत्रं, यदि तावद्-युष्माकं वयमनुकम्पनीया स्ततोऽप्रमत्ताः परिक्रामतेति।

(ग) तथा।

(घ) हा धिक्! हा धिक्! न ज्ञायते लवङ्गिका किं चिरयति। कथमेतावती

(ख) मालेति। युष्माकमिति गौरवाद्बहुवचनम्। ततस्तदा, अप्रमत्ताः सावधानाः।

(घ) मालेति। चिरयति प्रत्यावर्त्तितुं विलम्बते। एतावती वेला लवङ्गिकायाः प्रत्यावर्त्तनपर्य्यन्तः समयः, कथं केन प्रकारेण गम्यतां मया अतिवाह्यतां इत्यपि न ज्ञायत इत्यन्वयः। तयो र्महानुभावयोर्विपदाशङ्कावशादिति भावः। प्रतिनिवृत्तिमार्गं प्रत्यावर्त्तनपथं अनुगमिष्यामि। सत्वरं ततो वृत्तान्तमवगन्तु मिति भावः। परिक्रा-

---

(१) एदं इति पाठोऽपि। * अप्रमत्तमिति वा पाठः।

(२) निष्क्रान्ता अवलोकिता-लवङ्गिका-बुद्धरक्षिताः। इतिमात्रः पाठोऽपि दृश्यते

पिअसहीए लवङ्गिआए पड़िणिउत्ति मग्गं अणुगमिस्सं परिक्रामति। सायङ्कम्। फुरिदं वामिदरेण लोअणेण (१) उपविशति। (घ)

प्रविश्य कपालकुण्डला (२)। आः पापे॰! तिष्ठ। (ङ)

वेला गम्यता मिति, भवतु, प्रियसखि मदयन्तिके! प्रियसख्या लवङ्गिकायाः प्रतिनिवृत्ति-मार्गमनुगमिष्यामि। स्फुरितं वामेतरेण लोचनेन।

मति लवङ्गिकायाः प्रतिनिवृत्तिमार्गमनुगन्तुं पादक्षेपान् करोति। वामेतरेण दक्षिणेन। स्फुरितं स्पन्दितम्।

स्त्रीणां दक्षिणनयन स्पन्दनममङ्गलसूचकं। यथा गर्गः—

"दक्षिणचक्षुःस्पन्दने बन्धुदर्शन मर्थलाभं वा। वामे हानिम्।" विद्यादित्यन्वयः।

"विपर्य्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां विपर्य्ययम्।" इति मत्स्यपुराणम्।

अतएव विपदाशङ्कया कियद्दूरं गत्वैवोपविशति, नतु गन्तुं प्रवृत्तापि गच्छति। सा च विपत् कपालकुण्डलाकर्त्तृकापहरणेनानुपदमेव व्यक्तीभवति।

(ङ) प्रविश्येति। पूर्ववैरानुसारेण सततमवसरमन्विष्यन्ती कपालकुण्डला तरूणां छायासु निशीथान्धकारे प्रस्थिता मेकाकिनीं मालतीं प्राप्यापहर्त्तुकामा समाक्रोशति आः पाप इति।

अत्र सम्फेटो नाम विमर्षसन्धेरङ्गम् "सम्फेटो रोषभाषण"मिति लक्षणात्।

मुखसन्धेरुपक्षेपादीनि वीण्यङ्गान्यपहाय इतरेषामङ्गानामालङ्कारिकपाठ-पौर्वापर्य्यविपर्य्ययेण विन्यासोपि न दोषावह इति दर्पणकृतैवाभिहितमित्यसकृदुक्तम्।

---

(१) मालती। हद्धि। ण आणीअदि कहं इअदी वेला अदिक्कमेम। होदु, पिअसहीए लवङ्गिआए पड़िणिउत्तिमग्गं ओलोअन्ती चिट्ठिस्सं···। फुरिदं मे वामं अवामअक्खणा।...इति पाठान्तरम्।

(२) ततः प्रविशति कपालकुण्डला। कपालकुण्डला···इति क्वचित् पाठः।

माल। सवाष्पम्। हा अज्जउत्त! इत्यर्द्धोक्ते (१) वाक्यस्यं नाटयति। (ख)

कपा। सक्रोधम्। नन्वाक्रन्द नन्वाक्रन्द (२)। (छ)

त्वद्वत्सलः क स (३) तपस्विजनस्य हन्ता

कन्याविटः पतिरसौ परिरक्षतु त्वाम्।

(ख) हा आर्य्यपुत्र!।

(छ) कपेति। सम्बोधने ननुशब्दः। आक्रन्द आत्मानं परित्रातुमाह्वय। क्रोधात् द्विरुक्तिः। न खल्वद्य परित्रातुं कथमपि शक्नुयादिति भावः। "क्रन्दने रोदनाह्वाने" इत्यमरः।

त्वद्वत्सल इति। तपस्विजनस्य मम गुरो रघोरघण्टस्य हन्ता। एतेन सतत पुरश्चरणादिव्यापृतस्योपवासकृशस्य तपस्विजनस्य हननेन नखल्वसौ वीरः, अपि तु महापातकीति व्यज्यते। त्वद्वत्सलः त्वां प्रति स्नेहवान् स माधवः क इदानीं कुत्र वर्त्तते। कन्याविटः कन्यायां कामकलाकोविदः। एतेनातीवनिन्दनीय इति व्यज्यते। असौ तव पति माधवः त्वां परिरक्षतु अवागत्य परित्रायताम्। न खलु कथमपि शक्नुयादिति भावः। श्येनस्य मांसभोजिनः पक्षिविशेषस्य अवपातेन आपतनेन उपस्थित्या चकिता त्रस्ता, वनवर्त्तिका वन्या वर्त्तिकापक्षिणीव (वाट्भार इति यस्याः प्रसिद्धिः) किं चेष्टसे कथमात्मानं परित्रातुमीहसे। नन्वित्यवधारणे। चिरात् बहुकालात् परं कवलीकृतासि मया यस्मासि हृतासौन्दर्य्यः। सुतरां कथमपि तवेदानीमव्याहृति र्नास्तीति भावः।

---

(१) क्वचित् 'अर्द्धोक्ते' इति पाठो नास्ति।

(२) कपालकुण्डला। सक्रोधहासम्। नन्वाक्रन्द आक्रन्द, इत्येवं पाठः क्वचित्।

(३) त्वद्वल्लभः क नु...इति पाठान्तरम्।

श्येनावपातचकिता वनवर्त्तिकेव (१)
किं चेष्टसे, ननु चिरात् (२) कवलीकृतासि ॥८॥

यावच्छ्रीपर्वतमुपनीय लवशो लवश एनां निकृत्य दुःख-मरणां करोमि। इति मालतीमाक्षिप्य निष्क्रान्ता (३)। (ज)

मद। अहं वि मालदीं ज्जेव्व अणुगमिस्सं। परिक्रम्य। सहि! मालदि! (४)। (झ)

(झ) अहमपि मालतीमेवानुगमिष्यामि। सखि मालति!।

अत्र श्रौतीयमुपमाऽलङ्कारः। तथा वनवर्त्तिका चेष्टते, त्वन्तु चेष्टसे इति पुरुषभेदात् "लतेव राजसे तन्वि!" इत्यादिवत् भग्नप्रक्रमतादोषः, स च 'श्येना-वपातचकिताऽटवि-वर्त्तिकावत् किं चेष्टसे'...इति पाठेन समाधेयः। ईदृशपाठेतु वर्त्तिकावदिति तृतीयान्ताद्वतिः, त्वयेति च चेष्टत इत्यस्य कर्त्तृपदम् गम्यं। वन-वर्त्तिकेति वनपदं निःसहायताद्योतनार्थम्। तपस्विजनस्य हन्तेत्यादिना दोषख्यापना-दपवादो नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्। "दोषप्रख्याऽपवादः स्यात्" इति लक्षणात्।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ज) यावदिति। एनां मालतीं, लवशो लवशः खण्डं खण्डं कृत्वा निकृत्य छित्वा, दुःखं रोगादिना मरणादधिकदुःखजनकं मरणं यस्या स्ताम्। आक्षिप्य बलादाकृष्य गृहीत्वा।

---

(१) श्येनावपातचकिता वनवर्त्तिकेव, इति पाठभेदः।

(२) किं मेचसे ननु मया...इति भिन्नः पाठः।

(३)...उपनीय प्रतिपर्व तिलश एनां निकृत्य दुःखमारिणीं करोमि। इति मालती-मादाय निष्क्रान्ता। इति पाठोऽपि दृश्यते।

(४)...अणुवट्टिस्सं। पियसहि!। इति पाठभेदौ।

प्रविश्य लवङ्गिका। सहि मदअन्तिए! लवङ्गिआ क्खु अहं। (ञ)

मद। अवि (१) सम्भाविदो तुए महाणुभावो ?। (ट)

लव। णहि णहि, सो क्खु उज्जाणवाड-णिग्गमादो ज्जेव्व कलकलं सुणिअ साक्खेवाववित्त-विअडीकद-दण्ड-णिब्भरं पधाविअ पराणीअं पविट्ठो। तदो पडिणिउत्तम्हि मन्दभाइणी। सुणामि अ, घरे घरे गुणाणुराअ-कादरस्स पोरलोअस्स, "हा

(ञ) सखि मदयन्तिके! लवङ्गिका खल्वहम्।

(ट) अपि सम्भावितस्त्वया महानुभावः ?।

(ठ) नहि नहि, स खलु उद्यानवाटनिर्गमादेव कलकलं श्रुत्वा साक्षेपापविद्धविकटीकृतदण्डनिर्भरं प्रधाव्य परानीकं प्रविष्टः। ततः प्रतिनिवृत्तास्मि मन्दभागिनी। शृणोमि च, गृहे गृहे गुणानुरागकातरस्य पौरलोकस्य "हा

(झ) मदेति। अनुगमिष्यामि। अत हि मालत्या एकाकिन्याः प्रस्थानस्य, ममापि चैकाकिन्या अवस्थानस्यानौचित्यादिति भावः। तादृशनिविडान्धकारे दृष्टिप्रसाराभावेऽपि पदशब्दमाकर्ण्य मालत्या एव सम्भाव्यमानत्वात् तामेव सम्बोधयति सखि मालतीति।

(ञ) प्रविश्येति। लवङ्गिका खल्वहं, न तु मालतीति वाक्यशेषः।

(ट) मदेति। अपिशब्दः प्रश्ने। सम्भावितः मालत्यभिलषितत्वान्निवेदनार्थं सम्प्राप्तः। "भूप्राप्तावात्मनेपदी" इति चौरादिकभूधातोः प्रयोगोऽयम्।

(ठ) लवेति। नहि नहि सम्भावित इत्यनेनान्वयः। तत्र कारणमाह सखल्वित्यादि। उद्यानवाटादुपवनप्राचीरात् निर्गम सकाशात् [illegible]

---

(१) अह ! इत्यपि पाठः।

माहव ! महाभाअ !, हा मअरन्द ! साहसिअ !" त्ति परिदेव-णाओ । महाराओवि किल एदाणं मन्तिधीदाणं विप्पलम्भ-वुत्तन्तं सुणिअ सञ्जादमच्छरावेओ तक्खणविसज्जिद-पोढ़-पाइक्कणिवहो चन्दादवसोहिद-सोह-सिहरट्ठिदो पेक्खदि त्ति मन्तीअदि (१) । (ठ)

माधव ! महाभाग ! हा मकरन्द ! साहसिक !" इति परिदेवनाः । महा-राजोऽपि किल एतयोर्मन्त्रिदुहित्रोर्विप्रलम्भवृत्तान्तं श्रुत्वा सञ्जातमत्सरावेगः तत्क्षण विसर्जितप्रौढपदातिकानिवह चन्द्रातपशोभित-सौधशिखरस्थितः प्रेक्षत इति मन्त्र्यते ।

"वाटी मार्गवृतिस्थाने स्यात् कुटीवास्तुनोः स्त्रिया" मिति मेदिनी । आक्षेप प्रवृत्तसैन्यं प्रति भर्त्सनेन सहेति साक्षेपं यथा तथा अपाविद्धाभ्यां विक्षिप्ताभ्यां विकटाभ्यां विशालाभ्यां करदण्डाभ्यां निर्भरमतिमात्रं यथा स्यात्तथा प्रया बलीवर्द्दं तं गत्वा । परानीकं प्रवृत्तसैन्यं । मालतीदत्तसंवादं निवेदयितुमशक्तत्वादिदं मन्दभागिनीति भावः । परिदेवनाः विलापान् । "परिदेवना (स्त्री)... विलाप" इति शब्दकल्पद्रुमः । विप्रलम्भवृत्तान्तं प्रतारणावार्तां ग्रहात् प्रवञ्चनापूर्वक-मिथ्याशुभवृत्तान्तमित्यर्थः । सञ्जातमत्सरावेगः समुत्पन्नविद्वेषोत्तेजनः । तत्क्षणे च विसर्जितः माधवमकरन्दयोराक्रमणार्थं प्रेरितः, प्रौढौ निपुणः पदातिक-

---

(१)...उज्झाणवाडीअणिग्गमादो...साअक्खआअविद्ध-विअड-विओदण्ड-णिब्भरं...सुआसुराअणिब्भरस्स, हा महाणुभाव ! हा माहव ! हा मअरन्द ! हा साहसिअ ! सञ्जादमच्छराविअओ...तक्खणविसज्जिआवेण...चन्दादवेण सोहसिहराट्ठिदो इति पाठान्तराणि ।

मद। हा हदम्हि मन्दभाइणी। (ड)

लव। सहि! मालदी उण कहिं?। (ढ)

मद। सहि! (१)सा क्खु पढमं ज्जेव्व दे मग्गं ओलोइदुं पसरिदा। पच्छा अहं तं ण पेक्खामि। सा णाम उज्जाण-गहणं (२) पविट्ठा भवे। (ण)

(ड) हा हतास्मि मन्दभागिनी।

(ढ) सखि! मालती पुनः कस्मिन्?।

(ण) सखि! सा खलु प्रथममेव ते मार्गमवलोकयितुं प्रसृता। पश्चादहं तां न प्रेक्षे। सा नाम उद्यानगहनं प्रविष्टा भवेत्।

निवर्त्ती येन सः। प्रेक्षणे अनावृतदेशे चन्द्रालोकसत्त्वात् माधव-मकरन्दाभ्यां सह स्वसैन्यानां समरं पश्यति। इतीत्थं मन्त्रिपौरलोकैः परस्परमालप्यते। इति च प्रयोगेऽन्वयः।

(ड) मदेति। हतास्मि, स्वयं राज्ञैव क्रुध्यता सैन्यप्रेषणेन तयोरनिष्टस्यावश्यम्भावादिति भावः।

(ढ) लवेति। कस्मिन् वर्त्तत इति शेषः।

(ण) मदेति। मार्गं प्रत्यावर्त्तनपथं। प्रसृता गता। प्रेक्षे पश्यामि। नाम सम्भावनायां। उद्यानस्य गहनं पादपलताभिर्निबिड़ं प्रदेशम्।

---

(१) क्वचित् 'सहि!' इति पाठो नास्ति।

(२) अवि णाम उज्जाणगहणे, इति पाठभेदः।

लव। सहि ! तुरिदं अणुसरम्ह। अदिकादरा णो पिअसही (१) इमस्सिं अवसरे ण धारेदि अप्पाणं। (त)

लवङ्गिकामदयन्तिके त्वरितं परिक्रामन्त्यौ। सहि मालदि ! णं भणामि सहि मालदि ! त्ति। (थ) इतस्ततः परिक्रामतः (२)।

प्रविश्य हृष्टः कलहंसः (३)। दिट्ठिआ कुसलेण ह्मि णिग्गदो संघट्टमग्गादो। हीमाणहे ! पेक्खामि विअ णिम्मल-णिरन्तरुव्विन्त तरवारिधारा-पडिफलिद-चन्दकिरणुज्जलन्त--पिञ्जरिअ-भीसण-

---

(त) सखि ! त्वरितं अन्विष्याव:। अतिकातरा नः प्रियसखी अस्मिन्नवसरे न धारयत्यात्मानम्।

(थ) सखि मालति ! ननु भणामि सखि मालतीति।

(द) दिष्ट्या कुशलेनास्मि निर्गतः संघट्टमार्गात्। हीमाणहे ! प्रेक्षे इव निर्म्मल-निरन्तरोद्वृत्त-तरवारिधारा-प्रतिफलित चन्द्रकिरणोज्ज्वलत्--पिञ्जरित-भीषण-

---

(त) लवेति। अस्मिन्नवसरे माधवस्य दुर्निवारविपदाशङ्कासमये, आत्मानं जीवनं न धारयति शोकेन न धारयितुं शक्नोतीत्यर्थः।

(थ) लवेति। अनुनये ननुशब्दः। अनुनीय ब्रवीमि तथापि नागच्छसीति भावः।

(द) प्रविश्येति। दिष्ट्या भाग्येन, कुशलेन अक्षतशरीरत्वाच्छङ्कलेन।

---

(१) पिअसही उववण्णहिदा, इति क्वचित् पाठः।

(२) लव।.. अप्पाणं। त्वरितं परिक्रम्य। सहि मालदि ! णं भणामि सहि मालदि ! त्ति। इतस्ततः परिक्रामतः। इत्थं केवललवङ्गिकाया एव पाठः क्वचित्।

(३) कलहंसः। हृष्टः प्रविश्य। इति पाठान्तरम्।

दंसणं,-मदलीला-कलिद-कामपाल-विअड-भुअदण्डावविद्ध हल-हेला-विब्भलिदुव्वेदुत्तरङ्ग-कलिन्दतणआ-सोत-सच्छिहं,विसङ्कु-प्पडिद-णिद्दअ-अमन्द-मअरन्द--क्खोभ-विअड पडिजोध--पडिव-त्तणुग्गद-समत्थ-गअणङ्गणाअभास-विअसन्त--कलअलं, पारक्क-बलसमूहं (१)। (द)

दर्शनं मदलीला कलित-कामपाल-विकट-भुजदण्डापविद्ध--हल-हेला- विह्वलितोद्वेल्ल दुत्तरङ्ग-कलिन्दतनयास्रोत:सन्निभं विशङ्कोत्पतित-निर्दयामन्द-मकरन्द-क्षोभ-विकट प्रतियोध-परिवर्त्तनोद्गत-समस्त-गगनाङ्गनावकाश-विकसत्-कलकलं पारकाबल-समूहम् ।

संग्रहमार्गात् उद्धमंधर्षपथात् ! हीमाणहे इति हर्षद्योतकमव्ययं शौरसेन्यादि-भाषायां । तथा च ''हीमाणहे भयहर्षे, इति दर्श्यौ''ति नाम्यदेव: । पश्य पश्यामीव पारक्यबलसमूहमिति वक्ष्यमाणेनान्वय: । निर्म्मला शानपाषाणादौ घर्षणेन मलहीना, निरन्तरोद्गता प्रहारार्थं सतनोत्थिता या तरवारिधारा असिश्रेणी, तस्यां, प्रतिफलितै: प्रतिविम्बितै: चन्द्रकिरणै: उज्ज्वलत् दीप्यमानं विस्फुरितं नानावर्णै: सङ्कीर्णं भीषणं चण्डमूर्त्तित्वात् भयङ्करं दर्शनं यस्य तत् । मदलीलया बलमदक्रीड़या कलितो गृहीत: बलमदक्रीडामत्त इत्यर्थ: य: कामपालो बलराम:, तेन, विकटाभ्यां विशालाभ्यां भुजदण्डाभ्यां अपविद्धं आकर्ष-णाय व्यापारितं यत् हलं स्वकीयलाङ्गलास्त्रं तेन, हेलया अवज्ञया अवहेलयैव

(१)...अह्म णिग्गदा समर सङ्कडदुग्गमादो ।...पेक्खामि विय णिम्मल-णिरन्त-रुग्गअ तर...किरणुज्जल विभुरिअदंसणं,...दण्डाविद्ध...सच्छिहं, विसद्द विसङ्कु ...मअरन्दव्वइअर--क्खोभ...कलअलं इति पाठान्तराणि ।

अवि अ, सुमरामि, भीसण-भुअ-वज्ज-जज्जरिद-पञ्जरावस-रिद-सुभड़-हत्थावलुत्त-विविहाउह-णिवह-घादिदासेस-रिउसेण्णं, हद-विअड़ावसार-पाइक-सुण्ण-मग्ग-सञ्चार-णिवत्तिद-विसम-समर-साहसं,-णाहमाहवं (१)। (ध)

(ध) अपि च, स्मरामि, भीषण-भुज-वज्र-जर्जरित पञ्जरापसृत-सुभट-हस्ताव-लग्न विविधायुध-निवह-घातिताशेष-रिपुसैन्यं, हतविकटापसार-पदाति-शून्यमार्ग-सञ्चार-निर्वर्त्तित-विषम-समर-साहसं नाथमाधवम्।

विह्वलिता महाकर्षणेन व्याकुलीकृता, अतएव उद्वेलत्तरङ्गा तीरोच्छलित-तरङ्गा या कलिन्दतनया यमुनानदी, तस्याः स्रोतःसन्निभं अविच्छिन्नश्रेणीकतया नीलवेशतया च गमनशीलजलप्रवाहतुल्यं। तथा विशृङ्खलं नियमरहितं आक्र-मितुं आक्रमणमिति युद्धनियमरहितं यथा तथा उत्पतितः आक्रमणाय रिपु सैन्योपरि निपतितः, निर्दय आहतस्याप्याहननात् निष्ठुरः, अमन्दो युद्धकर्मण्यकुण्ठो निपुण इति तात्पर्य्यं, यो मकरन्द स्तस्य दोर्भ्यां आक्रमणसङ्घर्षेण भिकटानां विशालानां प्रतियोधानां प्रतिपक्षसैनिकानां परिवर्त्तने महीयसेन सम्मुखागमन-समये उद्गत अपरापर सैनिकेभ्य उत्थितः समस्ते सकले गगनाङ्गनावकाशे आकाशप्रदेशान्तराले विकसन् प्रकाशमानः प्रचरम् कलकलः कोलाहलो यस्य तत्। पारक्यबलसमूहं परकीयसैन्यगणं प्रेक्षे पश्यामीव। इदानीमिव तत आगमनादिति भावः।

(ध) अपिचेति। भीषणाभ्यां भुजवज्राभ्यां जर्जरितेन दारुणप्रहारात् चूर्ण-

(१) सुमरामि अ,—भीसण भुअवज्ज-खचित-जज्जर-पञ्जत्थ-समर-विमुह-सुभड़-हत्थावलुत्त-विविहाउहणिवह-असेस-रिउसेण्ण-विअड़ापसार-वइरिक्क-मग्ग-सञ्चार... साहसं णाहं माहवं। इति पाठभेदः।

अहो गुणाणुराओ णरिन्दस्स। जं दाणिं सोह-सिहरावदिण्ण-पडिहार-विणओवण्णास-समिअविरोहो, सोम्मेक्करसोवणीद माहव-मअरन्द-मुहचन्दे ओलोइअ वारं वारं पसारिद-सिणिद्ध-लोअणो कलहंसआदो अहिजणं सुणिअ णिव्वत्तिद-महग्घ-गुरु-बहुमाणो फुरन्त-मच्छरेस्सा-वेलक्ख-मसी-मलिणिअमुहे भूरिवसु-णन्दणे महुरवअणोवण्णासेहिं "किं दाणिं तुह्माणं भुवणा-

---

(म) अहो! गुणानुरागो नरेन्द्रस्य। यदिदानीं सौधशिखरावतीर्ण-प्रतिहार-विनयोपन्यास-प्रशमितविरोधः, सौम्यैकरसोपनीत-माधव-मकरन्द-मुखचन्द्राववलोक्य वारं वारं प्रसारितस्निग्धलोचनः, कलहंसकादभिजनं श्रुत्वा निर्वर्तित-महार्घ-गुरु-बहुमानः, स्फुरन्मत्सरेर्ष्या-वैलक्ष्य-मसी-मलिनितमुखौ भूरिवसुनन्दनौ मधुर-

---

विकूणीकृतेन पञ्जरेण पार्श्वास्थिपञ्जरेण हेतुना अपहृतः पलायनोद्यतो यः सुभट सुशिक्षितो रिपुसैनिकः, तस्य हस्तादवलुप्तेन आकृष्य गृहीतेन विविधायुधनिवहेन नानाप्रकारास्त्रसमूहेन घातिता अशेषा रिपुसैन्या येन तं। तथा हतानां माधवमकरन्दाभ्यामाहतानां विकटानां योधानामित्यर्थः अपसारेण पलायनेन हेतुना पदातिशून्ये मार्गे तस्मिन् राजपथे, सञ्चारेण इतस्ततः परिभ्रमणेन, निर्वर्तितं निष्पादितं विषमं भयङ्करं समरसाहसं येन तं। स्मरामि विस्रम्भेण चिन्तयामि।

(म) अहो इति। गुणानुरागो गुणप्रियता। सौधशिखरादवतीर्णस्य राज्ञ आदेशेनैव भूतलावरूढस्य प्रतीहारस्य द्वारपालस्य विनयोपन्यासेन 'हे आर्यौ,—कृपया भवन्तः समराद्विरमन्तु" इति नम्रताप्रणोदितवचनोच्चारणेन कारणेन प्रशमितो विरमितो विरोधो माधवमकरन्दाभ्यां सह स्वसैन्यानां समरो येन सः। "प्रतिहारी (प्रतीहारी) द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायाञ्च योषिति।" इति मेदिनी। सौम्येन शान्तभावेन, एकरसेन साहसबाहुबलदर्शनात् परमहर्षेण च उपनीतयोः तत्र

भोअं-भूसणेहिं महाणुभावेहिं णवजोव्वणगुणाहिरामेहिं जामादुएहिं परितोसो"त्ति पड़िबोहिअ गदो अब्भन्तरं राआ । इमे वि माहव-मअरन्दा आअच्छन्दि । अहं वि एदं भअवदीए वुत्तन्तं णिवेदेमि (१) । इति निष्क्रान्तः । (न)

तत: प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।

वचनोपन्यासै: "किमिदानीं युवयोर्भुवनाभोगभूषणाभ्यां महानुभावाभ्यां नवयौवनगुणाभिरामाभ्यां जामातृभ्यां परितोष" इति प्रतिबोध्य गतोऽभ्यन्तरं राजा । इमावपि माधवमकरन्दावागच्छत: । अहमपि एतं भगवत्यै वृत्तान्तं निवेदयामि ।

द्वारपालेन स्वसमीप उपस्थापितयो:, माधवमकरन्दयो: यौ मुखचन्द्रौ तौ । "रसो जलं रसो हर्ष" इत्याद्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । कलहंसकात् मम सकाशा-दित्यर्थ: । अभिजनं माधवमकरन्दयो: कुलं । निर्वर्णितौ निष्पादितौ महार्घौ महामूल्य: अन्यै र्दुर्लभ इत्यर्थ: गुरुर्महान् बहुमानो माधवमकरन्दयो रत्यादरो येन स: । मत्सरोविद्वेष:, ईर्ष्या अक्षमा, वैलक्ष्यं अप्रतिभत्वं कर्त्तव्यताविमूढत्व-मिति यावत् स्फुरन्ति प्रकाशमानानि मत्सरेर्ष्यावैलक्ष्याण्येव मस्य: काल्य: ताभि-र्मलिनिते मलिनीकृते मुखे ययो स्तौ । व्याजाद्बहिरेव मलिनमुखता, नन्दनस्य तु वस्तुत एवेति बोध्यम् । "मसी (स्त्री) काली" इति शब्दकल्पद्रुम: । भुवनाभोगस्य जगत्प्रपञ्चस्य भूषणाभ्यां, अलङ्कारस्वरूपाभ्यां महानुभावाभ्यां बाहुबलादिना विख्यात-प्रभावाभ्यां, नवयौवनेन गुणै: शौर्यगाम्भीर्य साहसविनयादिभिश्च अभिरामाभ्यां मनो-

---

(१)...सोह-सिहरोत्तिण्ण-पड़िहार--विणणोवणास--पड़िसमिद्ध विरोह-सङ्कोवणीदि...पडिजण्णं-जाणिअ णिव्वत्तिद-महग्घ--बहुमाणो--अभिजण--दंसण--गुणा-हिरामेहिं णवचन्द-दंसण-रमणीएहिं'...इति पाठान्तराणि

मक (१)। अहो ! प्रेयसः सर्व्वपुरुषातिशायि निर्व्याजमूर्जितं तेजः । तथा हि । (प)

दोर्निष्पेषविशीर्णं सच्चयदलत्कङ्काल (२) मुन्मथ्नतः

प्राग्वीराननुपात्य(३)तत्प्रहरणान्याच्छिद्य विक्रामतः ।

कराभ्यां, जामातृभ्यामाभ्यां माधवमकरन्दाभ्यां परितोषः वाञ्छनीयैः सद्भिरेव गुणैः-रलङ्कृतत्वात् सर्व्वतोभावेन सन्तोषो जातः किम्। इति इत्थं प्रतिबोध्य सान्त्वयित्वा। राज्ञो गुणानुरागमन्तरेण ईदृशयोर्महापराधिनो विना दण्डेनाव्याहति र्न स्यादिति भावः। अत्र शक्तिर्नाम विमर्षमन्ध्यङ्गम्।...शक्तिः पुनर्भवेत्। विरोधस्य प्रशमनं···इति लक्षणात्।

"जामाता दुहितुः पत्यौ सूर्य्यावर्त्ते धवे पुमा"निति मेदिनीदर्शनान्नन्दनपत्नी जामातृशब्देन पति र्भगिनीपतिरित्यर्थो ग्राह्य स्वयं पतित्वाङ्गीकारेणैव मालती-मदयन्तिकयोरपमरणादन्यस्मै दानासम्भवात् प्रत्युत सर्वगुणाकरत्वाच्च एत वेव दुहितृभगिन्यो र्भर्त्तारावश्यमङ्गीकार्य्याविन्यभिप्रेत्य राज्ञा 'जामातृभ्यां परितोष" इति सिद्धवन्निर्देशः कृत इति बोध्यम्।

(प) मकेति। अहो आश्चर्य्यं, प्रेयसः प्रियतमस्य वयस्यस्य माधवस्य। निर्व्याजं वास्तविकं ऊर्जितं बलवत्, तेजः पराक्रमः, वास्तविकदैहिकसामर्थ्यजनितो विक्रम इत्यर्थः।

दोरिति। प्राक् समराङ्गनमुपपत्त्यैव प्रथमं, वीरान् क्रमेण कतिपयान् शूरान् सैनिकान्, अनुपात्य कोशलेनाकर्षणादिना भूतले निपात्य दोर्निष्पेषेण बाहुभ्यां

(१) माधव इति क्वचित् पाठः।

(२)···मलत्कङ्कालमिति पाठान्तरम्

(३) प्राग् वीराननुपत्य, इति पाठभेदः।

उद्वेल्लद्घनकण्ठखण्डनिकराकीर्णस्य (१) संख्योदधे-
र्द्वेधास्तम्भितपत्तिपङ्क्तिविकटः पन्थाः पुरस्तादभूत् ॥९॥

माध । वयस्य ! (२) नन्वनुशयस्थानमेतत् । पश्य । (फ)

भूतले निष्पेषणेन विशीर्णाः स्खलिताः सन्धयः सन्धिबन्धा येषां ते, ततश्च दलन्तो दोर्निष्पेषेणैव दलनं प्राप्नुवन्तो भज्यमाना इत्यर्थः कङ्कालाः शरीरास्थीनि यस्मिन् कर्म्मणि तद् यथा स्यात्तथा उन्मग्नतः तानेव वीरान् भूतले विलोडयतः, तत् प्रहरणानि तेषां शस्त्राणि आच्छिद्य आकृष्य गृहीत्वा विक्रामतः विक्रमं कुर्वतः अपरापरवीरैः सह युद्धं कुर्वत इत्यर्थः, प्रेयसी माधवस्येत्यन्वयः, पुरस्तादग्रतः, उद्वेल्लता ऊर्द्ध्वं स्पन्दमानेन घनेन निरन्तरेण कण्ठखण्डनिकरेण कबन्धखण्डसमूहेन आकीर्णस्य व्याप्तस्य. संख्योदधेः समरसागरस्य मध्ये द्वेधा द्विप्रकारेण माधवस्य सञ्चरणदेशोभयपार्श्वे इति तात्पर्यं स्तम्भितया भयविस्मयाभ्यां निश्चेष्टया पत्तिपङ्क्त्या पदातिश्रेण्या विकटो विशालः पन्थाः कश्चिन्मार्गः अभूत् । अतएवाश्चर्य्यमिव प्रेयस्त्वं च इति भावः ।

अत्र संख्योदधेरिति लुप्तोपमाऽलङ्कारः, कण्ठखण्डेति व्यञ्जनानामनेकधा सकृत्साम्यात् छेकानुप्रासः चतुर्थपादे एकपकारस्यासकृत्साम्यात् वृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

"कण्ठः (पुं) कबन्ध" इति शब्दकल्पद्रुमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥९॥

(फ) माधेति । मन्विस्मयधारणे । एतत् अग्रत्, अथवा अग्रतः वर्त्तमानं समराङ्गनं, अनुशयस्थानं मनस्विनामनुतापस्थलं । कथमित्याह पश्येति ।

---

(१) उद्वेल्लत्कबन्धखण्ड निकराकीर्णस्य, इति क्वचित् पाठः ।
(२) क्वचित् 'माध' इति नास्ति, क्वचिच्च 'वयस्य' इति नास्ति ॥

अद्यैवेन्दुमयूखखण्डनिचितं (१) पीतं निशीथोत्सवे
येर्लीलापरिरम्भदायिदयिता गण्डूषशेषं मधु।
सम्प्रत्येव भवद्भुजार्गलगुरुव्यापारभग्नास्थिभि-
र्गात्रैस्ते कथयन्त्यसारभिदुरान्(२)प्रायेण संसारिणः॥१०॥

स्मर्त्तव्यन्तु नरपतेरस्य सौजन्यम्, यदपराद्धयोरप्यनपराद्धयो

अद्यैवेति। अद्यैव ये वीरैः, निशीथोत्सवे अर्द्धरात्रीयमदनोत्सवे इन्दुमयूखखण्डैः उन्मुक्तगवाक्षमार्गनिपतितैः चन्द्रकिरणांशैः निचितं व्याप्तं संस्पृष्टं, तथा लीलया परिरम्भदायिनीनां आलिङ्गनकारिणीनां दयितानां वल्लभानां गण्डूषशेषं मुखपूरणावशिष्टं मधु मद्यं पीतं। ते वीराः सम्प्रत्येव इदानीमेव भवतो मकरन्दस्य भुजौ बाहू एव अर्गले भुजौ अर्गले इवेति वा तयोर्गुरुव्यापारेण महत्याघातक्रियया भग्नानि अस्थीनि येषां ते स्तथोक्तैः,गात्रैः शरीरैः संसारिणो जनान् प्रायेण बाहुल्येन, असाराः स्थिरांशरहिता अत एव भिदुराः क्षणभङ्गुराः, तान् कथयन्ति सूचयन्ति। ये खल्वितः पूर्वमेव दयिताभिः सह पानमदनमहोत्सवमन्वभूवन् त एवेदानीं दीर्घनिद्राऽभिभूताः समराङ्गने शेरते सुतरां प्रायेण संसारिणः क्षणभङ्गुरा एव, किन्तु कतिचये भाग्यवन्त एव तादृशमहोत्सवेन माद्यन्तः सुचिरं स्थातुमर्हन्तीति जगदिदमनुतापस्थानमेवेति भावः। अतएव प्रायेणेत्युक्तम्।

अत्र संसारिणामसारभिदुरत्वमचनाक्रियायां तादृशपुरुषाणां कर्त्तृत्वसम्बन्धेऽमान्वयः सम्भवत्येव तेषामपि तथात्वादिति "कोऽत्र भूमिवलये" इत्यादिदर्पणोदाहृतवत् सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनाऽलङ्कारः, तथा भुजार्गलेत्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्कर इत्यनयोः पुनरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

"मधु मद्ये पुष्परसे" इत्यमरः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥१०॥

(ब) स्मर्त्तव्यमिति। अपराद्धयोरपि मालतीमदयन्तिकयो र्हरणेन कृताप-

(१) खण्डखचितमिति भिन्नः पाठः।

(२) असारविधुरानिति पाठान्तरम्।

रिव नौ कृतप्रसादमधिष्ठितवान् । तदेहि मालतीसम्बन्धमधुना मदयन्तिकाया हरणवृत्तान्तं विस्तरतः कथ्यमानं श्रोतुमिच्छामि । अन्यच्च (१) । (व)

कथयति त्वयि सस्मितमालती
वलितलोलकटाक्ष पराहतम् (२)

राधयोरपि । नौ आवयोः । कृतप्रसादं स्वयमनुमोदनेन भूरिवसुनन्दनयोः प्रतिबोधनेन च कृतानुग्रहं यथा तथा । कथ्यमानं निखिलव्यापारानुष्ठायिना त्वयेति शेषः । अन्यच्च तव कथने फलमित्यर्थः ।

किन्तदित्याह कथयतीति । त्वयि मकरन्दे कथयति मदयन्तिकाया हरणवृत्तान्तं विवृण्वति सति, सख्युः सुहृदस्तव पत्नीत्वात् सखी मदयन्तिका, सस्मितया अतीवकौतुककरवृत्तान्तश्रवणादल्पहास्यान्वितया मालत्या वलितेन प्रवर्त्तितेन लोलेन चञ्चलेन कटाक्षेण पराहतं दृढनिपाताभ्याहतं गाढसम्बद्धमित्यर्थः, उल्लसिता उद्गता एषा लज्जा मन्निमित्तमेतौ महानुभावाविय्न्तमायासमनुभूतवन्ता'विति लज्जया सङ्कोचो यत्र तत्, तथा स्तिमिता भूतले निश्चला दृष्टिर्यस्य तत्, वदनपङ्कजं स्वकीयमुखपद्मं नमयिष्यति उल्लसितत्रपत्वादेवावनतं करिष्यति । तद्दर्शनमेवावयोरतीवकौतुककरत्वात् तव कथनस्य फलमिति भावः ।

अत्र पङ्कजस्य हृष्टरसम्भवेन वदनं पङ्कजमिवेत्युपमित समासाश्रयणात् लुप्तोपमाऽलङ्कारः, नमनं प्रति उल्लसितत्रपपदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

---

(१)...यदपराधिनोरपि...नौ कृतोपसदने चेष्टितवान् ...मदयन्तिकाहरणवृत्तान्तं...कथ्यमानमनुभवामः । पुरतोऽवलोक्य । कथं शून्या इवामी प्रदेशाः । मकरन्दः । नूनं अद्य आवयोः समरसङ्कटोद्वेगेन व्याकुलत्वादितस्ततो भ्रमन्त्य स्मा अत्रैवात्मानं विनोदयन्ति । माधवः । कथयति त्वयि...। इति पाठभेदाः ।

(२) वलितलोल...इत्येवं पाठः क्वचित् ।

वदनपङ्कजमुल्लसितत्रपं
स्तिमितदृष्टि (१) सखी नमयिष्यति ॥११॥

इति परिक्रामतः (२)। अयमसावुद्यानवाटः। प्रवेशं नाटयतः। (३) (अ)

माध। कथं शून्या एव प्रदेशाः (४)। (म)

मक। नूनं शङ्के, आवयोः समरसङ्कटोद्वेगेन व्याकुलत्वादितस्ततो भ्रमन्त्य स्ता अत्रैवात्मानं विनोदयन्ति (५)। (य)

उभौ। परिक्रामतः (६)

अत्र युक्ति र्नाम नाट्यालङ्कारः—"युक्तिरर्थावधारण" मिति लक्षणात्।

द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(अ) इतीति। परिक्रामत उपवनप्रवेशाय पादक्षेपं कुरुतः। असौ सः। उद्यानवाट उपवनप्राचीरम्।

(म) माधेति। कथमित्यादिः साशङ्कोक्तिः।

(य) मकेति। नूनं शङ्के निश्चितं मन्ये। समरसङ्कटोद्वेगेन युद्धविपत्तिभयेन। अत्रैव उपवनस्य कुत्रचित् प्रदेश एव।

---

(१)...उल्लसितत्रपास्तिमितदृष्टि, इति समासान्वितोऽपि पाठः।

(२) इति परिक्रामत इति पाठः क्वचिन्नास्ति। (३) प्रविशतः। इति पाठः।

(४) क्वचिदेष पाठो नास्ति।

(५) मक। वयस्य! नूनमस्मन्निरीक्षोद्वेगपर्य्याकुलत्वादितस्ततः परिभ्रमन्त्यो, आत्मानमत्रैवोद्यानगहने विनोदयन्त्यो भविष्यति, तदेहि पश्यावः। इति पाठान्तरम्।

(६) क्वचिदयं पाठोऽपि नास्ति।

लवङ्गिका मदयन्तिके। सहि मालदि! । सहसा विलोक्य सहर्षम्।
दिट्ठिया पुणो वि दे महाणुहावा दिस्सन्दि (१)। (र)

माधवमकरन्दौ। भवत्यौ! क्व सा मालती? । (ल)

उभे। कुदो मालदी। पदसद्देण अम्हे विप्पलद्धाओ मन्द-भाइणीओ। (व)

माध। भवत्यौ! कथं कथमपि सहस्रधेव ध्वंसते मे हृदयम्। ततः स्फुटमभिधीयताम् (२)। (श)

(र) सखि मालति! दिष्ट्या पुनरपि तौ महानुभावौ दृश्येते।

(व) कुतो मालती। पदशब्देनावां विप्रलब्धे मन्दभागिन्यौ।

(र) लवेति। माधवमकरन्दयोः पदशब्दमाकर्ण्य मालत्याः पदशब्दोऽयमिति सम्भावयन्त्यौ सम्बोधयतः सखि मालतीति।

(ल) माधवेति। कथञ्चिदुच्चैःस्वरान्वितं 'सहि मालदि!' इति सम्बोधन-माकर्ण्य सन्निहितत्वे च तदसम्भवमाशङ्क्य तासमीतकण्ठया च व्याकुलौ पृच्छतो भवत्याविति।

(व) उभे इति। पदशब्देन युवयोरेवेति भावः। विप्रलब्धे वञ्चिते "मालत्याः पदशब्दोऽयं"मिति सम्भावनया तस्याः सम्बोधनादिति भावः।

(श) माधेति। कथं कथमपि अनिर्वचनीयेन प्रकारेण ध्वंसते धैर्यात् भ्रश्यति, विदीर्य्यते वा।

---

(१) लव। सहि! मदअन्तिए! मालदि! सहसावलोक्य!...एदे... इति पाठभेदः।

(२) माध। कथं कथमपि विध्वंसते मे हृदयं, अतः स्फुटमभिधीयताम् इति भिन्नः पाठः।

मम हि कुवलयाक्षीं प्रत्यनिष्टैकबुद्धे
रविरतमनुबद्धोत्कम्प एवान्तरात्मा (१)
स्फुरति च खलु चक्षु र्वाममेतच्च कष्टं (२)
वचनमपि (३) भवत्योः, सर्व्वथा हा हतोऽस्मि ॥१२॥

मद। तदा(४) क्खु इदो णिग्गदे महाणुहावे वुत्तरक्खिदं अव-

(५) तदा खलु इतो निर्गते महानुभावे बुद्धरक्षितामवलोकिताञ्च भगवत्या:

ममेति। हि यस्मात् कुवलयाक्षीं नीलोत्पलनयनां मालतीं प्रति तद्विषय इत्यर्थः, अनिष्टे एका एकताना बुद्धिर्यस्य तस्य केवलविपदाशङ्किन इति तात्पर्य्यं, मम अन्तरात्मा अन्तःकरणं, अविरत मेव अनुबद्धोत्कम्प स्तस्याविपदाशङ्कया विधृतोत्कम्पः। वामं चक्षुश्च खलु स्फुरति स्पन्दते। एतदपि हानिसूचक मिति भावः। भवत्योर्वर्यो रपि एतत् 'कुदो मालदी' इत्यादिकं वचनञ्च कष्टं अत तस्या अविद्यमानत्वं मायभ-मचकतया क्लेशकरं अतीवमनोदुःखकरं, अतएव सर्वथा हतोऽस्मि दैवहतकेनेति शेषः। "प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि" इति न्यायादित्याशयः। हा खेदे।

अत्राशुभसूचनकार्य्यं प्रति वामनयन स्पन्दनरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि तादृश वचनरूपतत्कारणान्तरोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः। मालिनी वृत्तम् ॥ १२ ॥

(४) मदेति। अनुप्रेषिता भवन्तमुद्दिश्येति शेषः। उत्ताम्यमाना युद्धवार्त्तामवगम्योत्कण्ठमाना मालती, एतस्या लवङ्गिकायाः, मार्गं प्रत्यावर्त्तनपथं।

(१) द्रवति हृदयमन्तस्तस्यतीवान्तरात्मा, इति क्वचित् पाठः।

(२) स्फुरति हि खलु चक्षुः स्पष्टमेतच्च वामं, इति पाठोऽपि दृश्यते।

(३) वचनमिह, इत्यपि पाठः।

(४) तह, तदो, इति पाठभेदौ।

सोऽहं च भअवदीए सआसं पेसिअ 'अप्पमाद णिमित्तं (१) विण्णवेहि अज्जउत्तं' त्ति लवङ्गिआ अणुप्पेसिदा। तदो उत्तम्ममाणा (२) अ एदाए मग्गं ओलोइदुं अग्गदो पसरिदा मालदी (३)। पच्छादो अहं ण अ तं पेक्खामि (४)। तदो अम्हेहिं एत्थ विहरन्तीएहिं विडवन्तराइं जाव विचिदाइं दाव तुम्हे दिट्ठत्ति (५)। (अ)

माध। हा प्रिये मालति!।

सकाशं प्रेष्य अप्रमादनिमित्तं विज्ञापयार्यपुत्रमिति लवङ्गिका अनुप्रेषिता। तत उत्ताम्यमाना च एतस्या मार्गमवलोकयितुमग्रतः प्रसृता मालती। पश्चादहं न च तां प्रेक्षे। तत आवाभ्यामत्र विहरन्तीभ्यां विटपान्तराणि यावद्विचितानि तावद्युवां दृष्टाविति।

प्रसृता प्रस्थिता। विहरन्तीभ्यां परिक्रामन्तीभ्यां, विटपान्तराणि भूतलपर्यन्तपातिनीनां तरुशाखानामन्तरालप्रदेशाः, विचितानि मालत्या दर्शनार्थमन्विष्टानि अन्विष्टुमारब्धानीत्यर्थः। इति शब्दो वृत्तविवरणसमाप्त्यर्थः।

अत्र उत्कीर्त्तनं नाम नाट्यालङ्कारः "भूतकार्य्याख्यान मुत्कीर्त्तनं मत" मिति लक्षणात्।

---

(१) अप्पमत्तणिमित्तमित्यपि पाठः।

(२) उत्तम्ममाणाए इति क्वचित् पाठः।

(३) क्वचित् 'मालदी' इति पाठो नास्ति। (४)...तदो ण पेक्खामि।

(५) तदो अम्हेहिं सङ्गिदा एत्थ विडवन्तराइं जाव··· इति पाठान्तरम्।

किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्य-
द्विरमतु परिहासश्चण्डि ! पर्य्युत्सुकोऽस्मि ।
कलयसि कलितोऽहं वल्लभे ! देहि वाचं
भ्रमति हृदयमन्तर्विह्वलं निर्दयासि ॥ १३ ॥

किमपीति । हे चण्डि ! अत्यन्तकोपने ! किमपि किमपि अतीवानिर्वचनीयं मङ्गलेभ्यो यदन्यत् त्वद्विषयकममङ्गलमित्यर्थः शङ्के, अद्यापि कपालकुण्डलायाः कोपसत्त्वादिति भावः । अतएव पर्य्युत्सुकोऽस्मि तवावलोकनार्थमतीवोत्कण्ठितोऽस्मि । संयोगानन्तरमेव वियोगाभ्यासेन चेदात्मगोपनं कृतवती तदा तदपि न सङ्गच्छते, येन हि तथात्वेऽपि खल्वहं कपालकुण्डलाकोपविजृम्भितमेवैतदिति मन्यमानो नितरामाकुलीभवामि, तदात्मप्रदर्शनेन सत्वरं मामाश्वासयेत्याशयः । परिहासार्थञ्चेदात्मगोपनं तदप्यस्मिन्नवसरे नोचितमित्याह विरमत्विति । ईदृशावसरे परिहासार्थमप्यात्मगोपनं मा कुरु इत्यर्थः । येन हि तथात्वेऽपि कपालकुण्डलाकोपविजृम्भणाशङ्कयैव पर्य्युत्सुको भवामीत्यभिप्रायः अथ चेदनुरागपरीक्षार्थमात्मगोपनं तदप्यनावश्यकमित्याह कलयसीति । हे वल्लभे ! कलयसि त्वय्यहमनुरागवान्नवेति चेत्-परीक्षसे, तदपि न प्रयोजनीयमिति तात्पर्य्यम् । यतो हि अहं कलितः पूर्वमेव त्वया 'अनुरागवानिति' परीक्षितः । त्वदनुरागवशादेव मया महाश्मशाने महामांसविक्रयलक्षणभीषणाध्यवसायाश्रयणात् तस्य च त्वया स्वयमेवावगतत्वादिति भावः । अतएव वाचं देहि उत्तरं कुरु । यतश्च विह्वलं तवादर्शनेन व्याकुलं मम हृदयं अन्तर्मध्ये भ्रमति स्थैर्य्यं न लभते, अधीरं जात मित्यर्थः । तथा निर्दयासि ममैतादृशीं दशामवलोक्याप्यनागमनादिति भावः ।

अत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

खेदादमङ्गलपदमुच्चारयितुमप्यशक्नुवता 'मङ्गलेभ्यो यदन्य'' दित्युक्तम् ।

मालिनी वृत्तम् ॥ ११ ॥

उभे। हा पियसहि ! कहिं गदासि। (म)

मक। वयस्य ! किमित्यविज्ञाय वैक्लव्यमवलम्बसे। (ङ)

माध। सखे ! त्वमपि किं न जानासि मत्स्नेह (१) दुःखितायास्तस्याः कातर्य्यचेष्टितानि। (च)

मक। अस्त्वेतत्। किन्तु भगवतीपादमूलगमनमप्याशङ्क्यते, तदेहि, तत्र तावद्गच्छावः (२)। (क)

उभे। एदं वि (३) सम्भावीअदि। (ख)

माध। एवं नाम भवतु (४)। (ग)

सर्वे। परिक्रामन्ति (५)।

(म) हा प्रियसखि ! कस्मिन् गतासि।

(ख) एतदपि सम्भाव्यते।

(ङ) मकेति। अविज्ञाय विशेषेणाज्ञात्वा अनवधार्य्य। वैक्लव्यं कातरता।

(च) माधेति। तस्या मालत्याः। कातर्य्यचेष्टितानि व्याकुलताप्रयुक्तव्यापारान्। नन्दनाय दाननिश्चयात् मां प्रति निराशा सती मालती मरणाध्यवसायं कृतवतीति त्वं स्वयमेव तदानीं नगरदेवतागृहे प्रत्यक्षीकृतवान्, सुतरामिदानीमपि समरे मम विपदाशङ्कया तथैव किमप्यनुष्ठातुमर्हतीति मम वैक्लव्यमिति भावः।

(क) मकेति। अस्त्वेतत् सत्यमेतत् जानामीत्यर्थः।

(ग) माधेति। एवं नाम तत्र वास्माकं गमनम्।

---

(१) माधवस्नेहदुःखिताया इत्यपि पाठः।

(२)...आशङ्कते।...पश्यावः। इति पाठभेदौ। (३) एवम्पि इति भिन्नः पाठः।

(४) एवमस्तु नाम। इति परिक्रामति। इति क्वचित् पाठः।

(५) क्वचिदयं पाठो नास्ति।

मद। विचिन्त्यात्मगतम् (१)।

याता भवेद्भगवतीभवनं सखी नो- (२)
जीवन्त्ययैष्यति (३) नवेत्यभिशङ्कितोऽस्मि (४)।

यातेति। सख्युर्माधवस्य पत्नीत्वात् नोऽस्माकं सखी मालती, भगवत्याः कामन्दक्या भवनमालयं याता गता भवेत्, इति सम्भावयामीत्यर्थः। अथ किन्तु जीवन्ती प्राणान् धारयन्ती सती एष्यति आगमिष्यति नवा इति अभिशङ्कित आशङ्कितोऽस्मि। चिराहितकोपया कपालकुण्डलया भगवत्या असन्निधाने तस्या जीवनविनाशस्यैव सम्भवपरत्वादिति भावः। ननु माधवस्य महाभाग्यवत्त्वात् तत् सौख्यं प्रति कथमीदृगाशङ्केत्याह प्रायेणेति। बान्धवा भ्रात्रादयः, सुहृदो मित्राणि, प्रियाः प्रेमास्पदीभूताः पत्न्यादयः, तेषां सङ्गमः संसर्गजनितं सौख्यं आदि र्यस्य तत् तादृशं सौख्यं सुखं, प्रायेण बाहुल्येन, सौदामिन्या विद्युतः स्फुरणवत् प्रकाशवत् चञ्चलमिव क्षणमात्रस्थितिशीलमेव। सुतरां मालत्या समागमजनितं माधवस्य सुखमपि तथा भवितुमर्हतीति भावः।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारो लुप्तोपमया सङ्कीर्य्यते। तथा सङ्गमशब्देन लक्षणया तादृशसङ्गमजनितं सुखं प्रतिपाद्यते, सा च लक्षणा रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतेति नेयार्थत्वदोषः, स तु 'बान्धव सुहृत्प्रियसङ्गमादि' इति पाठेन समाधेयः।

पक्षान्तरे तु प्रियायाः मालत्याः समागमजनितं माधवस्य सौख्यं, सौदामिन्याः सौदामिनीनामिकायाः प्रथमाङ्कविष्कम्भकसूचितायाः कामन्दकीप्रथमशिष्यायाः कस्याश्चि-

---

(१) स्वगतमितिमात्रः पाठः क्वचित्।

(२) सखी सा, इति पाठान्तरम्।

(३) जीवन्त्युपैष्यति, इति पाठभेदः।

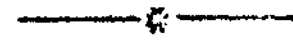
(४) नवेत्युपशङ्कितोऽस्मि, इत्यपि पाठः क्वचित्।

प्रायेण बान्धवसुहृत्प्रियसङ्गमादि
सौदामिनीस्फुरण-चञ्चलमेव सौख्यम् ॥ १४ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे।

इति मालत्यपहारो(१)नामाष्टमोऽङ्कः ॥०॥

महायोगिन्याः स्फुरणेन चेष्टया चञ्चलमेव माधवं प्रति पुनश्चलनशीलमेव पुनर्भविष्यत्येत्यर्थोऽपि सूच्यते। तथा चानुपदमेव नवमाङ्के खल्वयमर्थः स्फुटीभविष्यति। तेनेदं द्वितीयं पताकास्थानं। तथा च साहित्यदर्पणे

"यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥
"वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयम्।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥"

वसन्ततिका वृत्तम् ॥ १४ ॥

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनोहरायामष्टमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

(१) क्वचित् 'मालत्यपहारो नाम' इति पाठो नास्ति।

नवमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति सौदामिनी ।

सौदा। एषास्मि सौदामिनी भगवतः श्रीपर्व्वतादुत्पत्य पद्मावतीमुपाश्रिता, मालतीविरहिणः संस्तुतप्रदेशदर्शना-सहिष्णोः स्थानं परित्यज्य सह सुहृद्वर्गेण दृहद्रोणीशैल कान्तारप्रदेशं परिभ्रमतो माधवस्याधुनान्तिकमुपयामीति ।

(क) तत इति । कपालकुण्डलातो मालतीमादाय निरापदि स्थाने तामुपस्थाप्य तद्विरहदुःखेन माधवस्यापि जीवनहानिमाशङ्क्य तदाश्वासनाय पूर्वसूचितायाः सौदामिन्याः प्रवेशमाह तत इति ।

(ख) सौदेति । एषा सौदामिनी, या किल कामन्दक्या यत्नातिशयेन योगशिक्षां प्रदाय ईदृशी योगिनी कृता एषा साहं सौदामिनीत्यर्थः । सुतरां कामन्दक्याः परमस्नेहभाजनस्य माधवस्योपकाराय मयापि सुमहान् यत्नो विधेय इति भावः । भगवतः सिद्धस्थानतया माहात्म्यवतः । उत्पत्य गगने उड्डीय । पद्मावतीं तदाख्यामेतां राजधानीं उपाश्रिता समागतास्मि । संस्तुतः मालत्या सह विचरणाश्रयत्वेन परिचितो यः प्रदेशः स्थानं तस्य, दर्शनासहिष्णोः शतधाविरहदुःखोद्दीपकतया अवलोकनाक्षमस्य, स्थानं तत्परिचितप्रदेशं, सुहृद्वर्गेण मकरन्दादिना । दृहद्द्रोणी महानदीविशेषः शैलः पर्वतः कान्तारो दुर्गमपथ स्तत्स्वरूपं प्रदेशं स्थानं । उपयामीत्यत्र: स्वकर्त्तव्यविचारः । भो इत्याश्चर्य्ये । तथा तादृशमत्युच्चप्रदेशमित्यर्थः, उत्पतिता उड्डीना । गिरिनगरग्रामसरिदरण्यानां परिकरः समूहः । परिक्षिप्यते

भोः तथाहमुत्पतिता, यथा सकल एव गिरिनगरग्राम-सरिदरण्यव्यतिकर चक्षुषा परिक्षिप्यते। पश्चाद्विलोक्य। साधु, साधु (१)। (क)

पद्मावती विमलवारिविशालसिन्धु-
पारासरित् परिकर च्छलतो बिभर्त्ति।

स्वमण्डले प्रवेश्यते क्षुद्रपदार्थसमेतः स्पष्टमवलोक्यते। पश्चाद्विलोक्येत्यनेन पद्मावतीमतीत्य किञ्चिद्गतेति प्रतीयते। साधु साध्वित्यनेन पद्मावतीव्यापार दर्शनेन चमत्कारातिशयो व्यज्यते।

"द्रोणी (स्त्री)...नदीविशेषः।" इति शब्दकल्पद्रुमः। "महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम्।" इत्यमरः।

देवतालयाट्टालिकाराजमार्गादिमयनिरन्तरजनवसतिस्थानं नगरं। तथा च रघुनाथः

"देवतायतनैश्चित्रैः प्रासादापणवेश्मभिः।
नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमार्गैश्च शोभनैः॥"

सर्वोपयोगिभूम्यन्तरित-विरल-साधारणजनवसतिस्थानं ग्रामः। यथा मार्कण्डेय-पुराणम्

"तथा शूद्रजनप्राया सुसमिद्धकृषीवला।
सर्वोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिता॥"

पद्मावतीति। पद्मावती नाम इयं नगरी, विमलानि वारीणि ययोस्ते तथा विशाले महत्यौ च ये सिन्धुपारासरितौ सिन्धुपारानामकं नदीद्वयं तयोः परिकर-

(१)···श्रीपर्वतादुपेत्य पद्मावतीं तव मालतीविरहिणो माधवस्य संस्तुतप्रदेशदर्शना-सहिष्णोः संस्थायं परित्यज्य सह ·सुहृद्वर्गेण दृषद्द्रोणीशैलकान्तारप्रदेशमुपसृत्याधुना तदन्तिकं प्रयामि।...सकल एव···परिक्षिप्यते। इति पाठान्तरम्।

उत्तुङ्गसौध सुरमन्दिरगोपुराट्ट-

संघट्टपाटितविमुक्तमिवान्तरीक्षम् (१) ॥१॥

अपि च ।

एषा विभाति लवणा वलितोर्म्मिपङ्क्ति (२)

रभ्रागमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।

वलनः परिवारणरूपेण परिवेष्टनधारणव्याजेनेत्यर्थः उत्तुङ्गानामत्युच्चानां सौधानां राजसदनानां, सुरमन्दिराणां देवालयानां गोपुराणां पुरद्वाराणां अट्टानां अट्टालिकानां संघट्टेन घर्षणेन आदौ पाटितं विदारितं पश्चाद्विमुक्तं परित्यक्तं अन्तरीक्षं आकाशमिव विभर्त्ति धारयति । अत्युच्चसौधादिभि र्गगनं विदार्य्य निपातितं, तदेव जलरूपेण परिणतं सत् समन्ताद्व्यापि नदीभावेनैवावस्थितमिति सरलार्थः ।

अत्र वाच्या भावाभिमानिनी सापह्नवा क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

पाटितविमुक्तमिति स्नातानुलिप्तादिवत् कर्म्मधारयः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १ ॥

एषेति । वलिता उत्थिता ऊर्म्मिपङ्क्तय स्तरङ्गश्रेणयो यस्याः सा, सा प्रसिद्धा, एषा दृश्यमाना लवणा नाम नदी विभाति राजते । अभ्रागमे जलदोदये वर्षाकाले जनपदप्रमदाय छायाप्रदानात् देशस्थलोकानामानन्दाय यस्या लवणाया स्तीरस्था इत्यर्थः, गोगर्भिणीनां गर्भवतीनां गवां प्रियाः सुखखाद्यत्वात् सन्तोषकरा नवा नूतना ये उलपा तृणविशेषाः तेषां मालां श्रेणिं विभ्रति धारयन्ति या स्तथोक्ताः, अतएव सेव्याः विचरणशीलानां जनानां सुखकरत्वेनाश्रयणीयाः, उपकण्ठविपिनावलयः निकटवर्त्तिवन-श्रेणयः, विभान्ति राजन्ते ।

---

(१) अन्तरिक्षमिति पाठभेदः ।

(२) वलितोर्म्मिपङ्क्ति रिति पाठान्तरम् ।

गोगर्भिणीप्रियनवोलपमालभारि-
सेव्योपकण्ठविपिनावलयो विभान्ति ॥ २ ॥

अन्यतोऽवलोक्य । स एष भगवत्याः सिन्धोर्दारितरसातलस्तट-
प्रपातः (१) । (ख)

यत्रत्य एष तुमुलो (२) ध्वनिरम्बुगर्भ-
गम्भीरनूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।
पर्य्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भणेन (३)
हेरम्बकण्ठरसितप्रतिमानमेति ॥ ३ ॥

अत्र सा इति तच्छब्दस्य प्रसिद्धवाचित्वं न परवाक्यस्थयच्छब्दानपेक्षणात् न वाक्यगत विधेयाविमर्शदोषः ।

गोगर्भिणीति "चतुष्पादो गर्भिण्या" इति कर्म्मधारयः । मालभारीति "इष्ट कैषीकामालानां चिततूलभारिषु" इत्यनेन मालाशब्दस्य ह्रस्वान्तत्वम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२॥

(ख) अन्यत इति । स पूर्वपरिचितः । भगवत्याः तीर्थत्वेन माहात्म्यशालिन्याः सिन्धोः नद्याः । दारितं विदारितं गर्त्तीकृतं रसाया भुवः तलं स्वरूपं उपरिभागो येन सः । तटादूर्द्ध्वदेशात् पर्वततटदेशादित्यर्थः प्रपातः प्रपतनम् ।

"रसा विश्वम्भरा स्थिरा ।" "अधः स्वरूपयोरस्त्री तल"मिति चामरः ।

यत्रत्य इति । अम्बूनि जलानि गर्भे यस्य सः अतएव गम्भीरो गभीरनादी यो नूतनघनः नवीनमेघः, तस्य स्तनितवत् गर्ज्जितवत् प्रचण्डः अतीवतीव्रः, यत्रत्यः यत्तटप्रपातस्थानोत्पन्नः, एषः अयमनुभूयमानः, तुमुलः सङ्कुलो ध्वनिः जलपतनशब्दः,

---

(१)...अयमसौ भगवत्याः सिन्धोर्दारितरसातलस्तटप्रपातः । इति पाठभेदः ।

(२) तुमुलध्वनिः । इत्यपि पाठः । (३)...विजृम्भणाच ...इति भिन्नः पाठः ।

एताश्चन्दनाश्वकर्ण-सरल-पाटलप्रायतरुगहनाः परिणत-मालूरसुरभयोऽरण्यगिरिभूमयः आरयन्ति खलु तरुणकदम्ब-जम्बूवनावनद्धान्धकार गुरुनिकुञ्ज-गभीरगह्वरोद्गार गोदावरी-रव-मुखरित-विशाल-मेखलाभुवो (१) दक्षिणारण्यभूधरान् ।

अयञ्च मधुमतीसिन्धुसम्भेदपावनो भगवान् भवानीपति-रपौरुषेयप्रतिष्ठः सुवर्णबिन्दुरित्याख्यायते । (प्रणम्य)। (ग)

पर्य्यन्तभूधराणां तीरसीमास्थपर्वतानां निकुञ्जेषु लताद्यावृतस्थानेषु विजृम्भणेन प्रतिध्वनि-वशात् इद्धिप्राप्ता, हेरम्बकण्ठगर्जितस्य गणपतेः कण्ठगर्जितस्य प्रतिमानं साहश्यं एति प्राप्नोति ।

अत्र पूर्वार्द्धे श्रौती समासगत लुप्तोपमा, चतुर्थपादे तु आर्थी समासगतोपमा, अनयो-रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२॥

(ग) एता इति । एता दृश्यमानाः । चन्दनाश्वकर्ण-सरल-पाटलप्राया तरवो यत्र तत् तादृशं गहनं वनं यासु ताः, तथा परिणतैः पक्वैः मालूरैर्बिल्वफलैः सुरभयः सौरभविशिष्टाः, अरण्यगिरिभूमयः वनपर्वतस्थानानि । तरुणं नवीनं यत् कदम्ब जम्बू-वनं तेन अवनद्धो बद्धो विहितो योऽन्धकारः तेन गुरु निविडो निकुञ्जो लताद्याच्छादित-स्थानं यत्र तादृशे गभीरगह्वरे अगाधगुहायां उद्गारः प्रवाहप्रवेशादुत्थानं यस्य तादृशेन गोदावर्य्या नद्या रवेण शब्देन मुखरिताः शब्दायमानीकृताः, विशाला महत्यः, मेखला-भुवो नितम्बस्थानानि येषां तान् तथोक्तान्, दक्षिणारण्यभूधरान् दक्षिणदिग्वर्त्तिवनसंसृष्ट-

(१)···आरयन्ति ..वनावनद्धान्धकारगुरुगिरिनिकुञ्जगुह्वदगम्भीर-गद्गदोद्गार-घोर-घोषण गोदावरीमुखरितविशालमेखलाभुवः । इति पाठान्तरम् ।

जय देव! भुवनभावन! जय भगवन्नखिलवरद! निगमनिधे!।
जय रुचिरचन्द्रशेखर! जय मदनान्तक! जयादिगुरो! (१)॥४॥

पर्वतान् स्मारयन्ति मामिति शेषः। एतान् गिरीनवलोक्य दक्षिणारण्यगिरीन् स्मरामीत्यर्थः। अतएवात्र स्मरणालङ्कारः।

मधुमतीसिन्धो सदाख्ययोर्नद्योः सम्भेदं सङ्गमस्थानं पावयति स्वस्थानेन पवित्रीकरोतीति सः। अपौरुषेया केनापि पुरुषेणानिष्पादिता अनादि-सिद्धा प्रतिष्ठा यस्य सः। सुवर्णानां विन्दवो लिङ्गोपरि चिह्नभावेनावस्थिताः स्वर्णकणा यत्र सः। सुवर्णबिन्दुरिति नाम। अस्यैव च 'कालप्रियनाथः', 'महाकालः' इत्थं नामद्वयमपि दृश्यते।

अत्र भवानीपतिरित्यनेन भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमतिकारिता दोषः, स च 'पार्वतीपति'रितिपाठेन समाधेयः।

भक्तिविशेषोदयात् स्तौति जयेति। भुवनभावन! चतुर्द्दशभुवनजनक! अतो ममापि जनकत्वात् दयां कुरु इत्याशयः। अखिलानां सर्व्वेषां भक्तानां वरं वाञ्छितार्थं ददातीति सः, तत्सम्बोधनम्। सुतरां ममापि वाञ्छनीयां मुक्तिं देहीति भावः। निगमनिधे वेदादिशास्त्राणामाधार! अतो मे शास्त्रीयतत्त्वज्ञानं प्रतिपादयेत्यभिप्रायः। रुचिरो मनोहरः, चन्द्रः सर्व्वौजाधारोऽपि शशाङ्कः शेखरं यस्य तत् सम्बोधनम्। एतेन भारभूतां मामपि धारयेत्याशयः। मदनान्तक! सर्व्वदोषप्रधान कामनाशक! तेन ममापि दोषं नाशयेति भावः। ब्रह्मणोऽप्युपदेष्टृत्वादादिगुरो! सुतरां मह्यमपि तत्त्वज्ञानमुपदिशेत्यभिप्रायः।

अत्राभिप्रायविशेषैर्विशेषणानामुक्तत्वात् परिकरालङ्कारः। आर्य्याजातिः॥ ४॥

---

(१) जय जगदादिगुरो!। इति पाठभेदः।

गमनगमनमभिनीय ।

> अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानु-
> मँदमुखरमयूरीमुक्तसंसक्तकेकः ।
> शकुनिशबल नीडानोकह स्निग्ध वर्ष्मा
> वितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥५॥

अपि च (१) ।

> दधति कुहरभाजामत्र भल्लूक यूना-
> मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

अयमिति । अभिनवै मेघैः श्यामलाः श्यामवर्णाः, उत्तुङ्गा अत्युच्चाः सानवः समप्रदेशा यस्य सः । मदेन मुखराभिः शब्दायमानाभिः मयूरीभि र्मुक्ता त्यक्ताः कृताः इत्यर्थः संसक्ताः सम्मिलिताः अविच्छिन्नाः केकाः स्ववाण्यो यत्र सः शकुनिभिः पक्षिभिः शबलाः कर्बुरवर्णा ये नीडानोकहा कुलायतरवः वासवृक्षा इत्यर्थः, तैः स्निग्धं वर्ष्म शरीरं यस्य सः । तथा बृहन्तो विशाला अश्मानः पाषाणा यत्र सः, अयं दृश्यमानः पर्वतः अक्ष्णोश्चक्षुषोः प्रीतिं वितरति ददाति । नानावैचित्र्यमयत्वादिति भावः ।

मालिनी वृत्तम् ॥ ५ ॥

दधतीति । अत्र पर्वते, कुहरभाजां गह्वरवासिनां भल्लूकयूनां तरुणभल्लूकानां अनुरसितेन प्रतिध्वनिना गुरूणि वर्द्धितानीत्यर्थः अम्बूकृतानि सनिष्ठीवशब्दाः थूत्कारशब्दा इति यावत् । थूत्कारस्तु भल्लूकानां स्वभावः । स्त्यानं वृद्धिं दधति धारयन्ति । बृहन्तः थुत्कारशब्दाः श्रूयन्त इत्यर्थः । शल्लकीनां लताविशेषाणां शिशिरः शीतलः, कटुः कटुरसः, कषायः सुरभिश्च । इभैर्हस्तिभिः, दलिता मर्द्दिताः, अतएव विकीर्णा

(१) क्वचित् 'अपि चेति, पाठो नास्ति ।

शिशिरकटुकषायः स्त्यायते शल्लकीना-
मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ ६ ॥

ऊर्द्ध्वमवलोक्य। अये कथं मध्याह्नः। तथा हि सम्प्रति (१)

काश्मर्याः कृतमालमुद्गतदलं कोयष्टिकष्टीकते
तीराश्मन्तकशिम्बिचुम्बितमुखा (२) धावन्त्यपः पूर्णिकाः।

इतस्ततो विच्छिन्ना ये ग्रन्थयः संयुक्तदेशाः तेषां निष्यन्दस्य निर्य्यासरसस्य गन्धः स्त्यायते वर्द्धते। हस्तिमदगन्धप्रसारादिति भावः।

अत्र अम्लकृतानां वृद्धिं प्रति अनुरसितगुरुत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-मलङ्कारः। यौवने बलाधिक्यात् ध्वनेर्दीर्घत्वसूचनाय भल्लूकानामिति युवशब्दप्रयोगः। अतएव न अपुष्टत्वदोषः।

"अम्लकृतं सनिष्ठीवं" इत्यमरः। "कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्त्तिता"। इति हलायुधः। "अष्टकं शल्लकीलतायां" मित्यमरकोषटीका।

श्लोकोऽयमविकल एवोत्तररामचरितमहावीरचरितयोरपि दृश्यते।

मालिनी वृत्तम् ॥ ६ ॥

काश्मर्य्या इति। कोयष्टिकः (कोड़ापाखी इति ख्यातः) पक्षिविशेषः, काश्मर्य्याः गम्भारीवृक्षात्, उद्गतानि नवोत्पन्नानि दलानि पर्णानि यस्य तं कृतमालं (सोंदालि इति ख्यातं) आरग्वधवृक्षं टीकते गच्छति। आतपतापात् छाया लाभेच्छयेति भावः। तीरा-श्मन्तकानां तटस्थितानां वृक्षविशेषाणां (अम्लकुचाइ इति प्रसिद्धानां) शिम्बिषु (शिम इति ख्यातासु) चुम्बितं तत्तोजनाय संयुक्तं मुखं यासां ताः, पूर्णिकाः नासाच्छिन्नीनामक-पक्षिणः, अपो जलानि धावन्ति रवितापात् पातुं द्रुतं गच्छन्ति। दात्यूहः (डाहुक

(१) कथं मध्याह्नः। तथाद्य सम्प्रति, इति पाठान्तरम्।

(२)...चुम्बितमुखा इत्यपि पाठः।

दातूहे स्तिनिशस्य कोटरवति स्कन्धे निलीय स्थितम्,
नीडक्रोडकपोतकूजितमनुक्रन्दन्त्यधः कुक्कुभाः॥ ७॥

तद्भवतु, माधवमकरन्दावन्विष्य यथाप्रस्तुतं साधयामि(१)।

इति निष्क्रान्ता। (घ)

विष्कम्भकः (२)। (ङ)

ततः प्रविशति माधवो मकरन्दश्च।

मक। सकरुणं निःश्वस्य।

इति ख्यातिः) पक्षिविशेषः, तिनिशस्य (मथुरादौ तिनाश इति प्रसिद्धस्य) वृक्षविशेषस्य कोटरवति वासोपयोगिविवरविशिष्टे स्कन्धे प्रकाण्डदेशे निलीय विलीनीभूय स्थितं। भावे क्तः। तथा कुक्कुभाः (पानकुका इति ख्याताः) पक्षिविशेषाः अधः स्थितन्तः, नीकतसु लतासु यानि नीडानि कुलाया तेषु स्थितानां कपोतानां कूजितं अव्यक्तशब्दं अनुक्रन्दन्ति अनुकृत्य रुवन्ति। एते हि पक्षिस्वभावाः।

अत्र मध्याह्नप्रतिपादनकार्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा प्रथमार्द्धे छेकानुप्रासः, चतुर्थपादे वृत्त्यनुप्रासश्च इत्येषां मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः।

इह कोपप्रमाणान्यनुपलभ्ये यानि। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ७॥

(घ) तदिति। प्रस्तुतमनतिक्रम्येति यथाप्रस्तुतं माधवस्याश्वासनमित्यर्थः।

(ङ) विष्केति। अत्र "स्थानं परित्यज्य वृहद्गोत्रीशैलकान्तारप्रदेशं परिभ्रमतः" इत्यनेन वृत्तकथांशनिदर्शनम्, "माधवमकरन्दावन्विष्य यथाप्रस्तुतं साधयामि" इत्यनेन च वर्त्तिष्यमाणकथांशनिदर्शनमनुसन्धेयम्। स चायं शुद्धो विष्कम्भकः, मध्यमैकपात्रप्रयोजितत्वात्। "शुद्धविष्कम्भः" इति पाठान्तरमपि।

---

(१) सान्त्वयामि, इति पाठान्तरम्। (२) शुद्धविष्कम्भः इति पाठभेदः।

न यत्र प्रत्याशामनुपतति नो वा रहयति
प्रविच्छिन्नं (१) चेतः प्रविशति च मोहान्धतमसम्।
अकिञ्चित् कुर्वाणाः पशव इव तस्यां वयमहो
विधातुर्वामत्वाद्विपदि परिवर्त्तामह इमे॥ ८॥

माध। हा प्रिये! मालति! क्वासि, कथमविज्ञाततत्त्वमद्भुत-

न यत्रेति। चेतः अस्माकं मनः कर्तृ, यत्र विपदि, प्रत्याशां पुनरपि मालतीं प्राप्स्याम इत्येवमाशां न अनुपतति न लभते; अतश्चोऽन्वेषणेनापि तन्निर्णयाभावादिति भावः। नो वा रहयति, पुनरपि मालतीं प्राप्स्याम इत्याशां न वा परित्यजति; त्रिकालज्ञया महायोगिन्या कामन्दक्या (पश्चाद्) माधवस्य मालतीलाभावधारणादिति भावः। किञ्चेति चार्थः। प्रविच्छिन्नं संशयेन परिचालितं अप्राप्तिशङ्कया अधैर्यीकृतं वा सत् (चेतः) मोह एव कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकाभाव एव अन्धतमसं गाढान्धकारः, तत् प्रविशति। किमिदानीं करणीयं किंवा न करणीयमित्यवधारयितुं न शक्नुम इत्यर्थः। इमे वयं विधातुर्वामत्वात् दैवस्य प्रतिकूलत्वात् पशव इव केवलाहारनिद्रापरायणा इत्यभिप्रायः, तस्या मालत्याः, अकिञ्चित्कुर्वाणाः कमप्युपकारं न कुर्वाणाः सन्तः विपदि मालत्या अनिरूपणरूपायां विपत्तौ परिवर्त्तामहे अवतिष्ठामहे। शोके, अहोशब्दः, पुरुषकारवन्तोऽपि वयं प्रतिकूलदैववशादेव मालत्याः किमपि कर्त्तुं न शक्नुम इति भावः।

अत्र अनुपतति प्रभृतीनामनेकक्रियाणां चेत, इत्येककर्तृकारकत्वाद्दीपकमलङ्कारः, पशव इवेति श्रौत्युपमा च, अनयोर्मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः।

"अहो धिगर्थे शोके च" इत्यादि मेदिनी। रह इति चौरादिगणीयः। शिखरिणी वृत्तम्॥ ८॥

(च) माधेति। अविज्ञातं अनवगतं तत्त्वं याथार्थ्यं यस्य तत्, तादृशं अद्भुततमं

---

(१) प्रतिच्छिन्नमित्यपि पाठः।

तमं (१) झटिति पर्य्यवसितासि। नन्वकरुणे! प्रसीद, सम्भावय माम्। (च)

प्रियमाधवे! किमसि मय्यवत्सला
ननु सोऽहमेव यमनन्दयत् पुरा।
* स्वयमागृहीत कमनीयकङ्कण
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥८॥

वयस्य मकरन्द! दुर्लभः पुन (२) र्जगति तावतः स्नेहस्य सम्भवः। (छ)

अतीवाश्चर्य्यं झटिति सहसा पर्य्यवसितासि परिणतासि। मुहूर्त्तमध्य एव नितान्तनिरुद्देशादाश्चर्य्यतयैव त्वं परिणतेति भावः।

प्रियेति। प्रियो माधवो यस्या स्तत्सम्बोधनम्। अथवा प्रियमाधवे मयि किं कथं अवत्सला स्नेहहीना असि। कारणाभावे तवेदमवात्सल्यमैकान्तमनुचितमिति भावः। नन्वित्यनुनये। अहं स एव; पुरा पूर्वं शङ्करगृहान्निर्गमानन्तरमित्यर्थः; आगृहीतं धृतं कमनीयं मनोहरं कङ्कणं हस्ताभरणविशेषो येन तादृशः; मूर्त्तिमान् महोत्सवो महानानन्द इव तव करः पाणिः यं स्वयमात्मनैव नत्वन्यनियोगेनेत्यर्थः अनन्दयत् सन्तोषितवान्। सुतरां मां प्रति वात्सल्येन तव दर्शनदानमिदानीमैकान्तमुचितमिति भावः।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। उत्सवस्य सुखविशेषतया गुणत्वात्।

द्वितीयार्द्धमुत्तररामचरितप्रथमाङ्केऽपि रामेण पठितं, किन्तु तव स्वयमित्यत्र अयमिति पाठवैषम्यम्। मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ८ ॥

(छ) वयस्येति। तावतः तत्परिमाणस्य अतिमहतः इत्यर्थः।

---

(१) अद्भुतमिति पाठभेदः। * अयमिति क्वचित् पाठः। (२) खलु, इत्यपि पाठः।

सरसकुसुमच्छामैरङ्गैरनङ्गमहाज्वर-
श्चिरमविरतोन्माथी सोढः प्रतिक्षणदारुणः।
तृणमिव ततः प्राणान्मोक्तुं मनो विधृतं तया
किमपरमतो निर्व्यूढं यत् करार्पणसाहसम् ॥१०॥

अपि च।

मयि विगलितप्रत्याशत्वाद्विवाहविधेः पुरा
विकलकरणे मर्मच्छेदव्यथाविधुरैरिव।

स्नेहस्यातिमहत्त्वं प्रदर्शयति सरसेति। तया मालत्या, सरसानि अभिनवत्वात् सधुप्रतानि यानि कुसुमानि तद्वत् च्छामैः अवलैः कोमलैः, अङ्गैः, अविरतोन्माथी अजस्र-दुःखदायी, प्रतिक्षणदारुणः सर्वदा भयङ्करः, न तु साधारणज्वरवत् सविराम इति भावः, अनङ्गः काम एव महाज्वरः कामजनितो वा सन्तापः सोढः सह्यः कृतः। तत-स्तदनन्तरं, नन्दनाय दाननिश्चये सति मां प्रति नैराश्यानन्तरमित्यर्थः तृणमिव प्राणान् मोक्तुं परित्यक्तुं मनो विधृतं चित्तं स्थिरीकृतं इच्छा कृतेत्यर्थः, तन्तु मया शङ्करायतने निभृतस्थितेनावगतमिति भावः। ततश्च यत् करार्पणसाहसं आत्मना पाणिग्रहण-साहसं निर्व्यूढं मालत्याः सकाशान्निष्पन्नं अतः अपरं स्नेहस्य महत्त्वं किं ब्रूम इति शेषः। स्नेहवशादेव पित्रादीनपेक्षा स्वयमेव मालत्या स्वपाणि र्मया ग्राहितः सुतरामितोऽधिकः स्नेही जगति नास्त्येवेति भावः।

अत्र सरसकुसुमच्छामैरिति लुप्तोपमा तृणमिवेति श्रौत्युपमा, अनयोः परस्परनिरपेक्ष-त्वात् संसृष्टिः।

"च्छामः (त्रि)···अवलः" इति शब्दकल्पद्रुमः। हरिणी वृत्तम् ॥ १० ॥

मयीति। हे वयस्य मकरन्द! असौ मालती, विवाहविधेः पुरा नन्दनेन सह विवाहानुष्ठानात् पूर्वं, मयि विगलितप्रत्याशत्वात् नन्दनेन सह विवाहनिश्चयेन मम लाभे नैराश्यात्, मर्मच्छेदव्यथया हृदयविदारणवेदनया विधुरैः विह्वलैरिव सद्भिः विकल-

स्मरसि रुदितैः स्नेहाकूतं तथा व्यतनोदसौ (१) ।
बहमपि यथाऽभूवं पोड़ातरङ्गितमानसः ॥ ११ ॥

सावेगम्। अहोनु खलु भोः !। (ज)

दलति हृदयं गाढ़ोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते,
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम्।

करणैः स्वस्वविषयग्रहणासमर्थैरिन्द्रियैरुपलक्षिता सतीत्यर्थः, रुदितैः क्रन्दनैः, तथा तादृशं सातिशयमिति तात्पर्यं स्नेहाकूतं मयि प्रेमाभिप्रायं व्यतनोत् विस्तारितवती रोदनव्याजेन मयि तादृशं प्रणयाभिलाषं प्रकटितवतीत्यर्थः, यथा येन स्नेहाकूतेन अहमपि, पीड़या तदीयासह्यवेदनादर्शनजनितकष्टेन तरङ्गितमानसः चञ्चलचित्तः अधीरः अभूवं भूतवानस्मि। इति त्वं स्मरसि ? इति काकुः। सुतरां अगति तावतः स्नेहस्य पुनः सम्भवो दुर्लभ एवेति भावः।

अत्र मर्म्मच्छेदव्यथाविधुरैरिवेति वाच्या भावाभिमानिनी गुणोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। वैधर्थ्यस्य दुःखरूपत्वेन गुणत्वात्।

हरिणीवृत्तम् ॥ ११ ॥

(ज) सावेगमिति। तत्तत् स्मरणेन विशेषशोकोदयात् सावेगम्मिति। 'अहोनु-खलुभोः' इत्येकमेवाव्ययं महाविषादे।

दलतीति। गाढ़ उद्वेगो मालतीविरहजनितं दुःखं यत्र तत्, हृदयं दलति तदुद्वेगेनामर्दितं भवति, तु किन्तु द्विधा न भिद्यते द्विखण्डं न भवति। तथात्वे न खल्वीदृशं दुःखमनुभवेयमिति भावः। विकलः शोकविह्वलः कायो देहः मोहं मूर्च्छां वहति भजते, किन्तु चेतनां चैतन्यं न मुञ्चति चिराय न परित्यजति। तदाऽपि ईदृश-दुःखानुभवो न स्यादिति भावः। अन्तर्दाहः अन्तःकरणशोकसन्तापः तनूं शरीरं ज्वलयति सन्तापयति, किन्तु भस्मसात् भस्मनि सम्पद्यमानां भस्मीभूतां न करोति। तथा सत्यपि शोकाग्नेरुपशमो भवेदिति भावः। तथा मर्म्मच्छेदी हृदयविदारी, विधिः

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधि र्म्मर्मच्छेदी न क्रन्तति जीवितम् ॥१२

मक। वयस्य माधव! (१) निरवग्रहं (२) दहति दैवमिव दारुणो विवस्वान्; इयञ्च ते शरीरावस्था; तदस्य पद्मसरसः परिसरे मुहूर्त्तमास्यताम्। अत्र हि (भ)

दैवं प्रहरति ताड़यति, किन्तु जीवितं जीवनं न क्रन्तति न छिनत्ति न विनाशयतीत्यर्थः। एवमपि सति दुःखनिवारणं भवेदिति भावः। मालतीविरहेण दुःसहदुःखानुभवान्म-मिदानीं मरणमेव श्रेय इत्यभिप्रायः सर्वत्र।

अत्र हृदयामर्दनरूपकारणे सत्यपि द्विधाभेदरूपफलाभावात्, मूर्च्छाप्राप्तिरूपहेतौ विद्यमानेऽपि चेतन्यत्यागरूपकार्य्याभावात्, देहज्वलनलक्षणकारणे वर्त्तमानेऽपि भस्मरूप तत् फलाभावात् प्रहारात्मककारणे सत्यपि जीवनविनाशरूपफलाभावाच्च चत्वारो विशे-षोक्त्यलङ्काराः, तेषाञ्च परस्परनैरपेक्षात्स्थितेः संसृष्टिः।

अत्र खेदो नाम विमर्षसन्धेरङ्गं। यथा दर्पणे "मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः।" दर्पणकारेणापि तत्रे दमेवोदाहृतम्।

"उद्वेगो विरहजन्यदुःखमिति रसमञ्जरी।

श्लोकोऽयमुत्तररामचरितस्तृतीयाङ्केऽपि रामेण पठितः, किन्तु तत्र '...गाढोद्वेगो द्विधा न तु...' इतिमात्रं पाठवैषम्यम् दृश्यते। हरिणी वृत्तम्॥ १२॥

(भ) मकेति। निरवग्रहं दुर्निवारं। दैवं विधिः। इयं नितान्तक्लान्तरूपा। पद्मसरसः पद्मप्रधानदीर्घिकायाः, परिसरे तीरे, मुहूर्त्तं कियन्तं कालं, आस्यतां उपविश्यताम्। दारुणं दुर्निवारं दुर्दैवं यथेदानीमस्मान् सन्तापयति तथैव सूर्य्योऽ-पीत्यर्थः।

---

(१) क्वचित् "वयस्य माधव" इति पाठो नास्ति।

(२) निरवग्रह इत्यपि पाठः।

उन्नाल-बाल-कमलाकर-माकरन्द-
निष्यन्द-संवलित(३)-मांसल-गन्धबन्धुः ।
त्वां प्रीणयिष्यति पुरः (४) परिवर्त्तमान-
कल्लोल-शीकर-तुषार-जड़ः समीरः ॥१२

अत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारः । तथा देवं विवस्वानिति लिङ्गभेदात् "सुधेव विमल-श्चन्द्र" इति दर्पणोदाहृतवत् भग्नप्रक्रमतादोषः स तु 'निरवग्रहो दहति विधिरि'वेति पाठेन समाधेयः ।

उन्नालेति । उद्गतानि ग्रीष्मावसाने जलाल्पत्वादुत्थितानि नालानि येषां ते, बाला नूतनाः, ये कमलाकराः पद्मसमूहाः तेषां माकरन्दनिष्यन्देन मधुक्षरणेन संवलितः सम्मिलितः यो मांसलगन्धः परिपुष्टं सौरभं तेन बन्धुः सुहृत्स्वरूपः । पुरः अग्रतः परिवर्त्तमानाः दीर्घिकाजले सर्व्वतः समुत्पद्यमानाः, ये कल्लोला विशाल-तरङ्गाः तेषां शीकरैर्बिन्दुभिः तुषारवत् नीहारवत् जड़ः शीतलः समीरो वायुः, त्वां प्रीणयिष्यति श्रान्तिमपनीय सन्तोषयिष्यति । अतएवात्रोपवेशनमेकान्तमुचितमिति भावः ।

अत्रारोप्यमाणस्य बन्धुत्वस्य प्रकृतप्रीणनोपयोगित्वात् परिणामाऽलङ्कारः, तथा "सुषीमः शिशिरो जड़ः।। तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ।" इत्यमर-कोषप्रामाण्येन आपाततस्तुषारजड़योः पौनरुक्त्यप्रतीतेः, परञ्च "तुषारस्तुहिनं हिम" मित्यनेन तुषारशब्दस्य नीहारपरत्वावगमात् भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासो-ऽलङ्कारश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । इत्यत्रानुप्रास-च्छेकानुप्रासावपीति समुदाये संसृष्टिः ।

---

(१)···संवलन···इति पाठान्तरम् ।

(२) पुनरिति पाठोऽपि ।

इति परिक्रम्योपविशतः।

मक। स्वगतम्। भवतु। एवं तावदन्यतः प्रक्षिपामि(१)। (अ)

प्रकाशम्। वयस्य माधव!

एतस्मिन् मदकल-मल्लिकाक्ष्य-पक्ष-
व्याधूत-स्फुरदुरुदण्ड पुण्डरीकाः।
वाष्पाम्भः परिपतनोद्गमान्तराले
दृश्यन्तामविरहितश्रियो विभागाः॥ १४॥

"आकरो निवहे खनी।" इति हैमः। मकरन्दानामयमिति माकरन्दः, इदमर्थेऽण्, स चासौ निष्यन्दश्चेति माकरन्दनिष्यन्दः।

वसन्ततिलका वृत्तम्॥ १३॥

(अ) मकेति। एवमनेन प्रकारेण, अन्यतः प्रक्षिपामि अन्यस्मिन् विषये माधवस्य मनः सञ्चालयामि। अन्यथा केवलमालतीविषये मनःसन्निवेशे माधवस्यातीव विषमावस्था सम्पद्येतेति भावः।

एतस्मिन्निति। एतस्मिन् सरसि मदकला मदमत्ता ये मल्लिकाक्ष्या मलिनचञ्चु-चरणयुक्ता हंसाः, तेषां पक्षैः व्याधूतानि कम्पितानि स्फुरन्ति प्रकाशमानानि उरुदण्डानि वृहन्मृणालानि पुण्डरीकानि श्वेतपद्मानि येषु ते। अतएव अविरहिता अपरित्यक्ता श्रीः शोभा यै स्ते, सुश्रीका इत्यर्थः विभागा जलमयप्रदेशाः, वाष्पाम्भसां अश्रुजलानां परिपतनं क्षरणं, उद्गमः पुनरुत्पत्तिः तयोरन्तराले मध्ये, एको वाष्पाम्बु-विन्दुः पतितः यावदन्य उत्पद्यते तावत्कालमध्ये इत्यर्थः एतेनाविरतरोदनं ध्वनितम्। दृश्यन्ताम्। चित्तविनोदनाय इति भावः।

अत्र दण्डपुण्डेति व्यञ्जनानामनेकधा सकृत् साम्यात् छेकानुप्रासोऽलङ्कारः।

---

(१) एवं तावदाक्षिपामि। इति पाठभेदः।

मक। कथं प्रतिपत्तिशून्य (१)-मुत्थायान्यतः प्रवृत्तः। निःश्वस्यो-त्थाय। (२)। सखि! प्रसीद। पश्य (ट)

वानीरप्रसवै र्निकुञ्जसरितामासक्तवासं पयः-
पर्य्यन्तेषु च यूथिकासुमनसामुज्जृम्भितं जालकैः।
उन्मीलत् कुटजप्रहासिषु गिरेरालम्ब्य सानूनिह (३)
प्राग्भारेषु(४)शिखण्डिताण्डवविधौ मेघैर्वितानाय्यते(५) ॥१५॥

श्लोकोयमुत्तररामचरितप्रथमाङ्केऽपि रामेण पठितः, किन्तु तत्र संदृष्टाः कुवलयिनी भुवो विभागाः, इति चतुर्थचरणवैषम्यम्।

प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ठ) मकेति। प्रतिपत्तिशून्यं अन्यमनस्कतया महाकार्य्यज्ञानरहितं यथा स्यात्तथा उत्थाय, अन्यतः प्रवृत्तः, अन्यत्र गन्तुमारभते। प्रसीद मां प्रति प्रसन्नः सन् महाकार्य्यं प्रश्न इत्यर्थः।

वानीरेति। निकुञ्जयुक्ताः सरित इति निकुञ्जसरितः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः। निकुञ्जसरितां लताद्याच्छादितस्थानान्वितानां नदीनां पयो जलं वानीर-प्रसवैः वेतसपुष्पैः करणैः आसक्तो लग्नो वासः सौरभं यत्र तत् आसक्तवासं सत् वर्त्तते। पर्य्यन्तेषु च तीरप्रान्तेषु च यूथिकासुमनसां यूथिकापुष्पाणां जालकैः कलिकाभिः उज्जृम्भितं विकसितं भावे क्तः। मेघैः उन्मीलतां विकसतां कुटजानां कुटजकुसुमानां प्रकृष्टो हासः प्रहासः शोभा एषामस्तीति तेषु, गिरेः पर्व्वतस्य प्राग्भारेषु ऊर्द्धदेशेषु

---

(१) निष्प्रतिपत्तिशून्यमिति पाठान्तरम्।

(२) निःश्वस्योत्थाय च इत्यपि पाठः।

(३) सानूनितः इति पाठभेदः। (४) प्राग्भारेषु इति पाठोऽपि।

(५) वितानायते इति क्वचित् पाठः।

अपि च।

जृम्भा-जर्जर-डिम्ब-डम्बर-घन-श्रीमत्कदम्बद्रुमाः

शैलाभोगभुवो भवन्ति ककुभः कादम्बिनीश्यामलाः।

उद्यत्कन्दल-कान्तकेतकभृतः कच्छाः सरित्स्रोतसा-

माविर्भूत(१)-शिलीन्ध्र-लोध्र-कुसुमस्मेरा वनानां ततिः ॥१६

सानून् समदेशान् आलम्ब्य आश्रित्य शिखण्डिताण्डवविधौ मयूरनृत्यानुष्ठानविषये वितानाय्यते आच्छादकत्वात् चन्द्रातपवत् आचर्य्यते।

अत्र कार्य्येण, उन्मीलन्मदानां तरुणानां कौतुकहासविशिष्टे सभामण्डपे नर्त्तकनृत्यविधौ प्रसारितस्य वितानस्य व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, स च क्यङ्-गतोपमाऽनुप्राणित इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

जृम्भेति। शैलाभोगभुवः पर्व्वतप्रान्तविस्तृतभूमयः, जृम्भया विकासेन जर्जरः विश्लष्टदलः, यो डिम्बडम्बरः पुष्पगोलकसमूहः, तेन घनश्रीमन्तः निविड़शोभाविशिष्टाः कदम्बद्रुमा नीपवृक्षा यासु ता स्तथाभूता भवन्ति। ककुभो दिशः कादम्बिन्या मेघमालया श्यामलाः श्यामवर्णा भवन्ति। तथा सरित्स्रोतसां नदीप्रवाहाणां कच्छा जलप्रायप्रदेशाः, उद्यद्भिर्मूलत उत्पद्यमानैः कन्दलैः नवाङ्कुरैः कान्ता मनोहरा ये केतकाः (केया इति ख्याताः) केतकीवृक्षाः तान् बिभ्रतीति ते तथोक्ता भवन्ति। तथा वनानां ततिः श्रेणिः, आविर्भूतैः प्रकाशितैः शिलीन्ध्रलोध्रयोः कदलीलोध्रवृक्षयोः कुसुमैः स्मेरा सात्पहासा भवति। एतानि वर्षाकालस्वभावजसौन्दर्य्याणि पश्य, तेन चात्मानं विनोदयेति भावः।

---

(१) आविर्गन्ध…इति भिन्नः पाठः।

माध। सखे! पश्यामि, किन्तु दुरालोकरमणीयाः सम्प्रत्यरण्यभूमयः (१)। तत्किमेतत्। सास्रम्। अथवा किमन्यत्। (ठ)

उत्फुल्लार्ज्जुनसर्ज्जवासित-वहत्-पौरस्त्यझञ्झाऽनिल-(२)
प्रेङ्खोल-स्खलितेन्द्रनील-शकल-स्निग्धाम्बुदश्रेणयः।

अत्र वर्षाकालस्य वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतानां तादृशशैलाभोगभूप्रभृतीनामेकया भवन्तीति क्रियया कर्त्तृतयाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, वृत्त्यनुप्रासश्च अनयोः संसृष्टिः।

"जृम्भा जृम्भे विकासे च" इति विश्वः। "डिम्बोऽण्डेऽपि च गोलके" इति धरणिः। "कन्दलन्तु नवाङ्कुरे" इत्यादि हेमः।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(ठ) माधेति। पश्यामि तवानुरोधादिति भावः। सम्प्रति मालत्या विच्छेदकाले। दुरालोकाश्च ता रमणीयाश्चेति ताः, रमणीया अपि स्मरोद्दीपकतया मादृशानां दुःखेन दृश्या इत्यर्थः। तत् तस्मात् एतत् किं अशान्तिकराणामेव पदार्थानां शान्त्युपायतया तवोदाहरणं किमर्थमित्यर्थः। ममाशान्तिकरपदार्थानामिदानीं स्वयमेवोपस्थितत्वात् मकरन्दं प्रति दोषारोपो नितरामन्याय्य एवेति ज्ञानोदयेनानिवार्य्यशोकोदयात् सास्रमिति। किमन्यत् ममाशान्तिकरादन्यत् किमस्तीत्यर्थः।

तदेव प्रतिपादयन्नाह उत्फुल्लेति। अधुना, उत्फुल्लैर्विकसितैः अर्ज्जुनसर्ज्जैः अर्ज्जुनपुष्पशालपुष्पैः, वासितः सुगन्धीकृतः, वहन् प्रवहन्, पौरस्त्यः पूर्व्वदिग्वर्त्ती, यो झञ्झानिलः प्रचण्डवायुः, तस्य प्रेङ्खोलेन आन्दोलनेन स्खलिता विच्युता चलिता इन्द्रनीलशकलवत् मरकतमणिखण्डवत् स्निग्धा अम्बुदश्रेणि मेंघमाला येषु ते। धारया

---

(१) अरण्यगिरितटभूमयः, इति पाठान्तरम्।

(२) ..झञ्झामरत्···इति पाठभेदः।

धारासिक्तवसुन्धरासुरभयः प्राप्तास्त एवाधुना
घर्म्माम्भोविगमागमव्यतिकर-श्रीवाहिनो वासराः ॥१७॥

हा प्रिये मालति !

तरुणतमाल-नील-बहुलोन्नमदम्बुधराः
शिशिर-समीरणावधुत-नूतन-वारिकणाः।
कथमवलोकयेयमधुना हरिहेतिमती
मदकल-नीलकण्ठ-कलहै मुखराः ककुभः ॥१८॥

वृष्टिधारया सिक्ता या वसुन्धरा भूमिः तया सुरभयः नानाविधाङ्कुरोद्गमैः सौरभविशिष्टीकृताः। तथा घर्म्माम्भसोर्विगमागमयो र्घर्म्मस्य ग्रीष्मस्य विगमः अतीतत्वं, अम्भसो वृष्टेरागम उपस्थितिः तयोरित्यर्थः, व्यतिरेकेण आनन्तर्य्यात् सम्पर्केण या श्रीः शोभा तां वोढुं शीलं येषां ते तथोक्ताः, त एव येषु मालत्या सह विहरिष्यामीति पूर्व्वं सङ्कल्पितं त एव वासरा वर्षाकालीयदिवसाः प्राप्ता उपस्थिताः। सुतरामिदानीं मालतीविरहसमये इतोऽधिकं किमशान्तिकरमस्तीति भावः।

अत्र द्वितीयपादे लुप्तोपमाऽलङ्कारः। वृष्टीति विशेषे अभिधातव्ये अम्भ इति सामान्याभिधानात् विशेषे अविशेषाख्यदोषः, स तु 'ग्रीष्मप्रावृड्पुागमागमकृत-श्रीवाहिनो वासराः' इति पाठेन समाधेयः।

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

तरुणेति। तरुणतमालवत् नवीनतमालवृक्षवत् नीलाः श्यामलाः, बहुलाः— अम्बुधरा मेघा यासु ताः। शिशिरसमीरणैः शीतलवायुभिः अवधुता विक्षिप्ताः नूतना वारिकणाः वृष्टिजललवा यासु ताः। हरेरिन्द्रस्य हेतिरस्त्रं धनुरित्यर्थः तद्वतीः, तथा मदकलानां मदमत्तानां नीलकण्ठानां मयूराणां कलहैः कोलाहलैः मुखराः शब्दायमानाः, ककुभो दिशः, अधुना मालतीविच्छेदकाले कथमवलोकयेयं केन प्रकारेण द्रष्टुं शक्नुयाम्। नितान्तोद्दीपकतया कथमपि नेत्यर्थः।

निश्वस्य (१) शोकार्त्तिं नाटयति।

मक। कोऽप्यतिदारुणो दशाविपाको वयस्यस्य सम्प्रति वर्त्तते। सास्रम्। मया पुनरज्ञानेन वज्रमयेन किल विनोदः प्रारब्धः। निःश्वस्य। एवञ्च पर्य्यवसितप्रायैव नो माधव-प्रत्याशा। सभयं विलोक्य। कथं प्रमुग्ध एव। हा सखि! मालति! किमपरं। निरनुक्रोशासि (२)। (ड)

अत्रापि प्रथमे पादे लुप्तोपमाऽलङ्कारः। तथा इन्द्रधनुरिति विशेषे वाच्ये हरि-हेतीति सामान्यवचनात् विशेषे अविशेषाख्यदोषः, 'हरिचापवती'रिति पाठे तु तत्-समाधानम्। अत्र दिष्टं नाम नाट्यलक्षणं "देशकालस्वरूपेण वर्णनादिष्टमुच्यते।" इति लक्षणात्।

"कलहं कलकलेऽपि च" इति जगद्धरधृतविश्वः। "हेतिः स्यादायुधज्वाला सूर्य्य-तेजःसु योषिति।" इति मेदिनी।

नर्द्दटकं वृत्तम्। "यदि भवती नजौ भजजला गुरु नर्द्दटक"मिति लक्षणात्॥ १८॥

(ड) मकेति। कोऽपि अनिर्वचनीयः, दशाविपाकः अवस्थापरिणामः। अज्ञानेन ज्ञानहीनेन शोकोद्दीपकपदार्थस्यैव विनोदनोपायत्वेनोपन्यासादिति भावः। वज्रमयेन नितान्तकठिनहृदयेनेत्यर्थः वयस्यस्य ईदृग् दशादर्शनेऽपि जीवनधारणादिति भावः। विनोदः सान्त्वनोपायः। नोऽस्माकं। पर्य्यवसितप्रायैव प्रायेण परिसमाप्तेव।

---

(१) क्वचित् 'निश्वस्य' इति पाठो नास्ति।

(२)...सम्प्रति वयस्यस्य। मया पुन र्वज्रमयेन कोपि विनोद आरब्धः। निश्वस्य। एवं पर्य्यवसितप्रायैव नो माधवं प्रति प्रत्याशा।...एव...। आकाशे। सखि!... इति पाठान्तरम्।

अपहस्तितबान्धवे ! त्वया विहितं साहसमस्य तृष्णयो।
तदिहानपराधिनि प्रिये सखि ! कोऽयं करुणोज्झितः क्रमः ॥१८॥

कथमद्यापि नोच्छ्वसिति। हन्त ! मुषितोऽस्मि दैवेन(१)। (ढ)

इतः परं माधवस्य जीवनधारणासम्भवादिति भावः। प्रमुग्ध एव मूर्च्छित एव। किमपरं ब्रवीमीति शेषः। गतप्रायमस्य जीवनमित्याशयः। अतएव निरनुक्रोशा निर्दयासि। यः खलु स्वजीवनममतां विहाय त्वामघोरघण्टहस्तात् परित्रातवान्, तस्यैव त्वदर्थं जीवननाशे प्राप्ते अनागमनात् त्वं निर्दयैवासीति भावः।

अत्र द्युतिर्नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम्। "तर्जनोद्वेजने प्रोक्ता द्युति"रिति लक्षणात्।

अपेति। अपहस्तिता अगणिताः, बान्धवाः पित्रादयो यया तत्सम्बोधनम्। सख्युर्जायात्वेन "शरीरार्द्धं स्मृता जाया" इति बृहस्पतिस्मरणात् सखीति सम्बोधनम्। त्वया अस्य माधवस्य तृष्णया लाभलोभेन साहसं विहितं स्वयमेव पाणिग्रहणात् साहसं कृतं। तत्तस्मात् अनपराधिनि इह अस्मिन् प्रिये वल्लभे माधवे, करुणोज्झितः दयाहीनः कोऽयं क्रमः कस्तवायं व्यवहारः, यदासन्नमरणसमयेऽपि दर्शनं न ददासीत्यर्थः। नितान्तमनुचितमेतदिति भावः।

अत्र अपराधाभावेऽप्यपराधकार्य्यं निर्दयव्यवहारोत्पत्तेः विभावनाऽलङ्कारः। तथा अनुरागविपरीतनिर्दयव्यवहारात् गुणातिपाती नाम नाट्यलक्षणम्। तथा च दर्पणे—

"गुणातिपातः कार्य्यं यत् विपरीतं गुणान् प्रति।"

अपगतौ हस्तौ हस्तक्षेपः कर्तृत्वं येषां ते अपहस्ताः। अपहस्ताः कृता इति करोत्यर्थे ख्यन्तात् कर्म्मणि क्तः।

सुन्दरी वृत्तम् ॥ १८ ॥

(ढ) कथमिति। नोच्छ्वसिति चैतन्यं न लभते। मुषितोऽस्मि वयस्यरत्नहरणात् चोरितोऽस्मि।

---

(१) क्वचित् 'दैवेन' इति पाठो नास्ति।

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ्मोहः स्थगयति, कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥२०॥

कष्टं भोः! कष्टम्। (ण)

मातरिति। कामन्दकीमुद्दिश्य मातर्मातरिति सम्बोधनम्। विषादे च द्विरुक्तिः। हृदयं कर्त्तृ दलति विदीर्य्यते। सर्वत्र वयस्यविच्छेदशोकेनेति भावः। देहबन्धः शरीरग्रन्थिः ध्वंसते विनश्यति स्खलति वा। जगत् भुवनं शून्यं पदार्थरहितं अथ च अविरता अविश्रान्ता ज्वाला सन्तापो यस्मिन् तत् तथोक्तं मन्ये अनुभवामि, अन्तः मध्ये ज्वलामि अन्तरं दग्धं भवतीत्यर्थः। विधुरो विह्वलः अन्तरात्मा जीवः सीदन् अवसन्नः सन् अन्धे अन्धहरणे गाढ़ इत्यर्थः अन्धकारे मज्जतीव लीयत इव, तथा मोहः अज्ञानं विष्वक् समन्तात् सकलपदार्थानित्यर्थः स्थगयति आवृणोति मोहावरणात् किमपि न मे ज्ञानविषयीभवतीति तात्पर्य्यम्। अतएव मन्दभाग्योऽहं कथं किं करोमि। कमपि प्रतिकारोपायं न पश्यामीति भावः।

अत्र दारुणदुःखरूपकार्य्यं प्रति बहूनां कारणानामुक्तत्वात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा मन्दभाग्यः किं करोमीति वाक्यार्थं प्रति पूर्ववर्त्तिवाक्यार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, ज्वालाया दुःखरूपत्वेन गुणत्वात् मन्ये-पदप्रयोगाच्च भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा, मज्जतीवेति अपरा तादृशी क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

उत्तररामचरित-तृतीयाङ्केऽपि रामेणायं श्लोकः पठितः, किन्तु तत्र "हा हा देवि! स्फुटति हृदयं स्रंसते देहबन्धः।" इति प्रथमपादवैषम्यम्।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २० ॥

(ण) कष्टमिति। भोः, इति विषादार्थकमव्ययं। कष्टमिति तस्यैवातिशये द्विरुक्तिः।

बन्धुता हृदय-कौमुदीमहो मालतीहृदयपूर्णचन्द्रमाः (१) ।
सोऽयमद्य मकरन्दनन्दनो जीवलोकतिलकः प्रलीयते ॥२१॥

हा वयस्य माधव !

गात्रेषु चन्दनरसो दृशि शारदेन्दु-
रानन्द एव हृदये मम यस्त्वमासीः ।
तं त्वां (२) निकामकमनीयमकाण्ड एव
कालेन जीवितमिवोद्धरता हतोऽस्मि ॥२२॥

बन्धुतेति । बन्धुताया बान्धवसमूहस्य हृदये कौमुदीमहः ज्योत्स्नोत्सवस्वरूपः, मालत्या नयनयोः पूर्णचन्द्रमाः नितरामाह्लादकत्वात् पूर्णचन्द्रस्वरूपः । मकरन्दस्य मम, नन्दन आनन्दयिता, तथा जीवलोकस्य जगत्संसारस्य तिलकः तिलकस्वरूपः अयं सत्प्रत्यक्षीभूतः स गुणप्रसिद्धो माधवः, अद्य प्रलीयते प्रियाविच्छेदशोकात् विनश्यति ।

अत्र निरङ्गं मालारूपकमलङ्कारः । गुणातिशयो नाम नाट्यलक्षणञ्च

"यः सामान्यगुणोद्रेकः सगुणातिशयो मतः ।" इति लक्षणात् । बन्धुतेति "ग्रामजने"त्यादिना समूहार्थे तल् ।

रथोद्धता वृत्तम् ॥ २१ ॥

गात्रेष्विति । हा वयस्य माधव ! यस्त्वं आलिङ्ग्यमानो, मम गात्रेषु चन्दनरसः मलयजद्रवस्वरूप आसीः, अतीवशीतलत्वादिति भावः । दृश्यमानो मम दृशि चक्षुषि शारदेन्दुः शरच्चन्द्र आसीः, तद्वदाह्लादजनकत्वादित्याशयः । तथा विभाव्यमानो मम हृदये आनन्द एव आसीः । कालेन अन्तकेन जीवितमिव मम जीवनमिव स्थितं निकामकमनीयं परमसुन्दरं तं त्वां अकाण्ड एव अनवसर एव असमय एव उद्धरता अपहरता सता हतोऽस्मि अहमपि नाशितोऽस्मि । माधवशोकादितः परमहमपि न जीवेयमिति भावः ।

---

(१)...मुग्धचन्द्रमा इति पाठभेदः । (२) तस्त्वां इति पाठान्तरम् ।

स्पृशन् (त) ।

अकरुण ! वितर स्मितोज्ज्वलां
दृशमतिदारुण ! देहि मे गिरम् ।
सहचरमनुरक्तचेतसं-
प्रियमकरन्द ! कथं न मन्यसे ॥२३॥

माधवः संज्ञां लभते ।

अत्रापि निरङ्ग मालारूपकमलङ्कारः, श्रौतूपमा चानयोर्मिथोनैरपेक्षात् संसृष्टिः । तथा आनन्द एवेति नियमस्यानावश्यकत्वेऽपि तदभिधानादनियमे नियमाख्यदोषः, किञ्च समुच्चयवाचकस्य चकारस्यानभिधानात् न्यूनपदतादोषश्च, चकारस्य समुच्चयद्योतकतावादिमते तु वाच्यानभिधानतादोषः, तेन 'चित्ते च सम्मदमयी मम यत्त्वमासीः' इति पाठेन तयोः समाधानं विधेयम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २२ ॥

(त) स्पृशन्निति । माधवशरीरमिति शेषः ।

अकरुणेति । हे अकरुण ! निर्दय ! स्मितोज्ज्वलां ईषद्धास्य-शोभितां दृशं दृष्टिं वितर, पूर्ववदीषद्धास्यपूर्वकं दृष्टिपातं कुरु इत्यर्थः । हे अतिदारुण ! अतश्च प्रार्थनायां कृतायामपि उत्तरादानात् मम जीवननाशहेतुत्वेन भयङ्करस्वभाव ! स्मितोज्ज्वलां गिरं वाचं मे मह्यं देहि । पूर्ववत् स्मितपूर्वकमालप्य मामाश्वासयेत्यर्थः । प्रियो मकरन्दो यस्य तत् सम्बोधनम् । अनुरक्तचेतसं न तु केवलवाह्यिकानुरागप्रदर्शयितारमिति भावः, सहचरं सखायं मां कथं न मन्यसे न जानासि पूर्ववदनुरक्तचेतसं सहचरं मां मन्यमानः प्रियसम्भाषणं विधेहीति तात्पर्य्यम् ।

इदं अपरवक्त्रं नाम वृत्तं "अयुजि ननरला गुरुः, समे तदपरवक्त्रमिदं न जौ जरौ" विति लक्षणात् ॥ २३ ॥

मक। सोच्छ्वासम्। अयमचिरधौतराजपट्ट-रुचिरमांसलच्छवि-
र्नवजलधरस्तोयशीकरासारेण मे वयस्यं जीवयति; दिष्ट्या-
जगदुच्छ्वसितं तावत् (१)। (थ)

माध। तत्कथमत्र विपिने प्रियावार्त्ताहरं करोमि। विलोक्य।
साधु साधु (२)। (द)

फलभरपरिणाम-श्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलन (३)-तनुतरङ्गामुत्तरेण स्रवन्तीम्।

(थ) मकेति। माधवस्य चैतन्यदर्शनात् उच्छ्वासेन आनन्दोद्वेलनेन सहेति सोच्छ्वासम्। अचिरधौतः सद्यः प्रक्षालितः परिष्कृतो यो राजपट्टः नीलमणिविशेषः तद्वत् रुचिरा मनोहरा मांसला परिपुष्टा च छविः कान्तिर्यस्य सः, नवजलधरः नवीनमेघः, तोयशीकरासारेण जलबिन्दुधारासम्पातेन। जीवयति संज्ञापयति, अतीतसामीप्ये वर्त्तमाना। दिष्ट्या भाग्येन जगदुच्छ्वसितं वयस्यस्य उच्छ्वासेन समाप्युच्छ्वसनात् जगदुच्छ्वसितं मन्य इत्यर्थः।

(द) माधेति। तत्कथमित्येकमव्ययं प्रश्ने। प्रियाया मालत्याः, वार्त्ताहरं दूतं। मालत्याः समीपे दूतं कृत्वा कं नाम प्रेषयामीत्यर्थः। मेघमवलोक्य तस्य दौत्यं सम्भाव यन्नानन्देनाह साधु साध्विति।

फलेति। फलभराणां स्वकीयजम्बूफलसमूहानां परिणामेन पक्वतया श्यामानां श्यामलानां जम्बूनां जम्बूवृक्षाणां यो निकुञ्ज आवृतदेशः, तत्र स्खलनेन पतनेन तनवः

---

(१)···शीकरासारेण सञ्जीवयति मे प्रियवयस्यं। दिष्ट्या समुच्छ्वसितस्तावत् इति पाठान्तरम्।

(२) विलोक्य। साधु साधु, इति पाठः क्वचिन्नास्ति।

(३)···स्खलित···इति पाठभेदः।

उपचितवनमाल-प्रौढ़तापिञ्छनीलः
श्रयति शिखरमद्रे र्नूतनस्तोयवाहः ॥२४॥

सरभस (१)-मुत्थायोन्मुखः कृताञ्जलिः। (ध)

कच्चित् सौम्य! प्रियसहचरी विद्युदालिङ्गति त्वां?,
आविर्भूतप्रणयसुमुखा चातका वा भजन्ते?।

भङ्गात् चक्रीभूता तरङ्गा यस्या स्तां, स्रवन्तीं प्रवहन्तीं नदीं, उत्तरेण अदूरे उत्तरस्यां दिशि। उपचिता वर्षागमात् वृद्धिं प्राप्ता घना निविड़ा माला श्रेणि र्यस्य सः, तादृशः प्रौढ़ः वृद्धिं गतो यः तापिञ्छः तमालतरुः, तद्वन्नीलः, नूतनः नवीनः तोयवाहो मेघः, अद्रेः पर्व्वतस्य शिखरं शृङ्गं श्रयति अवलम्बते। तदेनमेव दूतं विधाय प्रियायाः समीपे प्रेषयामीति भावः।

अत्र लुप्तोपमाऽलङ्कारः।

स्रवन्तीमिति "द्वितीयैनेन" इति द्वितीया। उत्तरेणेति "अदूरे एनोऽपञ्चम्या" इत्येनप्रत्ययः। प्रथमचरणमुत्तरचरितेऽपि दृश्यते।

मालिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥

(ध) सरभसमिति। सरभसं इच्छामावदूतलाभात् सहर्षम्।

कच्चिदिति। हे सौम्य! शान्तमूर्त्ते! मेघ! प्रियसहचरी विद्युत् त्वामालिङ्ग कच्चित्, आश्लिष्यति किं, सर्व्वत इत्यहं वेदितुमिच्छामीत्यर्थः, न वा मालती मामिव विद्युदपि त्वां विहायादर्शनं गतेति भावः। एतेन महती प्रियालिङ्गनलालसा व्यज्यते। आविर्भूतेन अन्तरुत्पन्नेन प्रणयेन स्नेहेन सुमुखाः प्रसन्नवदनाः चातका वा त्वां भजन्ते कच्चित्, सेवन्ते किं, न वा मकरन्द इव मामपहाय स्वार्थवशादन्यत्र गता इति भावः। एतेन बलवती मकरन्दसान्निध्यस्पृहा ध्वन्यते। उन्मादवशात् सन्निहितमेव मकरन्द-

---

(१) सादरं इत्यपि पाठः।

पौरस्त्यो वा सुखयति मरुत् साधु संवाहनाभिः ?
विष्वग् बिभ्रत् (१) सुरपतिधनुर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ? (२)॥२५
आकर्ण्य। अये ! अयं (३) प्रतिरवभरितकन्दरानन्दितोत्कण्ठ-

मज्ञानत उक्तिरियं। अतएवानुपदं मकरन्दो वक्ष्यति "कथमिदानीमुन्मादोपरागो माधवेन्दु माक्रन्द" तीति। वा किंवा, पौरस्त्यः पूर्वदिग्‌वर्त्ती मरुत् वायुः संवाहनाभिः अङ्गमर्दनाभिः करेणाङ्गप्रत्यङ्गमर्द्दनैः, साधु सम्यक् सुखयति कच्चित्, त्वां आनन्दयति किं किंवा कलहंसी मामिव विहायान्यत्र भ्रमतीत्याशयः। अनेन कलहंसकृत-शुश्रूषा-भिलाषः सूच्यते। किंवा, विष्वक् सर्वतः लक्ष्मीं शोभां बिभ्रत् धारयत् नानावर्णमय-त्वेनातीवसुन्दरमित्यर्थः सुरपते रिन्द्रस्य धनुः कर्तृ, लक्ष्म तव चिह्नं तनोति कच्चित्, तव सौन्दर्य्यलक्षणं विस्तारयति किं ? न वा ममेदानीमाभरणमिव कुत्रापि निभृत-मवतिष्ठते इत्यभिप्रायः। एतेनाभरणधारणेच्छापि व्यज्यते। उन्मादवशान्नानाविधा मतिरिति बोध्यम्।

अत्र प्रथमचरणे मेघविद्युतोः पुंस्त्रीलिङ्गाभ्यां आलिङ्गनकार्य्येण च नायकनायिका-व्यवहारसमारोपात्, तथाऽन्यत्र भजन-संवाहन-शोभाविस्तारणरूपकार्य्यैः क्रमेण चातक-मरुदिन्द्रधनुःषु वयस्य-दासाभरणानां व्यवहारसमारोपात् चत्वार एव समासोक्त्यलङ्काराः, तेषाञ्च मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। सा पुनर्लक्ष्मलक्ष्मीमिति च्छेकानुप्रासेनापि संसृज्यते।

वर्षासमये प्रायेणैव पूर्वतो वायुसम्भवात् पौरस्त्य इति स्वरूपोक्तिः।

"कच्चित् कामप्रवेदने।"

मन्दाक्रान्ता वृत्तम्॥ २५॥

(न) आकर्ण्येति। प्रतिरवेण प्रतिध्वनिना भरितासु पूर्णासु कन्दरासु गुहासु

(१) विश्वं बिभ्रत्, इति पाठान्तरम्।
(२)...धनुर्लक्ष्म लक्ष्मीवदेतत् इति पाठभेदः।
(३)...क्वचित् 'अयं' इति पाठो नास्ति।

नीलकण्ठकलकेकानुबन्धिना मन्द्रहुङ्कृतेन मामनुमन्यसे, यावदभ्यर्थये। भगवन् जीमूत! (न)

दैवात् पश्येर्जगति विचरन्निच्छया मत्प्रियां (१) चेत्
आश्वास्यादौ तदनु कथयेर्माधवीयामवस्थाम्।
आशातन्तुर्न च कथयतात्यन्तमुच्छेदनीयः
प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्याः स एकः ॥२६॥

स्थितानामित्यर्थः, आनन्दितानां स्वध्वनिश्रवणेनैवामोदितानां अतएव उत्कण्ठानां उदग्रीवाणां नीलकण्ठानां मयूराणां कलकेकां केकाख्यं मधुरास्फुटशब्दं अनुबन्धुं अनुसर्तुं शीलं यस्य तेन, एकस्मिन् गर्जने सति मयूराः केकारवं कृतवन्तः, ततः परमुत्पद्यमानेनेत्यर्थः, मन्द्रहुङ्कृतेन गम्भीरेण 'हु' इति शब्देन, मामनुमन्यसे मां प्रति आत्मनो विद्युदालिङ्गनादिकमङ्गीकरोतीत्यर्थः। यथा केनचित् पृष्टं कश्चिदर्थं कश्चित् 'हु' इति शब्देनाङ्गीकरोति तद्वदिति भावः। अभ्यर्थये एनमेव दौत्यं प्रार्थये उक्तसद्व्यवहारेण विश्वस्तत्वादिति भावः। पूज्यत्वारोपणेन प्रसन्नतां प्रतिपाद्य स्वप्रार्थनीयदौत्यस्वीकारार्थं मेघस्य भगवन्निति पूज्यसम्बोधनम्। जीमूत! मेघ!

मेघस्य दौत्यं प्रतिपादयन् कर्त्तव्यमाह दैवादिति। हे मेघ। इच्छया स्वेच्छया स्वेच्छानुसारेण जगति विचरन् दैवात् मम सौभाग्यात् चेत् यदि मत्प्रियां मालतीं पश्येः, तदा आदौ आश्वास्य 'माधवो जीवति, तातादयश्च ते सुस्थास्तिष्ठन्ति' इत्यं तां सान्त्वयित्वा, तदनु ततः परं माधवीयां इमां अवस्थां तद्विरहेणोपस्थितां अतीवविह्वलां दशां कथयेस्त्वम्। किञ्चेति चार्थः। कथयता मदवस्थां ब्रुवता त्वया, आशातन्तुः मया सह तस्याः पुनः सङ्गमाशासूत्रं, अत्यन्तं न उच्छेदनीयः माधवस्य मृत्युदशा समुपस्थिता इत्याकारा सम्पूर्णरूपेण न छेदनीयः। कथमित्याह प्राणेति। आयताक्ष्याः दीर्घ-

(१)...विचरन् मत्प्रियां मालतीं चेत्, इत्यपि पाठः।

सहर्षम्। अहो! प्रचलितः। तदन्यत्र सञ्चरामि। परिक्रमति (१)। (प)

मक। सोद्वेगम्। कथमिदानीमुन्मादोपरागो माधवेन्दुमास्कन्दति। हा तात! हा अम्ब! हा भगवति! परित्रायस्व मां; (२) पश्य माधवस्यावस्थाम्। (फ)

नयनाया स्तस्या मालत्याः, एकः केवलः स आशातन्तुः कथमपि नितान्तायासेनेत्यर्थः प्राणतार्णं जीवनरक्षां करोति। तद्विरहेण मन्मरणसम्भावनाकथने तदाशानाशात् सैव पूर्वं मरिष्यतीति भावः।

अत्र चतुर्थपादोक्तकारणेन तृतीयपादोक्तकार्य्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

इयन्तं कालं यावत् सा जीवति न वेति संशयेन दैवादित्युक्तं। चतुर्थचरणानुरूपा कालिदासोक्ति र्यथा मेघदूते—

"आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि॥"

मन्दाक्रान्ता वृत्तम्॥ २६॥

(प) सहर्षमिति। तत्क्षणादेव मेघस्य प्रचलनदर्शनात् 'मत्प्रार्थित' दौत्यमङ्गीकृत्यैवायं प्रचलती'ति मननात् सहर्षमिति बोध्यम्। प्रचलितः मालत्यै मदार्त्तामाख्यातुमित्याशयः। तदन्यत्र सञ्चरामि व्रजामि, कर्त्तव्यस्य निष्पत्तेरिदानीमत्रावस्थाने प्रयोजनाभावादिति भावः।

(फ) मकेति। उन्माद एव उपरागो राहुकर्त्तृकग्रहणं सः, माधव एव इन्दुश्चन्द्रः तं, आस्कन्दति अभिभवति। कथमन्यथा अचेतनं मेघमुद्दिश्यायं प्रलापः सम्भवतीति

---

(१) सहर्षं। अयि प्रचलितः। तदन्यतः सम्भावयामि। इति परिक्रामन्ति इति पाठान्तरम्।

(२) परित्रायस्व परित्रायस्व इति द्विरुक्तिः क्वचित्।

माध । धिक् प्रमादः (१) । (ब)

नवेषु लोध्रप्रसवेषु कान्ति-
दृशः कुरङ्गीषु (२) गतं गजेषु ।
लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य
व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रिया मे ॥ २७ ॥

भावः । बन्धुत्वेनात्मनो माधवादभिन्नतया माधवस्येव मातापितरावुद्दिश्य हा तात हा अम्बेति सम्बोधनं, आत्ममातापितृपरिचयया तयोरेव माधवं प्रति स्नेहातिरेकसम्भवात्, तथा भगवतीति कामन्दकीसम्बोधनं तस्या अपि मालतीऽपि माधवं प्रति स्नेहातिशयदर्शनादिति बोध्यम् । मां माधवविपदेव विपन्नमिति भावः ।

अत्र प्रथमवाक्ये उन्मादे उपरागत्वारोपो माधवे चन्द्रत्वारोपहेतुरिति श्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

(ब) माधेति । धिगित्यात्मनिन्दायाम् । प्रमादः निरूपणविषये ममैवानवधानता ! येन हि न खलु सा दूरे विद्यत इति भावः ।

तर्हि निकटे कुवेत्याह नवेष्विति । नवेषु सद्यः प्रस्फुटितेषु लोध्रस्य प्रसवेषु कुसुमेषु कान्तिः तस्या गौरकान्तिं वर्त्तते । कुरङ्गीषु हरिणीषु दृशौ दृष्टयौ विद्यन्ते गजेषु हस्तिषु गतं गमनं वर्त्तते । तथा लतासु नम्रत्वं विद्यते । इति हेतोः, विपिने अस्मिन् वने प्रमथ्य निष्पीड्य मे मम प्रिया मालती, व्यक्तं स्पष्टं यथा स्यात्तथा विभक्ता विभज्य गृहीता, लोध्रप्रसवादिभिरिति शेषः । तथा च मालतीं निष्पीड्य तद्देहात् लोध्रप्रसवा गौरकान्तिं, हरिण्यश्चञ्चलदृष्टिपातान्, हस्तिनो मन्थरगमनानि, लताश्च नम्रत्वं विभज्य जगृहुः ; अन्यथा कथमेषां तादृशगौरकान्त्यादयः सम्भवन्तीति सरलार्थो भावार्थश्च ।

---

(१) द्विपदिकया सर्वतोऽवलोक्य । धिक् प्रमादः इति क्वचित् पाठः ।

(२) कुरङ्गेषु इति पाठभेदः ।

हा प्रिये मालति !। इति मूर्च्छति (१)। (भ)

मक। सुहृदि गुणनिवासे प्रेयसि प्राणनाथे
कथमिव सहपांसुक्रीड़नप्रौढ़सख्ये।
प्रियजनविरहाधिव्याधिखेदं (२) दधानि
हतहृदय ! विदीर्य्य त्वं द्विधा न प्रयासि ॥ २८ ॥

अत्र ध्रुवादिशब्दवत् व्यक्तशब्दस्योत्प्रेक्षावाचकत्वात् वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। ननु निदर्शनापि, स्त्रीप्रसवादिकान्त्यादिषु उन्मत्तमाधवेन मालतीगतकान्त्यादितादात्म्यस्यैवावधारणेन सादृश्याक्षेपाभावात्। तथा विभक्तेत्यस्य कर्त्तृपदनिर्देशाभावात् न्यूनपदत्वदोषः, स च 'व्यक्तं विभक्ताऽत्र मम प्रियैते' रिति पाठेन समाधेयः। अस्ति भवत्यादीनामध्याहारे न न्यूनपदत्वदोष इति वामनमतम्। तेन प्रथमपादत्रये वर्त्तत इत्यादिक्रियाऽध्याहारेऽपि न न्यूनपदत्वदोष इति भाव्यम्।

उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजाति वृत्तम् ॥ २७ ॥

(भ) हेति। उक्तरूपेण मालत्या मरणावधारणात् विलपति 'हा प्रिये मालतीति' मूर्च्छति चेति बोध्यम्।

सुहृदीति। गुणनिवासे रूपविद्याविनयादीनां गुणानामाश्रये। अथ तादृशगुणवान् परोऽप्यस्ति कथं तदर्थो नाक्षेप इत्याह प्रेयसीति। प्रेयसि प्रेयाणां मध्ये प्रधानभूते। सा प्रीतिरपि न प्रियप्रधानभूतसोदरादि-साधारणीत्याह प्राणनाथ इति। प्राणनाथे प्राणानां नियन्तरि यस्याः प्रीतेः कृते प्राणानपि परित्यक्तुमर्हामि तादृशासाधारणप्रीतिभाजन इत्यर्थः। तादृशप्रीतिरपि नाचिरजातेत्याह सहेत्यादि। सहपांसुक्रीड़नात् मिलित्वा धूलिखेलातः शैशवादवधीत्यर्थः प्रौढ़ं गाढ़भावेनोत्पन्नं सख्यं बन्धुता यस्मिन् तस्मिन् तथोक्ते। सुहृदि मित्रे अस्मिन् माधवे, प्रियजनस्य वल्लभाया मालत्याः, विरहेण य

---

(१) इति मूर्च्छति, इति पाठः क्वचिन्नास्ति। (२)...वेगम् इत्यपि पाठः।

माध। आश्वस्योत्थाय (१)। सुलभानुकारः खलु जगति वेधसो निर्म्माणसन्निवेशः। भवतु, एवं तावत्। उच्चैः। अयमहं भोः! प्रणिपत्य (२) भूधरारण्यचारिणः सत्त्वान् विज्ञापयामि। मुहूर्त्तमवधानदानेन मामनुगृह्णन्तु भवन्तः। (म)

भवद्भिः सर्वाङ्गप्रकृतिरमणीया कुलवधू-
रिहस्थैर्दृष्टा वा? विदितमथवाऽस्याः किमभवत्?।

आधिर्मानसी व्यथा स एव व्याधिः रोगः, तस्य खेदं तज्जनितां दारुणयातनां दधाति वहति अनुभवति सति, हे हतहृदय! निराशचित्त! त्वं द्विधा विदीर्य्य कथमिव कथं न प्रयासि न गच्छसि। ईदृशदुःखानुभवात् मां विहाय तव गमनमेव श्रेय इति भावः।

अत्राभिप्रायविशेषैर्विशेषणानामुपन्यासात् परिकरोऽलङ्कारः।

कथमिवेति इवशब्दो वाक्यालङ्कारे।

मालिनी वृत्तम्॥ २८॥

(म) माधेति। आश्वस्य किञ्चित् समयात् परं स्वयमेव चैतन्यमुपेत्य। वेधसो विधातुः, निर्म्माणसन्निवेशः सृष्टप्रकारः सृष्टपदार्थप्रकारः इत्यर्थः, सुलभः अनायासलभ्यः अनुकारः सादृश्यं येन सः, एकेनापरस्य सादृश्यं स्वत एव लभ्यत इति तात्पर्य्यं तेन च मालतीगतकान्त्यादीनां सादृश्यमेव लोध्रप्रसवादिकान्त्यादिषु वर्त्तते, न पुनः सा ते: प्रमथ्य विभक्तेति न तस्या मरणनिश्चय इति भावः। एवं तावत् क्रियत इति शेषः। भूधरारण्यचारिणः पर्वतवनचारिणः, सत्त्वान् जन्तून्। अवधानदानेन मद्वाक्यश्रवणे मनोयोगार्पणेन।

विज्ञापनीयमाह भवद्भिरिति। इहस्थैः भूधरारण्यस्थितैः, भवद्भिः सत्त्वैः, सर्व्वेषु अङ्गेषु मुखाद्यवयवेषु प्रकृत्या स्वभावेनैव रमणीया मनोहरा, न त्वाभरणादिना कृत्रिम-

---

(१) आश्वस्योत्थाय इति पाठोऽपि क्वचिन्न दृश्यते।

(२) एतत्कान्तरे प्रणिपत्य इति कविवाक्यत्वेन सन्निविष्टम्।

वयोऽवस्थां तस्याः शृणुत सुहृदो! यत्र मदनः
प्रगल्भव्यापारश्चरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥ २८ ॥

कष्टं भोः कष्टम् (१)। (य)

सौन्दर्य्यवतीति भावः, कुलवधूः काचित् कुलाङ्गना, लज्जाविनयादिभिरनुमेयकुलवधूभावेति भावः, दृष्टा वा? अवलोकिता किमिति काकुः। अथवा अस्याः कुलवध्वाः किमभवत् मरणं जीवनं अन्येन ग्रहणं वा किं जातं, तत् विदितं? साक्षाद्दर्शनाभावेऽपि श्रोत्रपरम्परया श्रुत्वा ज्ञातं किमित्यर्थः? ननु सा कीदृशीत्यपेक्षायां किञ्चिदभिज्ञानमाह वय इत्यादि। हे सुहृदः! इदानीमेकवावस्थानात् हे सखायः! भूधरारण्यचारिणो जन्तवः! तस्या मत्प्रश्नविषयीभूतायाः कुलवध्वाः वयोऽवस्थां शृणुत। यत्र वयोऽवस्थायां मदनः, प्रगल्भव्यापार उत्कटोद्यमः सन् हृदि चित्ते चरति, वपुषि देहे च मुग्धो हावभावादिना मनोहरः सन् चरति। प्रथमावतीर्णयौवना सा इत्यभिज्ञानमिति भावः।

अत्र यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात् न वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः "आ मा जानाति, यत् पाप"मिति दर्पणोदाहृतवत्।

तथा पृच्छा नाम नाट्यलक्षणम्।

"अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम्।" इति लक्षणात्। इहस्थैरित्यनेन सत्त्वानां मालया दर्शनज्ञानयोर्योग्यता दर्शिता।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ २८ ॥

(य) कष्टमिति। कष्टं दुःखं एभिर्महाकष्टसाध्यश्रवणादिति भावः। तस्यातिशये द्विरुक्तिः। 'भो' इति विषादार्थकमव्ययं।

---

(१) कष्टं भोः, इतिमात्रः पाठः क्वचित्।

केकाभिर्नीलकण्ठ स्तिरयति वचनं ताण्डवादुच्छिखण्डः,
कान्तामन्तःप्रमोदामभिसरति मदभ्रान्ततारश्चकोरः।
गोलाङ्गूलः कपोलं कुरयति रजसा कौसुमेन प्रियायाः,
किं (१) याचे यत्र तत्र ध्रुवमनवसरग्रस्त एवार्थिभावः ॥३०॥

अश्रवणप्रकारमाह केकाभिरिति। ताण्डवात् नृत्याद्धेतोः उच्छिखण्डः उत्थितपिच्छभारः, नीलकण्ठो मयूरः केकाभिः स्ववाणीभिः स्वकीयशब्दैः, वचनं मदीयप्रश्नवाक्यं तिरयति, आच्छादयति दीर्घतरेण स्वशब्देन मम वाक्यस्वराधःकरणात् तन्न शृणोतीत्यर्थः। मदभ्रान्ते काममदेन घूर्णिते, तारे कनीनिके यस्य सः, चकोरः पक्षिविशेषः, अन्तरन्तःकरणे प्रमोदो रिरंसानन्दो यस्या स्तां कान्तां चकोरीं अभिसरति अभिगच्छति। सुतरामयमपि अन्यवासक्तमनस्कतया मद्वाक्यं नाकर्णयतीति भावः। तथा गोरिव लाङ्गूलं यस्य सः गोलाङ्गूलः, वानरः, कौसुमेन रजसा पुष्पपरागेण प्रियायाः वानर्याः कपोलं गण्डं कुरयति रञ्जयति। अत एवैषोऽपि कौतुकाक्रान्तचित्ततया मम वचनं न शृणोतीति भावः। अतएव किं कथं याचे एतेषामन्तिके प्रियाया अनुसन्धानं प्रार्थयामि, एभिरन्यमनस्कैः प्रियानुसन्धानदानन्तु दूर एवापास्तं मद्वाक्यस्याप्यश्रवणात् एतेषामन्तिके तत्प्रार्थनमेवानर्थकमिति भावः। तथा च अर्थिभावो याचकत्वं, यत्र तत्र सर्वत्रैवेत्यर्थः ध्रुवं निश्चितं अनवसरग्रस्त एव अवकाशाभावाक्रान्त एव। सर्वत्र सर्व एव इत्थं स्वस्वाभीष्टकर्मासक्ताः सुतरां कुत्र याचकताया अवकाश इति भावः।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ च, इत्येतेषां परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। प्रतिषेधो नाम विमर्शसन्धेरङ्गम्।

"ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतीष्यते।" इति लक्षणात्।

"प्लवङ्ग कीशप्लवग गोलाङ्गूल वलीमुखा" इत्यमरमाला।

स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३० ॥

---

(१) कं, इति पाठभेदः।

अयञ्च,

दन्तच्छदारुणिमरञ्जितकान्तदन्त-(१)
मुन्नम्य चुम्बति वलीवदनः प्रियायाः।
काम्पिल्यक (२)-प्रसवपाटल-गण्डपालि-
पाकारुणस्फुटितदाड़िमकान्ति वक्त्रम्॥ ३१॥

एष प्रियतमास्कन्धविश्रान्तकरो रोहिणानोकहस्कन्धविश्रान्तकन्धरः करी। कथमत्राप्यनवसरः (३)। (४)

दन्तेति। अयञ्च वलीवदनो वानरः, दन्तच्छदयो रोष्ठयोः अरुणिम्ना रक्तत्वेन रक्तवर्णेन रञ्जिता अतएव कान्ता मनोहरा दन्ता यत्र तत्। काम्पिल्यकः गुण्डारोचनी-नाम सुगन्धिद्रव्यं (कमलागुंड़ी इति यस्य भाषा) तस्य प्रसवेन फलेन तत्फलभक्षणे-नेत्यर्थः, अथवा तत् फलवत् पाटले श्वेतरक्तवर्णे गण्डपाली कपोलप्रान्तौ यस्य तत्, तथा पाकेन परिपक्वतया अरुणं रक्तवर्णं, स्फुटितं वीजोच्छ्रासात् विदीर्णञ्च यत् दाड़िमं फलं तस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत्, तादृशं प्रियाया वानर्याः वक्त्रं मुखं उन्नम्य कराभ्यां कियदुत्तोल्य चुम्बति। सुतरामस्यान्तिकेऽपि मम प्रार्थनाऽवकाशो नास्तीति भावः।

अत्र लुप्तोपमाच्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः।

"काम्पिल्यः (पुं) गुण्डारोचनी नाम सुगन्धिद्रव्य" इति शब्दकल्पद्रुमः। तस्मात् स्वार्थे कप्रत्ययः।

वसन्ततिलका वृत्तम्॥ ३१॥

(४ एष इति। एष करो हस्ती प्रियतमायाः करिण्याः स्कन्धे विश्रान्तः अव-

---

(१)…दन्तमालं इति पाठान्तरम्। (२) काम्पिल्लक…इति पाठभेदः।

(३) अयञ्च रोहिणानोकहस्कन्धविश्रान्तकण्ठः करी। कथमत्राप्यनवसरः। इति पुस्तकान्तरे पाठः।

कण्डू-कुड्मलितेक्षणां सहचरीं दन्तस्य कोट्या लिखन्
पर्य्यायव्यतिकीर्ण-कर्णपवनैराह्लादिभिर्वीजयन् ।
जग्धार्द्धैर्नवशल्लकी (१) किसलयैरस्याः स्थितिं कल्पयन्
धन्यो (२) धन्यमतङ्गजः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति ॥३२॥

स्थितः करः शुण्डा यस्य सः। तथा रोहिणानीकहस्य वटवृक्षस्य स्कन्धे प्रकाण्डदेशे विश्रान्ता स्थिता कन्धरा ग्रीवा यस्य सः, तादृशः सन् वर्त्तते। अतएवात्रापि अस्य समीपेऽपि अनवसरः मत्प्रश्नस्यानवकाशः। कौतुकक्रियाव्यापृतत्वेनास्यापि पूर्व-मयूरादिवत् श्रवणासम्भवादिति भावः।

विशेषतयाह कण्डूति। अयं धन्यः पुण्यवान्, कथमन्यथा निःशङ्कमीदृग् विहर्त्तु-मर्हतीति भावः। वन्यमतङ्गजो वनजातो हस्ती, दन्तस्य कोट्या अग्रभागेन, कण्डू-कण्डूयनेन कुड्मलिते मुकुलिते मुद्रिते ईक्षणे चक्षुषी यया तां, सहचरीं प्रियां हस्तिनीं आलिखन् ईषदीषत् कण्डूयन्, आह्लादिभिः सुखजनकैः, पर्य्यायेण क्रमेण व्यतिकीर्णयोः विक्षिप्तयोः सञ्चालितयोः कर्णयोः, पवनैर्वायुभिः, वीजयन् वोजितां कुर्वन्, तथा जग्धं स्वयं भुक्तं अर्द्धं येषां तैः, नवशल्लकीकिसलयैः नूतनैः गजभक्ष्याख्यवृक्षविशेषपल्लवैः अस्याः करिण्याः स्थितिं वृत्तिं जीविकां कल्पयन् सम्पादयन् नवशल्लकीकिसलयानि करिणीं, खादयन्नित्यर्थः परिचयप्रागल्भ्यं प्रणयनैपुण्यं, अभ्यस्यति असकृदनुतिष्ठति। सुतरामस्यान्तिके कथमपि न मम प्रश्नावकाश इति भावः।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः। "परिचयः (पुं)...प्रणयः।" इति शब्दकल्पद्रुमः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

---

(१) नवसल्लकी...इति क्वचित् पाठः।

(२) धन्यः, इति भिन्नः पाठः।

अन्यतो विलोक्य (१)। अयन्तु

नान्तर्वर्त्तयति (२) ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
नासन्नात् सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः।
दान-ज्यानि-विषाद-मूक-मधुप व्यासङ्ग-दीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति ॥२२॥

अलमनेनाध्यायासितेन (३)। सानन्दम्। (४)। एष सानन्द-

नान्तरिति। दानस्य मदजलस्य या ज्यानिः हानिः प्राप्त्यभावः, तया यो विषादस्तेन मूका निःशब्दा ये मधुपा भ्रमरा स्तेषां व्यासङ्गेन सम्भाव्यमानोत्पत्तिक-मदजललाभाशावशात् सम्यक् संसर्गेण उपवेशनेन दीनं मलिनं आननं यस्य सः, अयन्तु स्तम्बेरमो हस्ती, जलदेषु मेघेषु ध्वनत्सु गर्जत्सु सत्सु, अन्तस्तन्मध्ये आमन्द्रमतीव-गम्भीरं उद्गर्जितं उच्चैःस्वरेण गर्जनं न वर्त्तयति न प्रवर्त्तयति कालान्तर इव न करोति। तथा आसन्नात् सरसः समीपवर्त्तिनोऽपि सरोवरात् आवर्जितैरानीतैः शैवलैः शैवालैः कवलान् पूर्ववत् ग्रासान् न करोति। अतएव नूनं निश्चितं, प्राणसमायाः प्रियतमाया हस्तिन्याः वियोगेन विरहेण विधुरो व्याकुलः सन् ताम्यति सन्तापमनुभवति। प्रियतमावियोगव्यतिरेकेण एतादृशी विषयोपरति नं सम्भवतीति भावः।

अत्र गर्जनाकरणकवलाग्रहणरूपसाधनेन प्राणसमावियोगवैधुर्य्य-सन्तापरूपसाध्यज्ञानादनुमानालङ्कारः। यथायथस्वभाववर्णनावशाद्विच्छित्तिरनुसन्धेया ज्यानीति ज्याधातोः क्तिप्रत्यये "हा ज्या म्लाभ्यश्चे"ति क्तेस्तकारस्य नत्वम्।

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

---

(१) क्वचित् 'अन्यतो विलोक्य' इति पाठो नास्ति।

(२) वर्द्धयति इति पाठभेदः। (३) अनेनायासितेन, इति क्वचित् पाठः।

(४) विलोक्य, इति पाठान्तरम्।

सहचरी-समाकर्ण्यमान-मधुर-गम्भीर-कण्ठगर्जितध्वनिरपरोऽपि (१) मत्तमातङ्गयूथपाल: (२) प्रत्यग्र-विकसित-कदम्ब-सङ्घात-सुरभि-शीतलामोद-बहुल-संवलित-मांसल-कपोल-निष्यन्द-कर्द-मित-कषाय-करट:, समुद्दलित-कमलिनीखण्ड-विप्रकीर्ण-पर्ण-कमलकेसर-मृणाल-कन्द-कोमलाङ्कुरमाहरन्, अनवरत-प्रवृत्त-कमनीय-कर्ण-ताल-ताण्डव-प्रचल-जर्जरित-जलतरङ्ग-वितत-नीहारं समुच्चस्तकुरर-सारसं सरोऽवगाह्य विहरति (३)। (ल)

(ल) अलमिति। आयासितेन मालतीप्रश्नजिज्ञासया विरक्तीकरणेन। येन हि, मत्तमान: खल्वयं विरही प्रियतमाचिन्तया किञ्चिदाराममनुभवतीति भाव:। सानन्दया रमणसम्भावनावशादामोदान्वितया सहचर्य्या हस्तिन्या समाकर्ण्यमान: श्रूयमाण: मधुरो गम्भीरश्च कण्ठगर्जितध्वनिर्यस्य स:। प्रत्यग्रविकसितानां अभिनवप्रस्फुटितानां कदम्बानां कुसुमानां सङ्घातस्य समूहस्य च सुरभिर्मनोज्ञो य: शीतलामोद: शीतलगन्ध:, तेन बहुलं यथा स्यात्तथा संवलित: संसृष्टो विशिष्ट:, यो मांसलकपोलाभ्यां स्थूल-गण्डद्वयात् निष्यन्द: मदस्राव: क्षरितमदजलमित्यर्थ: तेन कर्दमितौ सञ्जातकर्दमीकृतौ स्वस्यैव कर्दमभावेन परिणतस्याश्रयीकृतौ अतएव कषायौ सौरभान्वितौ करटौ गण्डौ यस्य स:। समुद्दलिताया आमर्दिताया: कमलिन्या: पद्मलताया: खण्डे छेदसमये विप्रकीर्णानि इतस्ततो विक्षिप्तानि पर्णानि दलानि यस्य तादृशस्य कमलस्य पद्मस्य केसर: किञ्जल्कश्च, मृणालश्च, कन्दो मूलञ्च,'कमलाङ्कुरश्च तत् तथोक्तं', समाहारद्वन्द-

(१) अपर: इत्येव पाठ: क्वचित्।

(२)...वर्गपालक:, इति भिन्न: पाठ:।

(३)...कदम्बरुवादि...कर्दमिततीरं, समुद्धूतकमलिनीखण्डप्रकीर्णकेसरमृणाल-

भवतु ; एन (१) माभाषे। महाभाग! नागपते! श्लाघ्ययौवनः खल्वसि। कान्तानुवृत्तिचातुर्य्यमप्यस्ति भवतः। सापवादम्। (व)

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः
पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः।

समासादेकवचनम्। तत् आहरन् भोजनार्थमानयन्। अनवरतं अविच्छिन्नं प्रवृत्तं सञ्जातं कमनीयं सुन्दरं कर्णतालयोः हस्तपरिमितकर्णयोः यत् ताण्डवं उद्धतनृत्यं, तेन प्रचलेभ्यः चलितेभ्यः, जर्जरितेभ्यः चूर्णीकृतेभ्यश्च जलतरङ्गेभ्यः, वितता विस्तृतभावेन जलोपरिपतिताः, नीहारा जलबिन्दवो यत्र तत्। तथा समुत्रस्ता सत्रासादिव गजात् भीताः कुरराः (कुरल इति ख्याताः) सारसाश्च पक्षिविशेषा यत्र तत्। सरः सरोवरं। विहरति क्रीड़ति। "तालः कालक्रियामाने ऽस्त्रमानद्रुभिदयो"रिति हैमः।

(व) भवत्विति। एनं नागेन्द्रं आभाषे आलपामि। श्लाघ्ययौवनः प्रियवियोगाभावादिति भावः। एतेन मालतीविरहादात्मनो यौवनमश्लाघ्यमिति ध्वनितम्। कान्तानुवृत्तिचातुर्य्यमपि भार्य्यानुनयनैपुण्यमपि। सापवादं अनुवृत्तेरसम्पूर्णत्वात् सनिन्दम्।

असम्पूर्णत्वं प्रदर्शयन्नाह लीलोत् खातेति। लीलया अवहेलया न आयासेनेति यावत् उत्खाता उत्पाटिता ये मृणालकाण्डाः मृणालस्तम्बाः, तेषां कवलच्छेदेषु ग्रासार्थखण्डेषु करिणीमुखवर्त्तिष्वित्यर्थः, पुष्यद्भिः पुष्टीभवद्भिः पुष्करैः पद्मैः वासितस्य सुगन्धीकृतस्य पयसो जलस्य गण्डूषाणां मुखपूरितजलानां संक्रान्तयः सञ्चाराः

कन्दाङ्कुरनिकरं, ... प्रचलकर्ण ··· विततनीहारवित्रस्तकुररसारसं, क्रीड़ति। इति पाठान्तरं।

(१) एवमित्यपि पाठः।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-
र्न स्नेहादनरालनाल (१)-नलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥३४॥

कथमवधीरणानीरसं व्रजति । हन्त ! मूढ़ एवास्मि, योऽस्मिन् वनचरेऽपि वयस्यमकरन्दोचितं व्याहरामि । हा प्रियवयस्य मकरन्द ! (२) । (थ)

सम्पादिताः कृताः, करिणीमुखवर्त्तिषु मृणालकवलेषु निजमुखपूरितं जलं वेगेन विक्षिप्तमित्यर्थः । तथा शीकरिणा जलबिन्दुशालिना करेण शुण्डादण्डेन सेकः करिण्या गात्रोपरि सेचनं कामं पर्य्याप्तं यथा स्यात्तथा विहितः कृतः । पुनः किन्तु विरामे सेकावसाने स्नेहात् प्रणयवशात् अनरालं अवक्रं सरलं नालं यस्य तादृशं यत् नलिनीपत्रं पद्मपत्रं तदेव आतपत्रं छत्रं न धृतं शुण्डया करिण्या गात्रोपरि न विधृतम् । अतएव छत्रधारणाभावादनुवृत्तेरसम्पूर्णत्वमिति भावः ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा नलिनीपत्रातपत्रमिति निरङ्गं केवलं रूपकञ्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, तथा छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ चेति समुदाये संसृष्टिः । श्लोकोऽयं उत्तररामचरिततृतीयाङ्केऽपि रामेण पठितः । किन्तु अत्र चतुर्थपादे 'न' इत्यत्र 'यत्' इति वैषम्यम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(थ) कथमिति । अवधीरणया मद्वाक्यं प्रति कर्णपाताकरणात् अवज्ञया, नीरसं निःस्नेहं मां प्रति स्नेहरहितं यथा स्यात्तथा व्रजति एष यूथपतिरिति शेषः ।

अत्र छादनं नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम् । यथा दर्पणे—

"...तदाहुश्छादनं पुनः । कार्य्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ॥"

---

(१)...बाल...इति क्वचित् पाठः ।

(२) हन्त ! मूढ़ एवास्मिन् वनेचरे वयस्य मकरन्दोचितं व्यवहरामि । हा वयस्य ! इति पाठभेदः ।

धिगुच्छ्वसितवैशसं मम यदित्थमेकाकिनो-
धिगेव रमणीयवस्त्वनुभवान् वृथाभाविनः (१)।
त्वया सह न य स्तया च दिवसः, स विध्वंसतां
प्रमोदमृगतृष्णिकां धिगपरत्र या जायते (२) ॥३५॥

धिगिति। एकाकिनो मम इत्थमेवम्प्रकारं यत् उच्छ्वसितं जीवनमेव वैशसं दुःखं तत् धिक्। पापिनैव मालतीमकरन्दयो विरहावस्थायामपि सत्त्वादिति भावः। तथा एकाकिनो मम वृथाभाविनः सुखजनकत्वाभावात् निष्फलोत्पादिनः, रमणीयवस्त्वनुभवान् तरुलतादिसुन्दरपदार्थप्रत्यक्षाणि च धिगेव। मालतीमकरन्दसाहित्येना कृतत्वेन सुखजनकत्वाभावात् प्रत्युत दुःखजनकत्वादिति भावः। त्वया मकरन्देन, तया मालत्या च सह विद्यमानस्य मम यो दिवसो न जातः युवयो विरहावस्थायां मम यो दिवसो जात इत्यर्थः, स विध्वंसतां विनश्यतु। तादृशदिवसस्य मत्पक्षे केवलदुःखजनकत्वादित्याशयः। प्रमोदः कुतश्चिदुपजायमानोऽपि य आमोदः स एव मृगतृष्णिका मत्पक्षे वास्तविकत्वाभावात् मरीचिका; तामपि धिक्; या प्रमोदमृगतृष्णिका अपरत्र युवाभ्यामन्यत्र वस्तुनि जायते। यः खलु युवामवलम्ब्य प्रमादः समुत्पद्यते स एव मम यथार्थः प्रमोदः, दुःखलेशस्यापि स्पर्शाभावात्, य तु विषयान्तरमवलम्ब्य युवयो विरहावस्थायां जायते स किल मत्पक्षे सर्वथैव मृगतृष्णिकावदयथार्थः, युवयो विरहजनितगाढदुःखेनोत्पत्तिमात्रमेवोच्छिद्यमानत्वादित्यभिप्रायः।

अत्र यतो ममैकाकिन उच्छ्वसितं अतएव तद्दुःखं तस्य च धिक्कारः, तथा यतो

---

(१) धिगेव रमणीयतां त्वदनुभावभावाद्दते धिगेव रमणीयवस्त्वनुभवाद्वृथाभाविनः इति पाठभेदौ।

(२) धिगपरत्र या मानुषे, इति पाठान्तरम्।

मक। अयि! उन्मादमोहान्तरितोऽपि मां प्रति कुतश्चिद्‌व्यञ्जकात् प्रबुद्ध एवास्य सहजस्नेहसंस्कारः (१)। तदसन्निहितमिव मां मन्यते (२)। पुरतः स्थित्वा। एष पार्श्वचर एव ते स मकरन्दो मन्दभाग्यः। (ष)

ममैकाकिनो इथाभाविनश्च रमणीयवस्त्वनुभवाः अतएव तान् धिक्, इति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च, प्रमोदमृगतृष्णिकेति निरङ्गं केवलरूपकञ्च, इत्येतेषां मिथो-निरपेक्षात् संसृष्टिः। एकस्यैव धिक्शब्दस्य पुनःपुनरुपादानादनवीकृतत्वदोषः, स तु 'भवन्तु न मनोज्ञवस्त्वनुभवा इथाभाविनः' 'मुदा तु मृगतृष्णिका भवति या पदार्थान्तरे' इत्थं द्वितीय-चतुर्थपादयोः परिवर्त्तनेन समाधेयः। "सुखमानन्दप्रमुदा।" इति शब्दरत्नावली। न च द्वितीयपादस्याष्टमाक्षरे यत्यभावाद्यतिभङ्गदोषोऽपीति वाच्यं स्वरसन्धिविधाने तद्दोषानङ्गीकारात् प्रत्युत तत्र शोभाया एवाङ्गीकारात्। तथा च छन्दोमञ्जरी—

"पुनस्तवैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां
यथा कृष्णः पुष्यात्वतुलमहिमा मां करुणया।"

पृथ्वी वृत्तम्॥ २५॥

(ष) मकेति। उन्माद एव मोहस्तेन अन्तरितेऽपि तिरोहितोऽपि। सहजस्नेहसंस्कारः स्वाभाविकस्नेहविषयकभावनाख्यसंस्कारः। व्यञ्जकादुद्बोधकात्, प्रबुद्ध एव जागरित एव। देवदत्तनामोच्चारणलक्षणादुद्बोधकात् देवदत्तस्मरणमिवेति भावः। तत्तस्मादुन्मादमोहाद्धेतोः। मन्दभाग्यः, त्वदिष्टवस्तुरवस्थादर्शनादिति भावः।

---

(१) अयि! उन्मादमोहान्तरितोऽपि सम्प्रत्ययं मां प्रत्यतिकूलः, यतः…। इति क्वचित् पाठः।

(२) तदसन्निहितमिव मां मन्यते, इत्यपि पाठः।

माध। हा प्रियवयस्य! सम्भावय, परिष्वजस्व माम्। प्रियां मालतीं प्रति तु निराश एव संवृत्तोऽस्मि (१)। इति मूर्च्छति (२)। (स)

मक। एषोऽहं (३) सम्भावयामि जीवितेश्वरम्। विलोक्य सकरुणम्। हा कष्टम्! आविर्भूत (४) मत्परिष्वङ्गोत्कण्ठ एव निश्चेतनः संवृत्तः। तत् कृतमिदानीं जीविताशाव्यसनेन। सर्वथा नास्ति मे प्रियवयस्य इति युक्तः परिच्छेदः (५)। हा वयस्य! । (ह)

(स) माधेति; सम्भावय दर्शनदानेन सञ्जीवय।

(ह) मकेति। जीवितेश्वरं निरतिशयस्नेहास्पदत्वात् जीवननियन्तारम्। सम्भावयामि आलिङ्गनेन सञ्जीवयामि आविर्भूता उत्पन्ना मत्परिष्वङ्गोत्कण्ठा ममालिङ्गनोत्सुक्यं यस्य तादृश एव सन् निश्चेतनः अचैतन्यः मूर्च्छितः। तत्तस्मात्, इदानीं जीविताशाव्यसनेन अस्य जीवनं स्यास्यतीत्याशायामासक्त्या कृतं अलम्। तत्र कारणमाह सर्वथेत्यादि। परिच्छेदो निश्चयः। वारं वारं मूर्च्छापन्नत्वात्, एतदवस्थापरिवर्त्तनोपायभूताया मालत्याश्चाभावादिति भावः।

---

(१)...प्रियान्तु मालतीं प्रति निराशः परिश्रान्तोऽस्मि, इति भिन्न पाठः।

(२) क्वचित् 'इति मूर्च्छति' इति पाठो नास्ति।

(३) एवं, इति पाठान्तरम्।

(४) कष्टम्। कथमाविर्भूत...इति पाठभेदः।

(५) तत् किमिदानीमाशाव्यसनेन। सर्वथैव मे नास्ति वयस्य इति परिच्छेदो युक्त इति भिन्नः पाठः।

यत् स्नेहसंज्वरवता हृदयेन नित्य-
मावद्धवेपथु विनाऽपि निमित्तयोगात् ।
त्वय्यापदो गणयता (१) भयमन्वभावि
तत्सर्वमेकपद एव मम प्रनष्टम् (२) ॥ ३६ ॥

सखे ! (३) वरं तावन्त एवातिक्रान्ता मुहूर्त्ताः, तथाविध-

अत्र विरोधनं नाम विमर्शसन्ध्यङ्गम् । "कार्य्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृत"मिति लक्षणात् । तथा जीवितेश्वरशब्दः प्राणवत् प्रियतमार्थस्य न वाचक इति "दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तच्छन्नापि यामिनी" इत्यादिवदवाचकत्वदोषः, तेन 'प्राण-प्रियतम'मिति पाठः साधीयान् ।

यदिति । स्नेहसंज्वरो वात्सल्यजनितः सन्तापः 'कदा किं भवे'दित्याशङ्केत्यर्थः तद्वता हृदयेन मम मनसा, निमित्तयोगाद्विनापि आपत्कारणसम्बन्धाभावेऽपि नित्यं सर्वदा त्वयि त्वद्विषये आपदो गणयता "स्नेहः पापमाशङ्कते" "प्रेम पश्यति भयान्यप-देऽपि" इति न्यायात् विपत्तीर्भावयता सता, आवद्धो धृतः वेपथुः कम्पो यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा सकम्पं, यत् भयं अन्वभावि अनुभूतम् । मम तत् सर्वं भयं, एकपद एव सहसैव, प्रनष्टं अद्य दैववशाद्विनष्टम् । तवैवाभावादिति भावः ।

अत्र निमित्तयोगं विनापि भयोत्पत्ते र्विभावनाऽलङ्कारः ।

"तत्क्षणैकपदे तुल्ये" इति हलायुधः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३६ ॥

(च) सख इति । अतिक्रान्ता इतः पूर्वं गताः मुहूर्त्ताः द्वादशक्षणपरिमितकाला अत्यल्पाल्पसमया इत्यर्थः । वरं एतत्समयापेक्षया ईषत्प्रिया आसन्निति शेषः ।

---

(१) त्वद्यापदो गणयतो भयमन्वभावि, इत्यपि पाठः ।

(२) प्रशान्तं, इति क्वचित् पाठः । (३) अथवा, इति पाठोऽपि ।

मपि :भवन्तं येषु चेतयमानमनुभूतवानस्मि। इदानीन्तु मम (१)। (च)

भारः कायो, जीवितं वज्रकीलं,
काष्ठाः शून्या, निष्फलानीन्द्रियाणि।
कष्टः कालो मां प्रति त्वत्प्रयाणे
शान्तालोकः सर्वतो जीवलोकः ॥ ३७ ॥

येषु सुहृत्सु भवन्तं तथाविधमपि मालतीविरहादुन्मत्तप्रायमपि सन्तं, चेतयमानं सचैतन्यं, अनुभूतवान् प्रत्यक्षीकृतवानस्मि।

चेतयमानमिति "चित सञ्चेतने" इति चौरादिकात्मनेपदिन चितधातोः प्रयोगः।

भार इति। तव प्रयाणे मर्त्यलोकात् प्रस्थाने मरणे सति, मां प्रति लक्षीकृत्य ममेत्यर्थः। कायो देहः, भारो दुर्वह इव प्रतीयते। तेन देहत्याग एव शान्तिरिति सूचितम्। जीवितं जीवनं, वज्रो वज्रमयः कीलः शङ्कुरेव तत् वज्रकीलं वज्रमय-शङ्कुना देहेन सह संविद्धमिव प्रतीयत इत्यर्थः। कथमन्यथा ईदृशदुःखताड़नेऽपि न यातीति भावः। एतेन जीवनापगम एव साम्प्रतमभिप्रेत इति ध्वनितम्। काष्ठा दिशः शून्याः पदार्थरहिता इव प्रतीयन्ते। मोहावरणादिति भावः। इन्द्रियाणि चक्षु-रादीनि, निष्फलानि मोहागमेन स्वस्वविषयाग्रहणात् प्रयोजनहीनानीव प्रतीयन्ते। कालः समय एव कष्टो दुःखकर इव प्रतीयते। येनाश्रित् काल एवेदृशी दुःखोत्-पत्तिरिति भावः। तथा जीवलोकः संसारः सर्वतः सर्वासु दिक्षु शान्तालोक आलोक-रहित इव प्रतीयते। आलोकरूपस्य तवैवाभावात्, अथवा मोहागमेन तमसाच्छन्नत्वा-दिति भावः।

अत्र इव शब्दाद्यभावात् यसां प्रतीयमानोत्प्रेक्षाणां मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिरलङ्कारः। शालिनी वृत्तम् ॥ ३७ ॥

---

(१) क्वचित् 'मम' इति पाठो नास्ति।

विचिन्त्य।" तत् किन्नु खलु माधवास्तमयसाक्षिणा मया भवितव्यमिति जीवामि (१)। तदस्माद् गिरिशिखरात् पाटलावत्यां निपत्य माधवस्य मरणाग्रेसरो भवामि। सकरुणं परिहृत्यावलोक्य च। कष्टम् (२)। (क)

तदेतदसितोत्पलद्युति शरीरमस्मिन्नभू-(३)
न्ममातिदृढपीड़नैरपि न तृप्तिरालिङ्गनैः।

(क) विचिन्त्येति। मया, माधवस्य अस्तमयोऽस्तगमनं मरणं तस्य साक्षी द्रष्टा तेन, भवितव्यं भूयेत, इति हेतोः, किंनु खलु जीवामि। तत् कथमपि नेत्यर्थः। तदस्मादिति। अस्मात् दृश्यमानात्। पाटलावत्यां पाटलावतीनामिकायां निम्नप्रवाहिन्यां नद्यां। मरणे अग्रे भाविनि अग्रे सरः अग्रगामी भवामि। माधवमरणदर्शनभयेन पूर्वमहमेव म्रिये इत्यर्थः। सकरुणं सशोकं, परिहृत्य स्नेहाकर्षणेन पुनरावृत्य, अवलोक्य माधवस्य देहमिति शेषः।

अत्र व्यवसायो नाम विमर्शसन्ध्यङ्गम्। "व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः।" इति लक्षणात्। प्रतिज्ञा नाम नाट्यालङ्कारश्च "प्रतिज्ञाध्यवसायकः...।" इति लक्षणात्।

तदिति। एतत् दृश्यमानं, तत् प्रसिद्धं, असितोत्पलस्य नीलोत्पलस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तत्, शरीरं माधवस्य वपुः, धरातले निस्पन्दमास्ते। अस्मिन् शरीरे अतिदृढपीड़नैरपि आलिङ्गनैः, मम तृप्तिर्नाभूत्। इदं शरीरमतिगाढमालिङ्गितापि न मे तृप्तिनिवृत्तिरासीदित्यर्थः। पुरा इतः पूर्वं, उल्लसितः अलौकिकसौन्दर्यदर्शनादुत्पन्नः,

---

(१) तत् किन्नु माधवास्तमयः साक्षिणा भवितव्यमित्यतो जीवामीति पाठभेदः।

(२) भवतु, अमुष्मादेव···सकरुणं निहत्यालोक्य। कष्टं भोः कष्टम्। इति पाठान्तरम्।

(३) समापि, इति क्वचित् पाठः।

यदुल्लसितविस्मया (१) बत निपीतवत्यः पुरा,
नवप्रणयविभ्रमाकुलितमालतीदृष्टयः ॥३८॥

आश्चर्य्यम् ! एतस्यां तनावचरमे वर्यास तावतो गुणसमाहारस्य सन्निवेशः कथमिवाभूत् । सखे माधव ! (ख)

आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो, यातश्च राहोर्मुखं
सञ्जातश्च घनाघनो जलधरः, शीर्णश्च वायोर्जवात् ।

विस्मय आश्चर्य्यं यासु ताः । नवप्रणयेन नवीनप्रेम्णा ये विभ्रमा विलासास्तैराकुलिता व्याप्ताश्च ताः मालत्या दृष्टयो दृष्टिपाताश्चेति ताः, यत् शरीरं निपीतवत्यः निरतिशयादरेण प्रत्यक्षीकृतवत्यः । बत खेदे ।

अत्र वात्सल्य-शृङ्गाररसौ प्राकरणिककरुणरसस्याङ्गभूताविति रसवदलङ्कारः, स पुनरसितोत्पलद्युतीति लुप्तोपमया सङ्कीर्य्यते । तथा स्वकीयालिङ्गनसादरमालतीदर्शनकार्य्ययोरनेन संग्रहीतत्वादादानं नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम् । तथा चोक्तं—

"कार्य्यसंग्रह आदानम्... ।"

पृथ्वी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ख) आश्चर्य्यमिति । तनौ माधवस्य शरीरे । अचरमे नवीने । तावतः प्रचुरपरिमाणस्य त्यर्थः । गुणानां रूपादीनां समाहारस्य समूहस्य ।

आपूर्ण इति । अमल इन्दुः निर्मलचन्द्रः कलाभिः षोडशभिः, आपूर्णश्च परिपूर्णश्च, राहोर्मुखं यातो गतश्च । चकारद्वयं यौगपद्यसूचनाय यदैव षोडशकलापरिपूर्णस्तदैव राहोर्मुखं गत इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । घनाघनो वर्षुकः, जलधरो मेघः सञ्जातश्च, वायोर्जवात् पवनस्य वेगात् शीर्णश्च खण्डखण्डीकृत्येतस्ततः सञ्चालनात् क्षीणश्च । तथा द्रुमवर उत्तमतरुः, फलैर्यहि: फलवान् निर्वृत्तो निष्पन्नश्च दावाग्निना

---

(१) यदुल्लसितविभ्रमा इत्यपि पाठः ।

निर्वृत्तश्च फलेग्रहिर्द्रुमवरो दग्धश्च दावाग्निना

त्वं चूड़ामणितां गतश्च जगतः, प्राप्तश्च मृत्योर्वशम् ॥३८॥

तत् परिष्वजे तावदेवं गतमपि प्रियवयस्यम् (१)। अर्थितश्चानेन सम्प्रत्ययमेवार्थः। परिष्वज्य। हा वयस्य! विमलविद्यानिधे! (२) गुण-गुरो! मालतीस्वयंग्राहजीवितेश्वर! हा सौन्दर्य्यविनिर्जितरतिरमणच्छाय! हा कामिनीहृदयमन्मथ!

दग्धश्च। तथा त्वं जगतश्चूड़ामणितां विद्यादिना शिरोमणितां प्राधान्यं गतश्च, मृत्योर्वशं अधीनतां प्राप्तश्च। यथा चन्द्रः षोड़शकलापरिपूर्णः सन् अवसराभावात् लोकाननानन्दयन्नेव राहुमुखं गच्छति, यथा वा मेघो जलपूर्णः सञ्जायमानो वर्षणात् प्रागेव वायुवेगात् विशीर्य्यते; यथा च सहकाराद्युत्तमतरुः फलवान् सन् तद्दत्तफलद्वारा लोकान्प्रीणयन्नेव दावाग्निना दह्यते; तथा त्वमपि रूपविद्यादिना गुणसमूहेन जगतः प्रधानः सन् अवसराप्राप्तत्वात् स्वजनानसन्तोषयन्नेव मृत्युवशं गतोऽसीत्यतः किमस्ति निदारुणदुःखमिति भावार्थः सरलार्थश्च।

अत एवात्र दृष्टान्तालङ्कारः क्रियासमुच्चयश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

"वर्षुकाब्दो घनाघनाः।" इत्यमरः। फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः "फलेमलरजःसु ग्रहे"रिति इप्रत्ययः। "सूत्रनिपातनादेत्व"मिति दुर्ग संहः।

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ ३८॥

(१) तदिति। एवं गतमपि ईदृशावस्थमपि मूर्च्छितमपीत्यर्थः, परिष्वजे आलिङ्गामि। कथं मूर्च्छितमालिङ्गसीत्याह अर्थितश्चेति। अनेन माधवेन, सम्प्रति अयमेवार्थः ममालिङ्गनमेव अर्थितः "प्रियवयस्य! सम्भावय परिष्वज मा"मित्यनेनाहं

---

(१) (विचिन्त्य) तत् परिष्वजे अहं···वयस्यम्। इति पाठभेदः।

(२) विमलकलानिधे! इत्यपि पाठः।

हा बान्धवपयोनिधि-शरच्चन्द्र! (१) हा कामन्दकी-मकरन्दानन्दनसुखचन्द्र! (२) माधव! अयमत्र ते जन्मन्य-पश्चिमः पश्चिमावस्थां प्रापितो (३) मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः। स एष मकरन्दो मुहूर्त्तमपि जीवतीति मैवं मंस्थाः (४)। (ग)

याचितः। अत ईदृशमप्यालिङ्गामीति भावः। गुणैर्विद्याविनयादिभिः गुरुः। प्रायेण सर्वस्यैव शिक्षकस्तत्सम्बोधनम्। मालत्याः स्वयं ग्राहेण आत्मना ग्रहणेन न पुनः पित्रादिप्रदानेनेत्यर्थः जीवितेश्वरः पतिः, तत्सम्बोधनम्। तादृशोत्तमरमण्या स्वयमेव पतित्वेन गृहीतत्वात् त्वमलौकिकगुणवानासीरिति भावः। सौन्दर्य्येण विनिर्जिता रतिरमणस्य मदनस्य छाया कान्तिर्येन तत्सम्बोधनम्। कामिनीहृदयमन्मथेत्यनेन तदुन्मादकरूपवत्त्वं ध्वनितम्। बान्धवाः पित्रादय एव पयोनिधयः समुद्रास्तेषु शरच्चन्द्रः, तत्सम्बोधनम्। तदुदानन्दोल्लासजनकत्वादिति भावः। अत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः अत्र जन्मनि, अयं मया क्रियमाणः अपश्चिमः अशेषोऽपि इतः परमपि कर्त्तुमभिलष्यमाणोऽपीत्यर्थः, पश्चिमावस्थां शेषतां प्रापितो दैवेन नीतः शेष इत्यर्थः मकरन्दस्य बाहुभ्यां परिष्वङ्ग आलिङ्गनम्। ननु कथमयं शेषः परिष्वङ्ग इत्याह स एष इति। जीवति त्वां विना इति शेषः। इत्येवं मा मंस्थाः न मनसि कुर्य्याः। इदानीमेवाहमपि म्रिये इति भावः।

---

(१) पुस्तकान्तरे सौन्दर्य्येत्यादि सम्बोधनत्रयं नास्ति।

(२) कामन्दकीमकरन्दानन्दजनक! इति पाठान्तरम्।

(३) पश्चिमावस्थाप्रार्थितः, इति पाठान्तरम्।

(४) सखे! सम्प्रति मुहूर्त्तमपि मकरन्दो जीवतीति मैव मंस्थाः। कुतः। इति पाठभेदः।

आजन्मनः सह निवासितया (१) मयैव
मातुः पयोधरपयोऽपि समं निपीय।
त्वं पुण्डरीकमुख ! बन्धुतया निरस्त-
मेको निवापसलिलं पिबसीत्ययुक्तम् ॥४०॥

सकरुणं विमुच्य परिक्रम्य च। इयमधस्तात् पाटलावती। भगवत्यापगे ! (घ)

प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव सम्भवः।
भूयादमुत्र (२) भूयोऽपि भूयासमनुसञ्चरः ॥४१॥

इति पतितुमिच्छति।

आजन्मन इति। हे पुण्डरीकमुख ! सिताम्भोजवन्मनोहरवदन ! आजन्मनो जन्मावधि सहनिवासितया एकत्रावस्थायितया हेतुना मयैव समं सह मातुः पयोधरपयोऽपि स्तनदुग्धमपि निपीय पीत्वा, इदानीं त्वमेकः, बन्धुतया पित्रादि बन्धुसमूहेन निरस्तं निक्षिप्तं दत्तं निवापसलिलं प्रेततर्पणजलं पिबसि, पास्यसीति भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना इत्युक्तं इदमसङ्गतम्। अत्रापि मम सहभावस्यैवौचित्यादिति भावः। एतेनाहमपि जीवनं विमुच्य तव सहचरो भवामीति व्यज्यते।

"पितृदानं निवापः स्या"दित्यमरः। बन्धुतयेति समूहार्थे तन् प्रत्ययः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४० ॥

(घ) सकरुणमिति। विमुच्य मृतं माधवशरीरं परित्यज्य। अधस्तादर्त्तत इति शेषः। भगवति। तीर्थत्वान्माहात्म्यशालिनि। आपगे ! नदि !

प्रियस्येति। प्रियस्य सुहृदः प्रियसखस्य माधवस्य यत्र स्थाने सम्भव उत्पत्ति-

---

(१) सहनिवासतया इति क्वचित् पाठः।

(२) अमुष्य, इत्यपि पाठः।

प्रविश्य सहसा सौदामिनी। वारयित्वा। वत्स! अलं साहसेन (१)। (ङ)

मक। विलोक्य। अम्ब! कासि?। किमहं त्वया प्रतिषिद्धः?।

सौदा। आयुष्मन्! त्वं किं मकरन्दः?

मक। मुग्ध, स एवास्मि मन्दभाग्यः।

भवेत्, ममापि तत्रैव स्थाने सम्भवो भूयात्। इति प्रार्थयामीति भावः। तथा भूयः पुनरपि, अमुत्र जन्मान्तरे, अनुसरः माधवस्यानुचरः, भूयासं भवेयम्। इति च प्रार्थयामीति भावः।

अत्र परार्द्धे वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः। तथा ममापीत्यपि शब्दोऽवश्यं वक्तव्यः—किन्तु नोक्त इति वाच्यानभिधानदोषः, तथा पूर्व्वार्द्धान्वितस्य भूयादित्यस्य परार्द्धे पाठादर्द्धान्तरैकपदतादोषश्च; तयोर्निरासाय श्लोकोऽयमेवं पठनीयः—

'सख्यु र्यत्र भवेज्जन्म भूयात्तत्रैव मेऽपि तत्।

अमुत्रामुत्र-भूयोऽपि भूयासमनुसञ्चरः।

"प्रेत्यामुत्र भवान्तरे।" इत्यमरः। भूयात् भूयासमित्युभयत्रापि प्रार्थनायामाशीर्लिङ्। उक्तदिविधैव च प्रार्थनेति बोध्यम्॥ ४१॥

(ङ) प्रविश्येति। सहसा द्रुतं प्रविश्येत्यन्वयः। साहसेन गिरिशिखरात् नद्यां पतनरूपेणात्महत्याजनकसाहसकर्म्मणा।

---

(१) सौदामिनी। प्रविश्य सहसा वारयित्वा। वत्स! कृतं साहसेन। इति पाठभेदः।

सौदा। वत्स! योगिन्यस्मि; मालत्या अभिज्ञानञ्च धारयामि (१)। इति बकुलमालां दर्शयति। (च)

मक। सोच्छ्वासं सकरुणम्। आर्य्ये! (२) अपि जीवति मालती?

सौदा। अथकिम्। वत्स! किमत्याहितं माधवस्य? यदनिष्टे व्यवसितोऽसि, इत्याकम्पितास्मि। अथ माधवः क्व? (३)। (छ)

मक। आर्य्ये! तमहं प्रमुग्धमेव वैराग्यात् परित्यज्यागतः। तदेहि तूर्णं सम्भावयावः। त्वरितं परिक्रामतः। (ज)

(च) सौदेति। योगिन्यस्मि काचिदिति शेषः। अभिज्ञानं चिह्नम्।

(छ) सौदेति। अत्याहितं जीवानपेक्षि कर्म्म, जीवनाशारहितः कोऽपि व्यापारो जातः किमित्यर्थः। यद् यस्मात्, अनिष्टे पर्व्वतात् पतनरूपे व्यापारे व्यवसितः प्रवृत्तः।

"अलं साहसेन" इत्याद्येतदन्ते सन्दर्भे मकरन्दस्य मरणोद्यमोपसंहार-प्रदर्शनात् प्ररोचना नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम्। तथा च दर्पणे—

"प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी।"

(ज) मकेति। प्रमुग्धं मूर्च्छितम्। वैराग्यात् तज्जीवनं प्रति नैराश्यात्। सम्भावयावः सञ्जीवयितुं चेष्टावहे। परिक्रामतो माधवान्तिकं गन्तुं पादक्षेपान् कुरुतः सौदामिनीमकरन्दाविति शेषः।

---

(१) मालतीप्रत्यभिज्ञानञ्च धारयामि...। इति क्वचित् पाठः।

(२) क्वचित् 'आर्य्ये!' इति पाठो नास्ति।

(३)...यदनिष्टे...इति पाठभेदः। अथ माधवः क्व। इति च नास्ति।

माध। आश्वस्य। अयि ! प्रतिबोधित एवास्मि केनापि। विचिन्त्य। नूनमस्याभिनवजीमूतजलवाहिनः प्रभञ्जनस्यानपेक्षितास्मदवस्थोऽयं व्यापारः। (झ)

मक। दिष्ट्या पुनः प्रत्यापन्नचेतनो वयस्यः।

सौदा। विलोक्य। संवदत्युभयो मालतीनिवेदितः शरीराकारः। (ञ)

माध। भगवन् ! पौरस्त्यपवन ! (१)। (ट)

(झ) माधेति। आश्वस्य सचेतनो भूत्वा। नूनं निश्चितम्। अभिनवजीमूतजलवाहिनः नूतनमेघजलबिन्दुवाहिनः, प्रभञ्जनस्य वायोः ; न अपेक्षिता न अवगता अस्माकमवस्था मालतीविरहजनितदुर्दशा। यस्मिन् व्यापारविषये सः। अयं व्यापारः मम चैतन्यसम्पादनरूपं कार्य्यं। तथा च वायुर्यदि मदीयदुरवस्थामज्ञास्यत्, तदा मम मूर्च्छाभङ्गानन्तरपुनर्दारुणदुःखानुभवसम्भावनया मां सचेतनं नाकरिष्यदिति भावः। एतेन मालतीविरहदुःखानुभवसम्भवाभावेन मूर्च्छैवेदानीं वाञ्छनीयेति ध्वन्यते।

(ञ) सौदेति। उभयोर्माधवमकरन्दयोः। संवदति प्रत्यक्षतः सम्मिलति। सुतरामिमावेव माधवमकरन्दौ, नात्यत्र संशय इति भावः।

(ट) माधेति। पौरस्त्यपवन ! पूर्व्वदिग्वर्त्तिवायो !

---

(१) त्वरितं परिक्रामत इत्यनन्तरं—

मकरन्दः। (विलोक्य) दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो वयस्यः।

सौदामिनी। संवदत्युभयो...।

माधवः। (आश्वस्य) अयि ! प्रतिबोधितवानस्मि केनापि। (विचिन्त्य)

भ्रमय जलदानम्भोगर्भान्, प्रमोदय चातकान्,
कलय शिखिनः केकोत्कण्ठान्, कठोरय केतकान्।
विरहिणि जने मूर्च्छां लब्ध्वा विनोदयति व्यथा-
मकरुण! पुनः संज्ञाव्याधिं विधाय किमीहसे॥ ४२॥

भ्रमयेति। अम्भोगर्भान् जलमध्यान् जलदान् मेघान् भ्रमय जगदुपकारार्थं वर्षणाय इतस्ततः सञ्चालय। चातकान् पक्षिणः प्रमोदय जलदानेनानन्दय। केकायां स्वध्वनावुत्कण्ठा औत्सुक्यं येषां तान्, शिखिनो मयूरान् कलय गर्जितेन नर्त्तय। तथा केतकान् केतकीवृक्षान् कठोरय जलवर्षणेन प्रौढ़ान् कुरु। एतेष्वपकाराभावात् काचिदपि नास्त्यापत्तिरिति भावः। पुनः किन्तु हे अकरुण! निर्दय! मूर्च्छां लब्ध्वा व्यथां विरहवेदनां विनोदयति अपनुदति, विरहिणि जने संज्ञा चेतनैव व्याधिः पीड़ा तं विधाय कृत्वा किं फलं ईहसे लब्धं चेष्टसे। संज्ञायां सत्यां पुनर्विरहवेदनानुभवेन त्वत्कर्त्तृकतत्संज्ञाविधान एव महत्यापत्तिरिति भावः। एतेन मम मूर्च्छैवेदानीं सर्व्वथा प्रार्थनीयेति व्यज्यते।

अत्राप्रस्तुताज्जनसामान्यात् प्रस्तुतस्य विशेषस्य स्वस्य माधवस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, संज्ञाव्याधिमिति निरङ्गं केवलरूपकञ्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथा भगवन्निति सम्बोधनेन वायोर्गुरुत्वमङ्गीकृत्य शोकावेगवशात् पुनरकरुणेति सम्बोधनादिना तस्य व्यतिक्रमात् द्रवो नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम्। तथा च दर्पणे

"द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवा।"

तथा विशेषणं नाम नाट्यलक्षणञ्च। "सिद्धान् बहनुक्त्वा विशेषोक्तिर्विशेषण"मिति लक्षणात्।

हरिणी वृत्तम्॥ ४२॥

नूनमस्यायं नवजलधरप्रभञ्जनस्थानविचिताश्चदवस्थो . व्यापारः। भगवन् पौरस्त्य वायो! इति पुस्तकान्तरे पाठस्य विन्यासस्य च वैषम्यं दृश्यते।

मक। सुविहित-मनेनाखिलजन्तु-जीवनेन मातरिश्वना (१)। (ठ)

माध। देव वायो! तथापि भवन्तमेव (२) प्रार्थये। (ड)

विकसत्कदम्बनिकुरम्ब (३)-पांसुना

सह जीवितं वह मम (४) प्रिया यतः।

(ठ) मकेति। अखिलानां जन्तूनां प्राणिनां जीवनेन जीवनस्वरूपेण, अनेन मातरिश्वना वायुना, सुविहितं माधवस्य चैतन्यसम्पादनेन सुष्टु कार्य्यं कृतम्। अखिल-जन्तुजीवनेन माधवस्य प्रत्युज्जीवनमुचितमेवेति भावः।

(ड) माधेति। तथापि संज्ञाव्याधिविधानेन प्रातिकूल्येऽपि।

विकसदिति। यतो यत्र स्थाने प्रिया मालती वर्त्तते, तत्रेत्यर्थः, विकसतः प्रस्फुटतः कदम्बनिकुरम्बस्य कदम्बकुसुमसमूहस्य पांशुना परागेण सह मम जीवितं जीवनं वह नय। तत्काले बाहुल्येन कदम्बकुसुमस्यैव विकसात् तद्वहनस्य च स्वाभाविकत्वात् प्रथमपादोक्तिः। एवमपि धन्यो भवेयमिति भावः। ननु तव जीवन-

---

(१) सुवृत्तमखिल...इति पाठभेदः। कुत्रचित् पुस्तके 'मातरिश्वना' इत्यतः परमयं श्लोको दृश्यते—

एते केतकसूनसौरभजुषः पौरप्रगल्भाङ्गना-
व्यालोलालकवल्लरीविलुठन व्याजोपभुक्ताननाः।
क्लिन्नोन्निद्रकदम्बकुड्मलपुटीधूलीलुठत्षट्पद-
व्यूहव्याहृतिहारिणो विरहिणः कर्षन्ति वर्षानिलाः॥

(२) भवन्तमेवमिति पाठान्तरम्। (३)...निकुरम्बपांसुना इत्यपि पाठः।

(४) घटय मे इति क्वचित् पाठः।

अथवा तदङ्गपरिवासशीतलं
मयि किञ्चिदर्पय भवान् हि (१) मे गतिः ॥ ४३ ॥

कृताञ्जलिः प्रणमति ।

सौदा । सुसमाहितः खल्वभिज्ञानार्पणस्यावसरः । अञ्जली वकुलमालामर्पयति । (२) । (ढ)

माध । साकूतविस्मयहर्षम् (३) । कथमियमस्मद्विरचिता प्रियायाः

हरणे मरणेन महापापं स्यादिति चेत्तवाह अथवेति । अथवा तस्या मालत्या अङ्गेषु परिवासेन अवस्थानेन शीतलं किञ्चित् विरहदुःखेन भूतलावलुण्ठनकाललग्नधूल्यादिकं वस्तु मयि अर्पय । तदपि जीवनधारणसम्भवेन महानुपकारः कृतः स्यादिति भावः । ननु त्वदर्थे कथमीदृशं परिश्रमं करोमीत्याह भवानित्यादि । हि यस्मात् भवान् मे मम गतिरिदानीमाश्रयः । सुतरामाश्रयेण आश्रितस्योपकारः करणीय एवेति भावः ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ४३ ॥

(ढ) सौदेति । अभिज्ञानार्पणस्य मालतीचिह्नरूपवकुलमालाप्रदानस्य, सुसमाहित उपयुक्तः खल्वयमवसरः समयः । अञ्जली वायुप्रार्थनार्थकृते माधवस्याञ्जली ।

(ण) माधेति । आकूतेन 'इयं सैव वकुलमाला भवतु' इत्यभिप्रायेण, विस्मयेन निरुद्देशमालत्याङ्गसङ्गिन्यास्तस्या वकुलमालायाः कथमत्र सम्भव इत्याश्चर्येण, हर्षेण तदङ्गसङ्गिन्या एव मालाया लाभादानन्देन च सहेति साकूतविस्मयहर्षम् ।

---

(१) भवांस्तु इति भिन्नः पाठः ।

(२) ··अभिज्ञानदर्शनस्य··· । ···मालां मुञ्चति । इति पाठभेदः ।

(३) साकूतं सहर्षं सविस्मयञ्चेति पाठान्तरम् ।

स्तनोद्भेददुर्ललितमूर्त्तिरनङ्गमन्दिराङ्गनवकुलप्रसवमाला। निरूप्य सहर्षम् (१)। कः सन्देहः। तथा हि स एवायमस्याः (ग)—

मुग्धेन्दुसुन्दर-तदीयमुखावलोक-
हेला-विशृङ्खल-कुतूहल-निह्नवाय।
दुर्न्यस्त-पुष्प-रचितोऽपि लवङ्गिकाया-
स्तोषं ततान विषमग्रथितोऽपि (२) भागः ॥४४॥

प्रियाया मालत्याः, स्तनयोरुद्भेदेन उन्नत्या दुर्ललिता बाहुल्येन वसनघर्षणात् किञ्चिन्मालिन्यहीना मूर्त्तिर्यस्याः सा। अनङ्गमन्दिरस्य मन्मथभवनस्य यदङ्गनं चत्वरं तत्र यो वकुलस्तरुस्तस्य प्रसवमाला पुष्पमाल्यं। निरूप्य निःशेषेणावलोक्य। कः सन्देहः, सैवेयं माला इत्यर्थे कः संशयः। अस्या मालायाः स एवायं भाग इति श्लोकस्थेनान्वयः।

मुग्धेन्दिति। मुग्धेन्दुवत् मनोहरचन्द्रवत् सुन्दरं यत् तदीयमुखं मालतीवदनं तस्य अवलोकेन दर्शनेन या हेला शृङ्गारभावजनितक्रिया अविरततन्मुखदृष्टिपातरूपः कम्परूपश्च विकार इत्यर्थः, तथा विशृङ्खलं अनियतभावेनोत्पन्नं, कुतूहलं मुखमुन्नमय्योन्नमय्य तन्मुखदर्शनकौतुकं, तयोर्निह्नवाय गोपनाय, मालाग्रथनेन तत्रैवास्याभिनिवेशो नान्यत्रेत्यन्येषां सम्भावनाजननार्थमित्यर्थः, दुर्न्यस्तैः मालतीदर्शनोत्कण्ठया मनोयोगाभावेन विपरीतमुखतया समर्पितैः, पुष्पैः रचितोऽपि निर्मितोऽपि, तथा विषमं यथा स्यात्तथा ग्रथितोऽपि मध्ये मध्ये क्षुद्राणां बृहताञ्च पुष्पाणां विन्यासादसमानभावेन गुम्फितोऽपि, अस्या मालायाः, स एवायं भाग एकदेशः, लवङ्गिकाया तोषं ततान

---

(१)···प्रियास्तनोन्नाह···वकुलपादपकुसुममाला (सम्यङ् निरूप्य)। इति भिन्नः पाठः।

(२) त्रिभागः, इत्यपि पाठः।

सहर्षोन्मादमुत्थाय । प्रिये मालति ! नन्वियं वीक्ष्यसे (१) ।

सकोपमिव । अयि मदवस्थानभिज्ञे ! (त)

प्रयान्तीव प्राणाः, सुतनु ! हृदयं ध्वंसत इव,
ज्वलन्तीवाङ्गानि, प्रसरति समन्तादिव तमः ।

'मालत्यामुत्कण्ठावशादेवेदं वैषम्यं जात'मिति बुध्यमानाया लवङ्गिकाया आनन्दं विस्मारयामास । सुतरां 'सैवेयं माला' इत्यर्थे नास्ति कश्चित् संशय इति भावः ।

अत्र मुग्धेन्दुसुन्दरेति लुप्तोपमाच्छेकानुप्रासयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः । मेघावरणादिना कदाचिच्चन्द्रस्य असौन्दर्य्यमपि स्यात् तन्निरासाय मुग्धपदम् । अतएव नाधिकपदत्वदोषः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(त) सहर्षोन्मादमिति । सैवेयं मालेति निश्चयोदयात् हर्षोन्मादेन सहेति तत् नन्वित्यवधारणे । इयं वीक्ष्यसे; इदानीमेवावाभ्यां मया त्वं दृश्यसे इत्यर्थः । पुरतः क्वचिद्वर्त्तमाना मालती, कौतुकाय ममाञ्जली मालामिमामर्पितवतीति मन्यमानस्य माधवस्योक्तिरियम् ।

प्रयान्तीति । शोभना तनूः यस्याः सा सुतनूः । हे सुतनु ! मालति ! प्राणाः ममासवः प्रयान्तीव तव विरहेण गच्छन्तीव । हृदयं हृदयदेशो वक्षः, ध्वंसते विदीर्य्यत इव । अङ्गानि विरहानलेन ज्वलन्तीव । तथा तमोऽन्धकारः समन्तात् सर्वासु दिक्षु प्रसरतीव मोहागमात् व्याप्तं भवतीव । अतएव अयं त्वराप्रस्ताव इदं शीघ्रतायाः प्रकरणं, अतिसत्वरमागत्य दर्शनदानमवश्यकमित्यर्थः । किन्तु परिहासस्य परिहासायात्मगोपनस्य न खलु विषयः अवसरः । तथात्वे मम मरणमवश्यम्भावीति भावः । तत्तस्मात् अक्ष्णोश्चक्षुषोः, आनन्दं दर्शनदानेनामोदं वितर देहि, मयि अकरुणा

---

(१) चक्षि मालति ! इयं विलोक्यसे, इति क्वचित् पाठः ।

त्वराप्रस्तावोऽयं, न खलु परिहासस्य विषयः,

तदक्ष्णोरानन्दं वितर, मयि माभूरकरुणा (१) ॥४५॥

सर्वतो दृष्ट्वा सनिर्वेदम्। कुतोऽत्र मालती। बकुलमालां प्रति (२)।

अयि प्रियाप्रणयिनि बकुलमाले! उपकारिष्यसि, अतः स्वागतं भवत्याः ? (३)। (थ)

आत्मगोपनेन निर्दया मा भूः न भव। मालती खल्वात्मगोपनं विधाय मया सार्द्धं परिहासं कुरुते, इति मत्वोक्तिरियम्।

अत्र तृतीयचरणवाक्यार्थं प्रति प्रथमार्द्धगतवाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, प्रथमार्द्धे चतस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। त्वराप्रस्तावोऽयमित्यनन्तरं भेदबोधकः किन्तुशब्दस्तुशब्दो वा वक्तव्यः, किन्तु नोक्त इति वाच्यानभिधानदोषः, किन्तुशब्द-तुशब्दयो र्भेदवाचकतावादिमते तु न्यूनपदत्वदोषः। तावुभौ प्रसजन्तावपि गुणतामेव भजेते। "उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः।" इति साहित्यदर्पणात्। एकजातीयतया तत्र वाच्यानभिधानस्यापि गुणौचित्यात्।

तथा 'अयि मदवस्थानभिज्ञे!' इत्यनेन 'त्वराप्रस्तावोऽय'मित्यादिना च 'भर्त्सना-करणात् परीवादो नाम नाट्यालङ्कारः। "भर्त्सना तु परीवाद" इति लक्षणात्।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

(थ) सर्वत इति। निर्वेदेन मालत्यप्राप्तिरात्मावमाननया सहेति सनिर्वेदम्।

---

(१) अकरुण इति क्वचित् पाठः।

(२) उद्दिश्य, इत्यपि पाठः।

(३) अयि प्रियाप्रणयिनि! परमोपकारिष्यसि। इतिमात्रः पाठः क्वचित्।

निष्प्रत्यूहाः प्रियसखि ! यदा दुःसहाः सम्बभूवुः

देहोद्दाहव्यसनगुरवो मन्मथोन्माथवेगाः (१)।

तस्मिन् काले कुवलयदृशस्तत्समाश्लेष एव (२)

प्राणत्राणं प्रगुणनमभू-(३)न्मत्परिष्वङ्गकल्पः ॥ ४६ ॥

उपकारिण्यसि मम कथञ्चिदाश्वासनादिति भावः। अत उपकारिवस्तुन आदरकरणस्यौचित्यात्। स्वागतप्रश्नेनादरप्रतीतिः।

निष्प्रत्यूहा इति। हे प्रियसखि ! सखीवत् प्रीतिकारित्वादिति भावः, वकुलमालि ! यदा यस्मिन् काले कुवलयदृशः नीलोत्पलनयनायाः मालत्याः, निष्प्रत्यूहा निर्विघ्नाः केनाप्यप्रतिहताः, देहोद्दाहव्यसनेन शरीरसन्तापनरूपविपदा गुरवो महान्तः, अत एव दुःसहाः, मन्मथोन्माथवेगाः मदनवेदनावेगाः सम्बभूवुः, मामवलोक्येति शेषः। तस्मिन् काले मत्परिष्वङ्गकल्पः ममालिङ्गनतुल्यः, त्वत्समाश्लेष एव तव वकुलमालाया आलिङ्गनमेव, प्राणानां त्राणं रक्षणं यस्मात् तत् प्राणत्राणं प्रगुणनं आनुकूल्यकारी, अभूत् मालत्या इति शेषः। दारुणमदनवेदनावेगात्मृतप्राया मालती तदानीं ममालिङ्गनमिव तवालिङ्गनं प्राप्य प्राणानधारयत्, सुतरां परमोपकारिण्याः तव स्वागतप्रश्नेनादरकरणमेकान्तावश्यकमिति भावः।

अत्र मत्परिष्वङ्गकल्प इत्यार्थीयुपमा, तथा देहोद्दाहेति मन्मथोन्माथेति च्छेकानुप्रासश्चेत्येतयोः संसृष्टिरलङ्कारः।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४६ ॥

---

(१) मोहोन्मादव्यसनगुरवो मन्मथोन्मादवेगाः। इति पाठान्तरम्।

(२)...त्वत्समाश्लेषणं वा इति पाठभेदः।

(३)...प्रगुणमभवत् ..इति भिन्नः पाठः।

सकरुणं निश्वस्य (१)।

आनन्दनानि मदनज्वरदीपनानि (२)
गाढ़ानुरागरसवन्ति तदा तदा च।
स्नेहाकराणि मम मुग्धदृशश्च कण्ठे
कष्टं स्मरामि तव तानि गतागतानि ॥४७॥

हृदये निधाय मूर्च्छति।

आनन्दनानीति। हे वकुलमालि! आनन्दनानि आवयोरुभयोरेव परस्परगुप्तपरिचयनिर्वाहकत्वात् आमोदजनकानि। मदनज्वरदीपनानि क्रमेण सङ्गमसम्भावनाकरणात् कामसन्तापोद्दीपकानि। गाढ़ानुरागो नितान्तासक्तिरेव रसस्तद्वन्ति जनकतया तत्कालीनि सम्मिलनविषये परस्परनितान्तेच्छाजनकानीत्यर्थः। स्नेहं परस्परप्रणयं आकुर्वन्ति सम्यग् जनयन्तीति स्नेहाकराणि। तानि सङ्कटितानि तदा तदा च तस्मिन् तस्मिन्नेव काले, मम माधवस्य, मुग्धदृशो मनोहरनयनाया मालत्याश्च कण्ठे गले, तव गतागतानि यातायातानि कष्टं यथा स्यात्तथा स्मरामि। अद्भुतमेव तव चरित्रमिति भावः।

अत्र सादृश्याभावेऽपि राघवानन्दमहापात्रमते स्मरणालङ्कारः, "शिरीषमृद्वी"त्यादि दर्पणोदाहृतवत्।

अत्र प्रथमं माधवकण्ठाल्लवङ्गिकाहस्तेन मालतीकण्ठं गतेति गतं, पुनर्मालत्या लवङ्गिकाश्रमेण माधवकण्ठे विन्यस्ता, इत्यागतमित्येकं गतागतं। चौरिकाविवाहसमये च माधवेन मालतीकण्ठे दत्ता, मालत्या, च माधवकण्ठे, विवाहे माल्यपरिवर्त्तनव्यवहारादित्यं द्वितीयं गतागतमनुक्तमपि जातमिति मन्तव्यम्। पुनश्च प्रणयवशान्माधवेन मालतीकण्ठे समर्पितेति गतं (अष्टमाङ्के) इदानीञ्च सौदामिनीहस्तेना-

---

(१) निर्वर्ण्य, इत्यपि पाठः।

(२) आनन्दमिश्रमदनज्वरदीपनानि, इति पाठान्तरम्।

मक। उपसृत्य वीजयन् । समाश्वसिहि सखे ! समाश्वसिहि (१)।

माध। समाश्वस्य (२) मकरन्द ! किं न पश्यसि, कुतोऽपि सहसैव मालतीस्नेहं वहतो वकुलदाम्नो लाभः (३)। तत् कथं नु मन्यसे किमेतदिति। (द)

मक। वयस्य ! इयमार्य्या योगीश्वरी अस्य मालत्यभिज्ञानस्योपनेत्री (४)। (ध)

गतेत्यागतमिति तृतीयं गतागतमित्यत्रो बहुवचनं प्रयुक्तम्। अनुक्तत्वाद्द्वितीयगतागताङ्गीकारे तु गमनार्हत्वेनागमनगतद्वित्वेन च बहुत्वाद्बहुवचनसङ्गतिरिति बोध्यम्।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४७ ॥

(द) माधेति। एतदिति सामान्यत्वान्नपुंसकं। कथमयं वकुलदाम्नो लाभो जात इत्यर्थे त्वं किं मन्यसे इत्यर्थः। निरुद्देशं गताया मालत्याः कण्ठगतेयं माला कथमवागतेति हेतुनिर्णयानर्हत्वात् आनन्दविस्मयसंशये राकुलोऽस्मीति भावः।

(ध) मकेति। मालत्यभिज्ञानस्य वकुलमालारूपस्य, उपनेत्री उपस्थापयित्री आनेत्री।

---

(१) मकरन्दः। (उपसृत्य) सखे ! समाश्वसिहि। इति क्वचित् पाठः।

(२) आश्वस्य इति पाठः क्वचित्।

(३)···सहसै मालती स्नेहस्वहस्तस्य लाभः। तत् कथं मन्यसे किमेतदिति। इति भिन्नः पाठः।

(४) क्वचित् 'वयस्य' इति नास्ति।···नेत्री इति पाठः।

माध। विलोक्य (१) सकरुणं कृताञ्जलिः। आर्य्ये! प्रसीद, कथय, जीवति मे प्रिया? (२)। (न)

सौदा। वत्स! समाश्वसिहि। जीवति सा कल्याणी (३)। (प)

माधव-मकरन्दौ। समुच्छ्रस्य। आर्य्ये! यद्येवं, तत् कथय, कथमेष वृत्तान्त इति। (४)। (फ)

सौदा। पुरा किल करालायतने मालतीमुपहरन्नघोरघण्टः करवालपाणिना माधवेन व्यापादितः (५)। (ब)

माध। सोद्वेगम्। आर्य्ये! विरम, परिज्ञातो (६) वृत्तान्तः। (भ)

(न) माधेति। मे मम प्रिया मालती जीवति किमिति काकुः।

(प) सौदेति। कल्याणी मङ्गलवती सती जीवतीत्यर्थः।

(फ) माधेति। यद्येवं सा कल्याणी सती जीवति चेत्। तत्तदा। एष वृत्तान्तः मालत्या निकट्ट्यव्यापारः कथं सङ्घटित इति शेषः।

(ब) सौदेति। मालतीमुपहरन् करालायै बलिभावेन प्रयच्छन् छिन्दन्नित्यर्थः। करवालपाणिना खड्गहस्तेन।

(भ) माधेति। विरम पुनस्तद्घटनाविवरणपरिश्रमात् विरता भव। येन हि परिज्ञातो वृत्तान्तः, मया स्वयमेवेदानीमवगतो वृत्तान्तः।

---

(१) कुत्रचित् 'विलोक्य' इति नास्ति। (२) प्रिया सा इति कुत्रचित् पाठः।

(३) समाश्वसिहि समाश्वसिहि जीवति सा कल्याणी, इति पाठभेदः।

(४)...दृष्ट्वा उच्छ्रस्य।.. क एष...इत्यपि पाठः।

(५) सौदामिनी। अस्ति पुरा करालायतनेऽघोरघण्टः कृपाणपाणिव्यापादितः इति पाठभेदः। (६)...ज्ञातः इत्यपि पाठः।

मक। क इव *? (१)

माध। सखे! (२) किमन्यत्। सकामा कपालकुण्डला। (म)

मक। आर्य्ये! अथैवम्?। (य)

सौदा। एवं यथा निवेदितं वत्सेन। (र)

मक। कष्टं भोः! कष्टम् (३)।

कुमुदाकरेण शरदिन्दुचन्द्रिका
यदि रामणीयकगुणाय सङ्गता।

---

* मकेति। क इव तावन्मयोक्तया को वृत्तान्तः परिज्ञात इत्यर्थः।

(म) माधेति। सकामा सफलकामा। कपालकुण्डलया खलु व्यापादयितुं मालत्यपहृतेति भावः। तथाच "तदवश्यमनुभविष्यसि कपालकुण्डलाकोपस्य फल"मिति षष्ठाङ्कविष्कम्भकवाक्यं पञ्चमाङ्केऽप्यघोरघण्टवधानन्तरं कपालकुण्डलया माधवमुद्दिश्याभिहितमिति मन्तव्यं, तत् संस्मृत्य माधवस्योक्तिरियम्।

(य) मकेति। माधवमुखात् पूर्वमेव श्रुताघोरघण्टवधवृत्तान्तो मकरन्दस्तत्कालीनं माधवेनावधारितमार्य्यां पृच्छति अथैवमिति। माधवेनानुमानाद् यथावधारितं, अयं वृत्तान्त एवं किमित्यर्थः।

(र) सौदेति। वत्सेन माधवेन यथा निवेदितं अनुमानेनोक्तं, अयं वृत्तान्त एवं, तथैवेत्यर्थः।

कुमुदेति। शरदिन्दुचन्द्रिका शरच्चन्द्रज्योत्स्ना, रामणीयकगुणाय सौन्दर्य्यगुणार्थं यदि दैवात् कुमुदाकरेण कैरवसमूहेन सह सङ्गता मिलिता। तत् सुकृतं, सुष्ठु-कृतं, सुतरां तदस्तु परस्परयोग्यत्वात्तत्र न कस्यचिदापत्तिरिति भावः। तु किन्तु,

---

(१) सखे! क इव। इति पाठोपि।

(२) क्वचित् 'सखे!' इति पाठो नास्ति।

(३) भोः। कष्टमित्येतत् इति क्वचित् पाठः।

सुकृतं तदस्तु, कतमस्त्वयं विधि-

यदकालमेघविततिर्व्ययूयुजत् ॥ ४८ ॥

माध। हा प्रिये मालति! कष्टमतिवीभत्समापन्नासि। (ल)

कथमिव (१) तदाभवस्त्वं कमलमुखि! कपालकुण्डलाग्रस्ता।

उत्पातधूमलेखाक्रान्तेव कला शशधरस्य ॥ ४९ ॥

अयं कतमो विधिः विधातुर्विधानं, यत् अकालमेघविततिः असमयोत्पन्ना मेघपङ्क्तिः व्ययूयुजत् अभ्यन्तरावरणेन शरच्चन्द्रिकाकुमुदाकरौ वियोजितवती। कुमुदाकरेण शरच्चन्द्रिकाया इव माधवेन सह मालत्या मिलनं परस्परयोग्यत्वादतीवानन्दकरं। किन्तु- मेघमालया शरच्चन्द्रिकाकुमुदाकरयोरिव कपालकुण्डलया मालतीमाधवयोर्व्यवधान-विधानमतीवदुःखकरमिति भावः।

अतएवात्र समाभ्यामप्रस्तुताभ्यां शरच्चन्द्रिकाकुमुदाकराभ्यां प्रस्तुतयोः समयो र्मालती-माधवयोः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः।

"आकरो निवहे खना" विति हैमः।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥४८॥

(ल) माधेति। कष्टमयाकं महद्दुःखमेतत्, यत् त्वं अतिवीभत्सं अतिगर्हितं यथा स्यात्तथा आपन्नासि आपत्प्राप्तासि मन्ये, त्वमतिगर्हितभावेनैव निहतासीत्यर्थः। "जीवति सा कल्याणी" इति सौदामिनीवाक्यं शोकावेगादविमृश्योक्तिरियम्।

"आपन्न आपत्प्राप्तः स्या" दित्यमरः।

कथमिति। हे कमलमुखि! पद्मसदृशवदने मालति! तदा तस्मिन् समये कपालकुण्डलया यस्मा गृहीता त्वं, उत्पातधूमलेखया उत्पातसूचकधूमकेतु-रेखया

---

(१) कथमपीति पाठान्तरम्।

भगवति कपालकुण्डले ! (ब)

निर्म्माणमेव हि तदादरलालनीयं (१)

मा पूतनात्वमुपगाः शिवतातिरेधि (२) ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्द्धि स्थितिर्न चरणैरवताड़नानि (३) ॥ ५० ॥

आक्रान्ता आच्छन्ना शशधरस्य चन्द्रस्य कला इव कथमिव अभवः कीदृशी आसीः । अतीवाकुला आसीरिति भावः ।

अत्रोपमाऽलङ्कारः । तथा शशधरस्य कला न केवलं तथाभूताऽभवत्, अपि तु सर्वदैव भवितुमर्हतीति कालभेदात्, तथा त्वमभवः कला तु अभवदिति पुरुषभेदाच्च भग्नप्रक्रमतादोषः, अस्य दृष्टान्तस्तु साहित्यदर्पणेऽनुसन्धेयः । 'तस्मिन् कथमिव भूता' इति पाठ तु तत् समाधानम् । भूतेत्यस्य क्तप्रत्ययान्ततया योग्यताप्रतिपादनेन कालान्तरसम्बन्धसम्भवात् ।

आर्य्या जातिः ॥ ४९ ॥

(ब) भगेति । योगमाहात्म्यवत्त्वात् प्रणिपाताभिप्रायाच्च भगवतीति सम्बोधनम् ।

निर्म्माणमिति । तत् निर्म्माणमेव सा मालतीसम्बन्धिनी सृष्टिरेव सा मालत्ये-वेत्यर्थः, आदरेण यत्नेन लालनीयं सर्वैरेव परिपालनीयं । अलौकिकरूप-लावण्य-शालित्वादिति भावः । पूतनात्वं तद्विनाशेन राक्षसीत्वं मा उपगाः न प्राप्नुहि, किन्तु

---

(१)...तदा तव लालनीयं इति पाठभेदः ।

(२) शिवतातिरेव इत्यपि पाठः ।

(३)...न मुसलैरवकुट्टनानि इति क्वचित् पाठः ।

सोदरं। वत्स ! अलमावेगेन—

अकरिष्यदसौ पापं मतिनिष्करुणैव सा।
नाभविष्यमहं तत्र यदि तत् परिपन्थिनी ॥५१॥

शिवतातिः तत् कल्याणकारिणी एधि भव। तथाहि सुरभिणः सुगन्धशालिनः कुसुमस्य नैसर्गिकी स्वाभाविकी मूर्द्धि स्थितिः मस्तके अवस्थानं, सिद्धा सर्वत्र प्रचलिता, किन्तु चरणैरवताड़नानि पादैरवमर्द्दनानि न सिद्धानीत्यर्थः।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः। तथा प्रथमपादे हिशब्दोपादानस्य वृत्तिपूरणमात्रप्रयोजनकत्वेन निरर्थकत्वदोषः, स तु 'सा सृष्टिरेव परमादरलालनीया' इति पाठेन समाधेयः। अस्य श्लोकस्य द्वितीयार्द्धम् अविकलमेव उत्तररामचरितप्रथमाङ्केऽपि रामेण पठितम्।

"हरीतकी राक्षसी च पूतना" इति त्रिकाण्डशेषः। "शिवतातिः (स्त्री) कल्याणकारिणी इति कल्पद्रुमः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५० ॥

अकरिष्यदिति। असौ कपालकुण्डला पापं "अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि" इति। स्त्रीहत्यानिषेधात् मालतीहत्यारूपं पापकार्य्यं अकरिष्यत्। यतः सा कपालकुण्डला अतिनिष्करुणैव नितान्तनिर्दयैव। तत्र हत्याविषये अहं यदि तस्याः कपालकुण्डलायाः परिपन्थिनी विरोधिनी न अभविष्यम्। तथाच अहमुपस्थाय कपालकुण्डलया क्रियमाणां मालत्या हत्यां न्यवर्त्तयमिति सुखा सा जीवतीति त्वया न शोकः कर्त्तव्य इति भावः।

अत्र प्रथमचरणवाक्यार्थं प्रति द्वितीयचरणवाक्यार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तथा "पुरा किल करालायतने" इत्यादावेतदन्ते सन्दर्भे मालतीविषये सातिशयकीर्त्तनात् प्रसङ्गो नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्। "प्रसङ्गो गुरुकीर्त्तन"मिति लक्षणात् ॥५१॥

उभौ । प्रणम्य । अतिप्रसन्नमार्य्यापादैः । तत् कथय, का पुनस्त्वमस्माकमेवंविधो बन्धुः (१) । (अ)

सौदा । ज्ञास्यथः (२) खल्वे तत् । उत्थाय । इयमिदानीमहं—

गुरुचर्य्या-तप-स्तन्त्र-मन्त्र-योगाभियोगजाम् ।
इमामाकर्षिणीं (३) सिद्धिमातनोमि शिवाय वः ॥५२॥

इति समाधवा निष्क्रान्ता । (ष)

(अ) उभाविति । उभौ माधवमकरन्दौ । अर्य्यायास्तव पादैश्चरणैः गौरवाद्बहु-वचनम्, अतिप्रसन्नं सातिशयप्रसन्नीभूतं । भावे क्तः । अयाचितेहृशमहोपकार-करणादिति भावः ।

गुर्विति । वो युष्माकं शिवाय मङ्गलाय गुरुचर्य्या गुरुशुश्रूषा, तपो जपोपवासादि-देहक्लेशः, तन्त्रं पवनसाधनं प्राणायामः, मन्त्रः कालिकादिमन्त्रः, योगः समाधिः चित्तवृत्तिनिरोधः सवीजो निर्वीजश्च, तेषामभियोगादभ्यासाज्जायत इति तां । इमां आकर्षिणीं तदाख्यां सिद्धिं, आतनोमि आविर्भावयामि ।

तपो देहक्लेश इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्मार्त्ताभिप्रायः । "तन्त्रं पवनसाधन"मित्यने-कार्थध्वनिमञ्जरी । "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" इति पातञ्जलसूत्रं तस्य सवीजा-दिभेदस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । आकर्षिणी सिद्धिस्तन्त्रसार-षट्कर्मदीपिकादावनु-सन्धेया ॥ ५२ ॥

(ष) इतीति । समाधवा माधवमुत्तोल्य गृहीत्वेत्यर्थः । इदन्तु तत्तेजसा चक्षुः-प्रतिघातान्मकरन्दो न जानातीति बोध्यम् ।

---

(१) माधवमकरन्दौ ।...आर्य्याचरणैः । तत्कथय कथं पुनस्त्वमेवास्माकं बन्धुः । इति पाठभेदः ।

(२) ज्ञास्यथ, इति विसर्गशून्यः पाठः क्वचित् ।

(३) आक्षेपणीं इत्यपि पाठः ।

मक। आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् (१)।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च

क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः।

विलोक्य सभयम्।

कथमिह न वयस्य स्तत् किमेतत् (विचिन्त्य) किमन्यत्

प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम्(२) ॥५३॥

व्यतिकर इति। भीमो भयङ्करः, अतएव उपहता प्रतिहता चक्षुर्वृत्तिः रूपग्राहित्वरूपा नेत्रवृत्ति र्येन स तादृशः कश्चित्तेजःपुञ्ज इति शेषः तमसोऽन्धकारस्यायमिति तामसः, विद्युतस्तड़ितोऽयमिति वैद्युतः, व्यतिकरो मिश्रीभाव इव, उद्भूय उत्पद्य क्षणं शान्तः तत्क्षणात् विरतो निर्वाणं गतः। विलोक्य पार्श्वे माधवो नास्तीति दृष्टा, 'तत् किं कपालकुण्डलाया एवेयं माया' इत्याशङ्कावशात् सभयमित्यर्थः। इह स्थाने वयस्यो माधवः कथं नास्ति, तत् तस्मात्, एतत् किं कोऽयं व्यापारः। विचिन्त्य विविच्य। अन्यत् किं भवेत्, अपि तु किमपि नेत्यर्थः। हि तथाहि, इयं योगीश्वरी दृष्टपूर्वा कपालकुण्डलाभिन्नैव महायोगिनी, स्वेन स्वकीयेन महिम्ना सिद्धिमाहात्म्येन प्रभवति मालत्यन्तिके माधवमपहरन्त्यात्मनः प्रभावं प्रकाशयति तथा च यदीयं कपालकुण्डला भवेत्, तदा माधवस्य दुःखं विधातुं तत्सम्बन्धभागित्वात् मालतीमिव मामप्यपहरेत् किन्तु न केवलं माधवमपहरेत्; सुतरां कपालकुण्डलाभिन्नैव दृष्टपूर्वा महायोगिनी मालत्या सह सम्मेलनार्थमेव माधवमपहृतवतीति भावः।

अत्र प्रथमार्द्धे उपमाऽलङ्कारः। तथा विशेष्यभूतोपमेयवाचकपदानुपादानात्

---

(१) आश्चर्य्यं, इति माव: पाठः क्वचित्।

(२) योगीश्वरीयमिति पाठान्तरम्।

सवितर्कम्। किमयमनर्थ इति सम्प्रति मूढोऽस्मि (१)। अपि च।(स)

अस्तोकविस्मयमपस्मृत-पूर्ववृत्त-(२)
मुहुतनूतनभयज्वर-जर्जरं नः।
एकक्षणत्रुटित-सङ्घटितप्रमोह-
मानन्दशोकशबलत्वमुपैति चेतः (३) ॥५४॥

न्यूनपदत्वदोषः, स च 'मह उपहतचक्षुर्विरुक्ष्य शान्तं' इति पाठेन समाधेयः अत्रा-कारान्तः पुंलिङ्गस्तेजोवाची महशब्दः।

प्रथमचरणमुत्तररामचरितपञ्चमाङ्केऽपि चन्द्रकेतुना पठितम्।

मालिनी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(स) सवितर्कमिति। अथवा, गुरुणाऽघोरघण्टेन उत्कृष्टत्वात् तत्सङ्कल्पित-बलिदानार्थमेव मालत्यपहरणं, गुरुवधप्रतिशोधार्थं माधवापहरणं, मम तु निरपराधत्वात् परित्याग इत्यतः कपालकुण्डलेयमिति वितर्केण सहेति सवितर्कम्। अनर्थः माधवस्य निरुद्देशताकृपा विपत्। इत्यस्मिन् विषये। मूढोऽस्मि निर्णयानर्हत्वादिति भावः। अत्र योगिनीकर्तृकमाधवापहरणमिष्टायानिष्टाय वेति संशयेन पूर्वावधारित-तत्पक्षपातित्वरूपविचारस्यान्यथाभावात् विपर्ययो नाम नाट्यलक्षणं। तथाच दर्पणे—

"विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्ययः।"

अस्तोकेति। अस्तोकः अनल्पो महान् विस्मयः 'माधवः खल्वयं दृष्टः', अयञ्च नासीत्याश्चर्यं यत्र तत्। अपस्मृतं विस्मृतं पूर्ववृत्तं मालतीनिरुद्देशतावृत्तान्तो येन तत्।

---

(१) मुग्धोऽस्मि, इति भिन्नः पाठः।

(२)···अविस्मृतपूर्ववृत्तमिति पाठान्तरम्।

(३) आनन्दशोकशबलं समुपैति चेत इति पाठभेदः।

तदत्रैव कान्तारगहने सहास्मद्वर्गेण प्रविष्टां भगवतीमन्विष्य तस्या वृत्तान्तमिनं कथयिष्यामि (१)।

इति निष्क्रान्ताः (२)। (ह)

मालत्यपहरणापेक्षया माधवापहरणस्य गुरुतरत्वादिति भावः। उद्भूतं उत्पन्नं यत् नूतनभयं माधवानिष्टाशङ्का, तेन यो ज्वरः सन्तापः, तेन जर्जरं जीर्णं आकुलमित्यर्थः। तथा एकस्मिन्नेव क्षणे व्रुटितः "जीवति सा कल्याणी" इत्याद्याश्वासवचनेन विनाशितः, तथा सङ्कुटितो माधवापहरणेन पुनरुत्पादितः, प्रमोहो मोहो विवेकराहित्यं यस्मिन् तत् तथोक्तं। नोऽस्माकं ममेत्यर्थः चेतश्चित्तं कर्तृ, आनन्दशोकशवलत्वं हर्षविषादमिश्रितत्वं एति प्राप्नोति। "जीवति सा कल्याणी" इत्यादिवाक्यस्मरणादानन्दः, अकस्मान्माधवहरणाच्च शोक इति भावः। अथवा अस्मत्पक्षपातिन्या कयाचिद् योगिन्या मालत्या सह सम्मेलनार्थमेव माधवो नीत ईदृशज्ञानोदयादानन्दः, पुन र्माधय कपालकुण्डलयैव गुरुवधप्रतिशोधार्थमपहृत इति भावनायां शोक इति भावः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥५४॥

(ह) तदिति। तत्तस्मात्। कान्तारगहने दुर्गमारण्ये, अस्मद्वर्गेण लवङ्गिकादिना प्रविष्टां मालत्यन्वेषणार्थमेवागतां, भगवतीं कामन्दकीं। तस्याः समीपे, एनं माधवनिरुद्देशताविषयकं। कथयिष्यामि। येन खलतिमहायोगिनी सा श्रुतेमं वृत्तान्तमवश्यमेवास्य कमपि प्रतीकारं कुर्य्यादिति भावः।

अत्राश्रयो नाम नव्यालङ्कारः। "ग्रहणं गुणवत् कार्य्यहेतोराश्रय उच्यते।" इति लक्षणात्।

---

(१) तदत्र कान्तारावसाने···भगवतीमनुसृत्य···कथयामि। इति भिन्नः पाठः।

(२) इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे, इति क्वचित् पाठः।

इति सौदामिनीदर्शनो नाम(१)नवमोऽङ्कः॥ ०॥(च)

(च) इतीति। सौदामिन्यास्तदाख्याया योगिन्या दर्शनं साक्षात्कारो यत्र सः। अस्मिन्नङ्के कालिदासकृतविक्रमोर्वशीत्रोटकस्य च्छाया बाहुल्येन परिलक्षितेति सुधीभिरनुसन्धेयम्।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनोहरायां नवमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

---

(१) सौदामिनीदर्शनो नाम, इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति।

दशमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कामन्दकी मदयन्तिका लवङ्गिका च ।

काम । सास्रम् । (१) हा वत्से ! मालति ! मदङ्कालङ्कारिणि ! (२) क्वासि; देहि मे प्रतिवचनम् । (क)

(क) क्वासीति । मम अङ्कं क्रोड़ं अलङ्कर्त्तुं उपवेशनेन भूषयितुं शील यस्याः सत्सम्बोधनम् । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् ।

इतः प्रभृति दशमाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तो निर्वहणसन्धिः (उपसंहारसन्धिः) । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

"बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।
एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥"

तथा च प्रथमाङ्कादावुपनिबद्धानामनुरागरूपबीजाद्यर्थानां स्वस्वस्थानविनिवेशितानामत्र मालतीलाभरूपैकप्रयोजनसाधनतया योजनं "यत्प्रागेव" इत्यादिवक्ष्यमाण-कामन्दकी-वाक्यात् । मालतीलाभ एव कार्य्यं नामार्थप्रकृतिः । यथा तत्रैव

"अपेक्षितन्तु यत् साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।
समापनन्तु यत् सिद्ध्यै तत्कार्य्यमिति सम्मतम् ॥"

मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभेन सह माधवस्य मालतीलाभय फलावस्था । यथा—

"सावस्था फलयोगः स्याद् यः समग्रफलोदयः ।"

अस्यापि सन्धिप्रभृतीनि चतुर्दशाङ्गानि यथास्थानं निविश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

---

(१) सकरुणं सास्रमिति पाठभेदः ।

(२) मदङ्कालङ्कारकारिणि ! इति पाठान्तरम् ।

आजन्मनः प्रतिमुहूर्त्त-विशेषरम्या-
ण्याचेष्टितानि तव सम्प्रति तानि तानि ।
चाटूनि चारुमधुराणि च संस्मृतानि
देहं दहन्ति हृदयञ्च विदारयन्ति ॥ १ ॥

अपि च पुत्रि ! (१)

अनियत-रुदितस्मितं विराजत्-
कतिपयकोमल दन्तकुड्मलाग्रम् ।
वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
स्खलदसमञ्जसमुग्धजल्पितं ते ॥२॥

आजन्मन इति। आजन्मनो जन्मप्रभृति, प्रतिमुहूर्त्ते प्रतिक्षणे, विशेषेण अतिशयेन रम्याणि मनोहराणि, तानि तानि पूर्वानुभूतानि, तव आचेष्टितानि अङ्कावलुण्ठन-पाणिपल्लवधूनन-मृदुहास्य-धूलिखेलाप्रभृतीनि चरितानि, चारु-मधुराणि सुन्दरस्वादूनि, एतेन तच्चाटुषु पीयूषतुल्यत्वं व्यज्यते, चाटूनि प्रियवाक्यानि च संस्मृतानि सन्ति, देहं दहन्ति हृदयञ्च विदारयन्ति भिन्दन्ति। इदानीं तवाभावाच्छोकानलेन शोकशङ्कुना चेति भावः।

अत्र प्रस्तुतानामाचेष्टितचाटूनामेकदहनक्रियायामेकविदारणक्रियायाञ्च कर्त्तृतयाऽभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारद्वयस्य मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः।

वसन्ततिलका वृत्तम्।

अनियतेति। अनियते अनिर्द्दिष्टे रुदितस्मिते क्रन्दनहास्ये यस्मिन तत् हेतुं विनैव इदानीमेव रुदत् इदानीमेव च हसदित्यर्थः। विराजन्ति शोभमानानि, कतिपयकोमल-

---

(१) (आकाशे) अपि च) पुत्रि ! इति क्वचित् पाठः।

इतरे। साखम्। (१) हा पिअसहि! सुप्पसण्णमुहचन्दसुन्दरि! कहिं गदासि। को वा सिरोमकुसुमसुउमारस्स दे सरीरस्स

(ख) हा प्रियसखि! सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि! कस्मिन् गतासि। को वा

दन्ताः कुड्मलाग्राणि मुकुलाग्रभागा इव यस्मिन् तत्। स्खलत् सम्पूर्णोच्चारणसामर्थ्याभावाद-सम्पूर्णाचरं। तथा असमञ्जसं अनुत्पन्नयथायथवाक्यज्ञानत्वादसम्बद्धं 'मया गच्छसि, त्वं पिवामि' इत्येवं *कर्तृक्रियादीनां व्याकरणानुसारि-योग्यसन्निवेशरहितमित्यर्थः, तथापि मुग्धं सुश्राव्यत्वान्मनोहरं जल्पितं भाषितं यस्मिन् तत् तथोक्तं, शिशोः ''दन्त-जननं सप्तमे मासि' इति श्रुतेः सप्तममासादिशैशवावस्थायां स्थतायाः, ते तव वदनं कमलमिव तत् वदनकमलकं पद्मवत् सुन्दरं मुखं स्मरामि। सौन्दर्य्यातिशयेन तव सततचिन्तावेशादिति भावः।

अत्र यथावद्वस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा हसितस्मितादीनां मुखएव सम्भवेन उपमासाधकत्वात् रूपकस्य च वाधकत्वात् लुप्तोपमाद्वयं, इत्येतेषामङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः।

अस्मिन् श्लोके वाच्यार्थवत् शब्दानामपि सौकुमार्य्यात् पदोच्चयो नाम नाट्यलक्षणम्।

''सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः।'' इति लक्षणात्।

''समञ्जसं समाख्यातं सम्यगौचित्ययोरपि।'' इत्यजयः।

हसित स्मित-जल्पित-पदानि भावे क्त-प्रत्ययान्तानि। वदनकमलकमित्यल्पार्थे कप्रत्ययः।

श्लोकोऽयमुत्तररामचरितचतुर्थाङ्केऽपि जनकेन पठितः। अस्यानुरूपः श्लोको यथा शाकुन्तले—

''आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन्।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति॥''

पुष्पिताग्रा वृत्तम्॥२॥

(ख) इतरे इति। इतरे मदयन्तिकालवङ्गिके। दैवदुर्विनयेन विधेर्दौरात्म्येन साखि

---

(१) मदयन्तिकालवङ्गिके। (साश्रमाकाशे) इति पाठभेदः।

अअं देव्वदुव्विणअपरिणामो एक्कािअाए उवगदो (१)। महा-
भाअ माहव ! उवत्थिदत्थमिदमहूसवो दे जीअलोओ संवुत्तो ।(ख)

काम। सविशेषखेदम्। हा वत्सौ ! (ग)

अभिनवरागरसोऽयं भवतोः कृतकौतुकः परिष्वङ्गः ।
लवलीलवङ्गयोरिव नियतिमहावात्यया निहतः (२) ॥३॥

शिरीषकुसुमसुकुमारस्य ते शरीरस्य अयं दैवदुर्विनयपरिणाम एकिकाया उपगतः। महाभाग माधव ! उपस्थितास्तमितमहोत्सवस्ते जीवलोकः संवृत्तः।

परिणामः अवसानं। उपगत उपस्थितः। एकिकाया इत्यनेन तया सार्द्धमात्मनोऽपि तदवस्थाप्राप्तिरुचितासीदिति व्यज्यते। उपस्थित एव अस्तमितो लुप्तो महोत्सवो यस्मिन् सः। मालतीलाभादुपस्थितो महोत्सवः पुनस्तत्क्षणादेव तस्या विलोपात् सोऽस्तमित इति भावः।

(ग) कामेति। वत्सौ मालतीमाधवौ !।

अभिनवेति। लवली लवलीशाखा (नोयारि, लोयाइल इति यस्याः प्रसिद्धिः) लवङ्गतरुश्च, तयोरिव भवतो युवयो मालतीमाधवयोः, अभिनवो नूतनो रागोऽनुराग एव रसो यस्मिन् सः, तथा कृतं सम्पादितं कौतुकं माल्यपरिवर्त्तनादि कौतूहलं यस्मिन् सः, अयमचिरजातः, परिष्वङ्गः सम्मेलनं, नियति दैवं महावात्येव तया निहतो विनाशितः। अतीवदुःखकारणमेतदिति भावः।

अत्रोपमाऽलङ्कारः, नियतिमहावात्ययेत्यत्रापि लुप्तोपमैव न तु रूपकं, पूर्वोपमानुसारादित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथा प्रथमोपदर्शितानुरागरूपवीजोपस्थितेः सन्धिः नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम्। "वीजोपगमनं सन्धि" रिति लक्षणात्।

आर्या जातिः ॥३॥

---

(१) कोदि सरीरस्स देव्व दुव्विलासपरिणामो एक्काकिणीए उवणदो, इत्यपि पाठः।

(२) अभिहत इति भिन्नः पाठः।

लङ्ग। सोद्वेगम्। हदास ! वज्जमअहिअअ ! सव्वहा णिसंसोसि—
इति हृदयमाहत्य पतति। (घ)

मद। सहि लवङ्गिए ! णं भणामि खणमित्तं वि दाव समस्सस। (ङ)

लव। सहि ! किं करेमि। दिढ़वज्जलेव पड़िवद्धणिच्चलं विअ जीविदं मं ण परिच्चअदि (१)। (च)

(घ) हताश वज्रमयहृदय ! सर्वथा नृशंसमसि।

(ङ) सखि लवङ्गिके ! ननु भणामि, चणमात्रमपि समाश्वसिहि।

(च) सखि ! किं करोमि। दृढ़वज्रलेपप्रतिबद्धनिश्चलमिव जीवितं मां न परित्यजति।

(घ) लवेति। नृशंसं क्रूरमसि। येनेदृशदारुणशोकेऽपि न विदीर्य्यस इति भावः।

(ङ) मदेति। नन्वित्यनुनये। चणमात्रमित्यनेनाविरतरोदनादिकं व्यज्यते। अतएवात्रार्थापत्तिर्नाम नाट्यलचणम्। "अर्थापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते।" इति लचणात्।

(च) लवेति। दृढ़ेन वज्रलेपेन अतिगाढ़संयोगजनकीभूतलेपविशेषेण प्रतिबद्धमावद्धं अतएव निश्चलम्। अन्यथा ईदृशशोकताड़नायां सत्यां मामपरित्यज्य स्थातुं न शक्नुयादिति भावः।

---

(१)...मदअन्तिए !...णिच्चलं मम जीविदं...इति पाठभेदः।

काम। वत्से मालति ! जन्मनः प्रभृति वल्लभा ते लवङ्गिका। तत् किमेनामुज्जिहान-जीवितां वराकीं नानुकम्पसे। इयं हि (१)। (छ)

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते।
मलीमसमुखी वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ ४ ॥

कथं कल्याणि ! कामन्दकीं जहासि। नन्वकरुणे ! मदीय-चीवरोषणेव ते प्रगुणीकृतान्यङ्गानि (२)। (ज)

(छ) कामेति। उज्जिहानं तव शोकेन गच्छत् जीवितं जीवनं यस्यास्ताम्। वराकीं दीनाम्। इयं लवङ्गिका। उज्जिहानेति "ओहाङ् गतौ" त्यस्मानशिरूपम्।

उज्ज्वलेति। उज्ज्वल आलोको द्युतिर्यस्या तया, प्रदीपशिखया त्यक्ता, अतएव दाहाच्च मलीमसमुखी मलिनाग्रदेशा, स्निग्धा तैलाक्ता वर्त्ति र्दशा, यथा, तथा उज्ज्वला-लोकया त्वया त्यक्ता, अतएव शोकाच्च मलीमसमुखी मलिनवदना, स्निग्धा त्वत्प्रेमवती इयं लवङ्गिका न राजते न शोभते।

अत्र श्रौती पूर्णोपमाऽलङ्कारः ॥४॥

(ज) कथमिति। मदीयचीवरोषणेव मम कौपीनोषणतयैव, ते तव अङ्गानि प्रगुणीकृतानि पुष्टीकृतानि।

अत्र गर्हणं नाम नाट्यलक्षणम्। "दूषणोद्घोषणायान्तु भर्त्सना गर्हणन्तु तत्।" इति लक्षणात्।

---

(१)...वल्लभतरा। तत् किमुज्जिहान जीवितां...इति पाठान्तरम्।

(२) कथं त्वं कल्याणि ! कामन्दकीं त्यजसि। नन्वकरुणे ! मदीयचीवराव-लोषणेव ते प्रगुणितान्यङ्गानि। इति भिन्नः पाठः।

स्तन्यत्यागात् प्रभृति सुमुखी दन्तपाञ्चालिकेव
क्रीड़ायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्द्धिता च।
लोकश्रेष्ठे गुणवति वरे स्थापिता त्वं मयैव
स्नेहो मातुर्मयि समधिकस्तेन युक्तस्तवापि॥ ५॥

सवैक्लव्यम्। हा चन्द्रमुखि! सम्प्रति निराशास्मि संवृत्ता (१)। (भ)

स्तन्येति। हे मालति! मयैव, न तु त्वत्पित्रादिना इति भावः। स्तन्यत्यागात् प्रभृति मातुः स्तन्यदुग्धपानपरित्यागादवधि, सुमुखी शोभनवदना त्वं, दन्तपाञ्चालिकेव गजदन्तादि निर्म्मितपुत्तलिकेव क्रीड़ायोगं बाल्यखेलासम्बन्धं प्रापिता, तदनु ततः परं ततोऽपि किञ्चिद्वयोबाहुल्ये सतीत्यर्थः, विनयं शिल्पकलादिशिक्षां प्रापिता। वर्द्धिता च लालनादिना वृद्धिञ्च नीता। तदनु च लोकश्रेष्ठे सौन्दर्य्यौदार्य्यादिना सकलजनेभ्य उत्कृष्टे, गुणवति विद्यावीर्य्यादिगुणशालिनि, वरे जामातरि स्थापिता रक्षिता। तेन हेतुना, तवापि मातुरात्मजनन्याः सकाशात् मयि समधिक अतिरिक्तः, स्नेहो वात्सल्यं युक्त उचितः। सुतरां स त्वया इयन्तं कालं यावत् कृतश्च; कथमिदानीं तत्स्नेह-शून्या सती दर्शनं न ददासीति भावः।

यथा लोकः स्वत्वामोदानुभवाय गजदन्तादिना काञ्चित् स्त्रीपुत्तलिकां निर्म्माय तस्या बाल्यखेलादिकं विधाय निर्म्मितता दृशपुरुषपुत्तलिकान्तरे तां समर्पयति तद्वदिति सरलार्थः। अतएवावोपमाऽलङ्कारः। तथा दर्शनदानरूपार्थसिद्धये तत्कारणीभूत-स्नेहोपन्यासादर्थापत्ति र्नाम नाट्यालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे

"उपपत्ति र्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये।"

"पाञ्चाली शालभञ्जिका" इति हेमः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्॥५॥

(भ) सवैक्लव्यमिति। वैक्लव्येन शोकविह्वलतया सहिते सवैक्लव्यम्।

---

(१)। (सवैक्लव्यम्) चन्द्रमुखि! सम्प्रति निराशास्मि। इतिमात्रः पाठः क्वचित्।

अकारणस्मेरमनोहराननः (१)
शिखाललाटार्पितगौरसर्षपः ।
तवाङ्कशायी परिवृत्तभाग्यया
मया न दृष्टस्तनयः स्तनन्धयः ॥६॥

लव । भअवदि ! पसीद । णीसहह्मि सम्पदं जीवणुव्वहणे ।

(अ) भगवति ! प्रसीद । निःसहास्मि साम्प्रतं जीवनोद्वहने । तदस्माद् गिरि-

---

कथं निराशेत्याह अकारणेति । परिवृत्तभाग्यया विपर्य्यस्तादृष्टया मया, अकारणं यथा स्यात्तथा दृष्टकारणं विनाऽपि, स्मेरं ईषद्धास्ययुक्तं अतएव मनोहरं आननं यस्य सः । शिखायां ललाटे च अर्पितो भूतग्रहनिवर्त्तनाय दत्तो गौरसर्षपो यस्य सः । स्तनौ धयति पिबतीति स्तनन्धयः स्तनपायी, अङ्कशायी क्रोड़वर्त्ती तव तनयः कश्चित् पुत्रो न दृष्टः । मम हि चिरायैव तव पुत्रदर्शनाशासीत्, किन्त्विदानीं तदैवाभावात् तव निराशास्मीति भावः ।

अत्र तादृशतनयदर्शनाभावं प्रति परिवृत्तभाग्यत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा कारणाभावेऽपि स्मेरत्वकार्य्योदयाद् विभावना च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

"सर्षपस्तनघो गौरः सिद्धार्थो भूतनाशनः ।
कटुस्नेहो ग्रहघ्नश्च कण्डुघ्नो राजिकाफलः ॥" इति राजनिर्घण्टः ।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥६॥

(अ) लवेति । प्रसीद मत्प्रार्थनीयस्यानुमत्या आशीर्वादेन च प्रसन्ना भव ।

---

(१) अकारणस्मेरमनोहराननः । इत्यपि पाठः ।

ता इमादो गिरिसिहरादो अत्ताणं अवधुणिअ णिव्वुदा भविस्सं। तधा मे भअवदी आसिसं करेदु, जेण जम्मन्तरे वि दाव पिअसहीं पेक्खिस्सं (१)। (ञ)

काम। ननु लवङ्गिके! कामन्दक्यापि नाह्नः परं वत्सावियोगेन जीवितव्यम् (२)। ममाप्यायमुत्कण्ठावेग आवयोः। किञ्च। (ट)

सङ्गमः कर्म्मणां भेदाद् यदि न स्यान्न नाम सः (३)।
प्राणानान्तु परित्यागे सन्तापोपशमः (४) फलम् ॥७॥

शिखरादात्मानमवधूय निर्वृता भविष्यामि। तथा मे भगवती आशिषं करोतु, येन जन्मान्तरेऽपि तावत् प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये।

निःसहा अक्षमा। आत्मानं स्वदेहं, अवधूय पातयित्वा। निर्वृता मरणेन शोकाभावे सति सुस्था। प्रियसखीं मालतीं।

अत्र मरणकार्य्यान्वेषणाद्विबोधो नाम सन्ध्यङ्गम्। "विबोधः कार्य्यमार्गणं" मिति लक्षणात्। मालतीदर्शनाशाकरणादाशीर्नाम नाट्यालङ्कारश्च। "आशीरिष्टजनाशंसा" इति लक्षणात्।

(ट) कामेति। आवयोः तव मम च। मरणएव युक्तिमभिधातुमाह किञ्चेति। सङ्गम इति! यदि कर्म्मणां भेदात् सत्कर्म्मणां वैषम्यात् परलोके मालत्या सह

---

(१)...जीविदव्वहणे। साहं इमादो...।...आसिप्पसादं...। इति पाठभेदः।

(२)...कामन्दक्यपि...जीविष्यतीति पाठान्तरम्।

(३) यदि न स्याद् नाम नः। इति पाठान्तरम्।

(४) सन्तापोपरम इत्यपि पाठः।

लव। जधा तुह्मे आणवेध। इत्युत्तिष्ठति। (ठ)

काम। सदयं वीच्य। वत्से मदयन्तिके!। (ड)

मद। किं आणवेध अग्गेसरी होहि (१) त्ति। ता जाव (२) अवहिदह्मि। (ढ)

(ठ) यथा यूयमाज्ञापयथ।

(ढ) किमाज्ञापयथ अग्रे सरी भवेति। तद् यावदवहिताखि।

सम्मेलनजनकीभूत-शुभादृष्टाभावादित्यर्थः, सङ्गमो न स्यात् परलोके मालत्या सहाखाकं सम्मेलनं न भवेत्, तदा स सङ्गमः न नाम भवत्विति शेषः। ततो नाखाकं काचित् चतिरिति भावः। तर्हि कथं मरणेच्छा क्रियत इत्याह प्राणानामिति। तु किन्तु, प्राणानां परित्यागे मरणे सति, सन्तापस्य मालत्याः शोकानलसन्तापस्य उपशमः शान्तिः फलं मरणप्रयोजनं भवेदेवेति शेषः। सुतरामिदानीमखाकं मरणमेव सर्वथा श्रेय इति भावः।

अत्र 'परलोके' 'अखाकं' 'मालत्या सह' इत्यादीनां पदानामभावेऽपि न न्यूनपदत्व-दोषः, विषादमग्नया कामन्दक्या उक्तत्वात्। तत्प्रमाणन्तूक्तम् ॥७॥

(ड) कामेति। वीच्य। मरणाय गच्छन्तीं लवङ्गिकां दृष्ट्वा। 'वत्से मदयन्तिके! लवङ्गिकां धारय' इत्यन्तवाक्योच्चारणात् प्रागेव महावेगात् मदयन्तिका ब्रवीतीति बोध्यम्।

(ढ) मदेति। अग्रे सरी मरणे अग्रवर्त्तिनी। अवहिताखि अग्रे मरणे सावधानाखि।

"सङ्गमः कर्म्मणां भेदा" दित्यादेतदन्तसन्दर्भे कर्त्तव्यस्य मरणस्य कथनात् ग्रथनं नाम निर्वहणसन्ध्यङ्गम्। "उपन्यासस्तु कार्य्याणां ग्रथन"मिति लक्षणात्।

---

(१) अग्गेसरी होदु इति क्वचित् पाठः। (२) ता जाव इति क्वचिन्नास्ति।

लवं। सहि ! पसोद। विरम एत्तो अत्तणो वावादणादो। मा एदं (१) जणं विसुमरेसि। (ण)

मद। सकोपमिव। अवेहि। णत्थि दे वसंवदा। (त)

काम। स्वगतम्। हन्त ! निश्चितं वराक्या। (थ)

मद। स्वगतम्। णाह मअरन्द ! णमो दे (२)। (द)

(ण) सखि ! प्रसीद। विरम एतस्मादात्मनो व्यापादनात्। मा एतं जनं विस्मरसि।

(त) अपेहि। नास्मि ते वशंवादा।

(द) नाथ मकरन्द ! नमस्ते।

(ण) लवेति। एतं जनं मां न विस्मरसि न विस्मर। अग्रे त्वं न म्रियस्व तथात्वे तवापि शोकानुभवावश्यम्भावात्, किन्तु युगपदेव वयं म्रियामहे इति भावः।

(त) मदेति। अपेहि दूरं गच्छ। वशंवदा अधीना नास्मि। येन तव वाक्यमनुसरामीति भावः। एतेनाय एव मया मर्त्तव्यमिति ध्वनितम्।

(थ) कामेति। वराक्या दीनया मदयन्तिकया, निश्चितं मरणमित्यर्थः। एतेन महायोगिनी त्रिकालज्ञा कामन्दकी सर्वमेव विषयं यथायथं पश्यन्त्यपि आत्मगोपनायैव साधारणवद्व्यवहरतीति बोध्यम्।

(द) मदेति। मकरन्दाय दत्तात्मतया तदन्तिके मरणानुमतियाचनार्थं मरणकाले स्मरणात् जन्मान्तरेऽपि तद्भार्यत्व नमस्कार इति ज्ञेयं।

---

(१) मात्र एणं इति पाठोऽपि।

(२) णमो दे णमो इति भिन्नः पाठः।

लव। भअवदि। अअं क्खु महुमदोसोत्तसन्दाणिद-पवित्तमेहलो महोहरविडङ्को। (ध)

काम। कृतमिदानीं प्रस्तुतान्तरायेण। (न)

सर्वाः। पतितुमिच्छन्ति।

नेपथ्ये। आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् (१)। (प)

व्यतिकर इव भीम स्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः।

(ध) भगवति! अयमेव मधुमतीस्रोतः सन्दानितपवित्रमेखलो महीधरविटङ्कः।

(ध) लवेति। मधुमत्या तदाख्याया नद्याः स्रोतसा सन्दानिता बद्धा संसृष्टा, पवित्रा मेखला नितम्बदेशो यस्य सः महीधरस्य पर्व्वतस्य विटङ्कः कपोत-पालिका (पायरार खोप इति यस्य प्रसिद्धिः)। उच्चदेश इत्यर्थः। अस्मादेव पताम इति भावः।

(न) कामेति। प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य मरणस्य, अन्तरायेण विघ्नाचरणेन, कृतं अलं। इदानीमितः पतित्वा सर्वा एव वयं म्रियामहे इति भावः।

अत्र विसर्पो नाम नाट्यालङ्कारः। "विसर्पो यत् समारब्धं कर्म्मानिष्टफलप्रदं।" इति लक्षणात्।

(प) नेपथ्य इति। अकस्मादुपस्थितं तेजोमण्डलं तन्निर्वाणञ्चावलोक्य नेपथ्ये कश्चिद्वदतीत्यर्थः।

---

(१) क्वचित् द्विरुक्ति र्नास्ति।

काम॰। विलोक्य साशङ्कहर्षम्। (फ)

कथमिह मम वत्स स्तत् किमेतत्—

प्रविश्य मकरन्दः। ... ... किमन्यत्,

प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम् (१) ॥८॥

नेपथ्ये। कथमतिदारुणो जनसम्मर्द्दो वर्त्तते (२)। (ब)

मालत्यपायमधिगम्य विरक्तचेताः

सांसारिकेतु विषयेषु च जीविते च (३)।

(प) कामेति। विलोक्य आगच्छन्तं मकरन्दं अकस्मादुपस्थिततिरोभूतं तेजोमण्डलञ्च दृष्ट्वा।

कथमिति। इह अस्मिन् स्थाने, मम वत्सो मकरन्दः, कथं, दुर्गमत्वात् केन प्रकारेणागतः। तदेतत् दृष्टं तेजोमण्डलञ्च किं कुत आगतम्। सहसा प्रविश्य मकरन्दः, 'तत्किमेत' दितिमात्रश्रुत-कामन्दकीप्रश्नस्योत्तरमाह किमन्यदिति।

अन्यत् पुनः किं किमपि नेत्यर्थः। इयं हि काचिद्योगीश्वरी स्वेन महिम्ना प्रभवति। तदीयमिदं तेजोमण्डलमिति भावः। सौदामिन्या स्तेजोमण्डलस्य परिचितपूर्वत्वादयं मकरन्दस्य निर्णय इति बोध्यम्। अतएवात्र निर्णयो नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम्।

"...निर्णयः पुनः। अनुभूतार्थकथनं...।" इति दर्पण लक्षणात्॥ मालतीमाधवौ समादायागच्छन्त्याः सौदामिन्यास्तत्तेजोमण्डलमिति दूरतो मालतीमाधवावागच्छन्तौ विलोक्य सर्वा एव पतनाद्विरता इति च प्रत्येतव्यम् ॥८॥

(ब) नेपथ्य इति। नेपथ्ये कश्चिद्वनेचरो वदतीति परवर्त्तिमाधववाक्यादवगन्तव्यम् विषादे कथं शब्दः। जनसम्मर्द्दः दर्शनार्थागतलोकसङ्घर्षः।

---

(१)...योगीश्वरीयमित्यपि पाठः। (२)...जनावमर्द्दं सम्प्रवर्त्तते इति पाठभेदः।

(३) जीवितेषु, इति क्वचित् पाठः।

निश्चित्य वह्निपतनाय सुवर्णविन्दु-

मभ्येति भूरिवसुरित्यधुना हताः स्मः ॥८॥

मदयन्तिकालवङ्गिके । झत्ति मालदीमाहवाणं दंसणमहूसवो, (१) झत्ति अच्चाहिदं अ । (भ)

कामन्दकीमकरन्दौ । दिष्ट्या । कष्टं भोः ! । आश्चर्यम् (२) । (म)

(भ) झटिति मालतीमाधवयो र्दर्शनमहोत्सवः, झटिति अत्याहितञ्च ।

मालत्यपायमिति । भूरिवसु र्मालत्याः पिता, मालत्या अपायं विनाशं अभिगम्य ज्ञात्वा सांसारिकेषु विषयेषु आयव्ययादिषु च जीविते आत्मजीवने च विरक्तचेताः निवृत्तचित्तः सन्, वह्निपतनाय मरणार्थमग्नौ प्रवेशाय निश्चित्य, सुवर्णविन्दुं महाकाल-कालप्रियनाथापरपर्य्यायं महादेवं, महातीर्थत्वात्तदायतनमित्यर्थः, अभ्येति आगच्छति । इति हेतोरधुना वयं हताः स्मः । प्रतिपालकभूरिवसोरपि वियोगादिति भावः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥८॥

(भ) मदेति । झटिति हठात् । अत्याहितं महाभीतिः । भूरिवसो र्वह्निपतनोद्यमेनेति भावः । दूरादागच्छन्ती मालतीमाधवौ विलोक्य 'मालत्यपाय' मित्यादि वाक्यञ्च श्रुत्वा किलोक्तिरियम् ।

(म) कामेति । दिष्ट्या भाग्येन पुनर्मालतीमाधवयोर्दर्शनम् । कष्टं भूरिवसोर्वह्निपतनोद्यमश्रवणात् । आश्चर्यं तयोरभावनीययोर्युगपदुपस्थितेरिति च भावः ।

---

(१) दंसणब्भुदओ इति पाठभेदः ।

(२)...(सहर्षं) हा धिक् कष्टमाश्चर्यमाश्चर्यम्, इति पाठान्तरम् ।

किमयमसिपत्र-चन्दनरसच्छटासार-युगपदवपातः।
अनलस्फुलिङ्गकलितः किमयमनभ्रः सुधावर्षः॥ १०॥
सञ्जीवनौषधि-विषव्यतिकरं मालोकतिमिरसम्भेदम्।
अद्य विधिरशनिशशधरमयूखसंवलनमनुकुरुते॥ ११॥

किमिति। अयं भूरिवसोर्वह्निपतनश्रवणेन सह मालतीमाधवदर्शनमहोत्सवः, असयः कृपाणा इव पत्राणि सुधारत्वात्, अथवा असय एव पत्राणि इत्यसिपत्राणि, तथा चन्दनरसच्छटा चन्दनद्रवसमूहश्च, तेषामासारो धारावृष्टिः, तस्य युगपदेकदा अवपातः पतनं किम्। तथा अयं, अनलस्फुलिङ्गकलितः वह्निकणसंयुक्तः, अनभ्रो मेघरहितः, सुधावर्षः अमृतवृष्टिः किं भवति। तथा च यथा असिपत्रचन्दनरसयार्युगपदवपाते युगपदेव वेदना सुखञ्चानुभूयते तथा भूरिवसुवह्निपतनश्रवण-मालतीमाधवदर्शनयोर्युगपदुपस्थितत्वाद् युगपदेव वेदना सुखञ्चानुभूयते। यथा वा वह्निकणमिश्रसुधावृष्टौ युगपदेव देहदाहशैत्ययोरनुभवः, तथा भूरिवसुवह्निपतनश्रवण-मालतीमाधवदर्शनयोर्यौगपद्येऽपि युगपदेव मनःसन्तापसुखयोरनुभवो जात इति सरलार्थो भावार्थश्च।

अत्रोपमेये उपमानसंशयात् "किं तारुण्यतरोरिय" मित्यादिदर्पणोदाहृतवत् शुद्ध-सन्देहोऽलङ्कारः। संशयो नाम नाट्यलक्षणञ्च।

"संशयो ज्ञाततत्त्वस्य वाक्यं स्याद् यदनिश्चयः।" इति लक्षणात्। केचित्तु किंशब्द-स्योत्प्रेक्षावाचकतामङ्गीकृत्य क्रियोत्प्रेक्षामाहुः॥१०॥

सञ्जीवनौषधीति। विधिर्विधाता अस्माकं दैवं वा, अद्य, भूरिवसोर्वह्निपतन-श्रवणं मालतीमाधवयोर्दर्शनञ्च युगपदेव सङ्घटयन्नित्यर्थः, सञ्जीवनौषधिविषयो र्व्यतिकरं संयोगं, आलोकतिमिरयो र्दीप्त्यन्धकारयोः सम्भेदं सम्मेलनं, तथा अशनि शशधर-मयूखयोः वज्रचन्द्रकिरणयोः संवलनं सम्मिश्रणं अनुकुरुते उपमास्थलं करोतीव। भूरिवसुवह्निपतनश्रवणमालतीमाधवदर्शनयोरपि सञ्जीवनौषधिविषव्यतिकरादिवत् युगपदेव सुख-दुःखोभयजनकत्वादिति भावः।

नेपथ्ये। हा ताद! विरम, दंसणूसुअक्खि दे वअणकमलस्स, पसीद, सम्भावेहि मं। कहं मम कारणादो समत्थलोआ-लोआन्तराल-विक्खाद-णिम्मल-कुलेक्क-मङ्गल-पदीवभूदं अत्ताणअं परिच्चअसि। मए उण अणज्जाए णिरणुक्कोसा तुह्मे त्ति सम्भाविदं आसि (१)। (य)

(य) हा तात! विरम, दर्शनोत्सुकाक्षि ते वदनकमलस्य, प्रसीद सम्भावय माम्। कथं मम कारणात् समस्तलोकालोकान्तराल-विख्यात-निर्मल-कुलैक-मङ्गल-प्रदीपभूतमात्मानं परित्यजसि। मया पुनरनार्यया निरनुक्रोशा यूयमिति सम्भावित मासीत्।

अत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। अभिप्रायो नाम नाट्यलक्षणञ्च।

"अभिप्रायस्तु सादृश्यादद्भुतार्थस्य कल्पना।" इति लक्षणात्।

अनयोरार्य्या जातिः।

(य) नेपथ्य इति। विरम वह्निपतनोद्यमादिति शेषः। सम्भावय दर्शनदानेनोच्छ्वासय। समस्तं सकलं यत् लोकालोकस्य पृथिवीप्राचीरभूतस्य लोकालोकपर्वतस्य अन्तरालं मध्यदेशः, तत्र विख्यातं उत्कृष्टतया प्रथितं निर्मलं निर्दोषं यत् कुलं वंशः, तस्य मङ्गलप्रदीपभूतं मङ्गलदीपतुल्यं, आत्मानं स्वदेहं। अनार्य्यया अशिक्षितया बुद्धिशून्यया, यूयं निरनुक्रोशाः ममान्वेषणाभावात् निर्दया इतीत्थं सम्भावितं मनसा स्थिरीकृतं आसीत्। इदानीन्तु मम शोकेनैव तव प्राणत्यागोद्यमश्रवणात् मां प्रति त्वत्तुल्यो दयावान् कश्चिदपि नास्तीति सम्भाव्यत इति भावः।

---

(१)···ऊसुअक्खि।... अन्तरालविक्खअ...। 'अणज्जाए णिरणुक्कोसाए तुह्मे परिच्चत्ता इति भिन्नः पाठः।

काम। हा वत्से मालति! (१)।

जन्मान्तरादिव पुनः कथमपि लब्धासि यावदयमपरः (२)।
उपराग इव शशिकलां कवलयितुमुपस्थितोऽनर्थः॥१२॥

इतरे (३)। हा पिअसहि!। (र)

ततः प्रविशति प्रमुग्धां मालतीं धारयन् माधवः। (ल)

माध। कष्टं भोः कष्टम्।

(र) हा प्रियसखि!।

अवानार्य्येत्यनेनात्मनः परिवादकरणात् परिभाषणं नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम्।
"परिवादकृतं वाक्यं वदन्ति परिभाषण"मिति लक्षणात्। तथा समस्तेत्यादिना वह्निपतननिवारणरूपार्थसाधनात् प्रसिद्धिर्नाम नाट्यलक्षणञ्च।

"प्रसिद्धि र्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधन"मिति लक्षणात्।

जन्मे ति। हे वत्से मालति! त्वं जन्मान्तरादिव पुनर्लाभे असम्भाव्यमानत्वात् लोकान्तरादिव कथमप्यतिकष्टेन यावत् पुनर्लब्धासि, तावदेव अयमपरः अनर्थः त्वत्-पितुर्भूरिवसो र्वह्निपतनोद्यमरूपा विपत्, उपरागो राहुः शशिकलामिव त्वां कवलयितुं ग्रसितुं उपस्थितः। किमिदानीं करणीयमिति भावः।

अत्रोपमाऽलङ्कार उत्प्रेक्षयाङ्गभूतया सङ्कीर्य्यते।

"उपरागो राहुग्रस्ताऽर्कचन्द्रयोः। विगाने दुर्नये राहा"विति हैमः।

आर्य्या जातिः॥ १२॥

(ल) तत इति। प्रमुग्धां भूरिवसो र्वह्निपतनोद्यमश्रवणात् तच्छोकेन मूर्च्छिताम्।

---

(१) क्वचित् 'मालती! इति पाठो नास्ति।

(२)...भीरु! यावदयं, इत्यपि पाठ।

(३) लवङ्गिका इति पाठान्तरम्।

एषा प्रवासं कथमप्यतीत्य
याता पुनः संशयमन्यथैव।
को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-(१)
र्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥ १३ ॥

मक। (२) सखि! अथ क्व सा योगिनी?।

माध। आपर्वतादिह हं सत्वरमपतं तयैव सह सद्यः।
करुणवनेचरवचनादन्तरितां (३) तां न पश्यामि ॥१४॥

एषेति। एषा मालती कथमप्यतिकष्टेन प्रवासं देशान्तरावस्थानदुःखं कपालकुण्डलाकान्ततया जीवनसंशयमित्यर्थः, अतीत्य सौदामिन्याः कृपया अतिक्रम्य अन्यथैव अन्यप्रकारेणैव पितृशोकेनेव संशयं जीवनमरणयोः सन्देहं याता प्राप्ता। तथाहि को नाम जनः, जन्तोः प्राणिनः पाकाभिमुखस्य परिणामोन्मुखस्य फलोत्पादनप्रवृत्तस्य, दैवस्य नियतेः, द्वाराणि प्रसरणमार्गान् पिधातुं आच्छादयितुं अवरोद्धुं ईष्टे प्रभवति शक्नोति, अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः तथा च दैववशादेवेयं दशा समुपस्थितेति नास्ति प्रतीकारोपाय इति भावः।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, स चार्थापत्त्या सङ्कीर्य्यते।

फलोत्पादनप्रवृत्तेः पूर्वमवगतस्य दुर्दैवस्य स्वस्त्ययनादिना शान्तिरपि विधातुं शक्यते, फलोत्पादनप्रवृत्तस्य तु कथमपि नेति प्रतिपादनार्थं पाकाभिमुखस्येत्युक्तम्।

अस्य द्वितीयार्द्धं उत्तररामचरितसप्तमाङ्केऽपि भागीरथ्या पठितम्।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १३ ॥

श्रीपर्वतादिति [illegible] योगिन्यैव सह श्रीपर्वतात् इह अस्मिन् स्थाने

---

(१) जन्तुरिति प्रथमान्तः पाठः क्वचित्।

(२) सहसोपसृत्य माधवं प्रति, इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

(३) अनन्तरं इति पाठान्तरम्।

कामन्दकीमकरन्दौ। महाभागे! पुनः परित्रायस्व नः (१)। किमर्थमन्तर्हितासि।

मदयन्तिकालवङ्गिके। सहि मालदि! णं भणामि सहि (२) मालदि त्ति। सोत्कण्ठम् (३)। भअवदि! परित्ताहि। चिर-णिरुद्धणिस्सासणिच्चलं (४) से हिअअं। हा अमच्च! हा पिअसहि! तुम्ह दुवेवि परप्परावसाणस्स कारणं जादा। (ल)

(ल) सखि मालति! ननु भणामि सखि मालतीति। भगवति! परित्रायस्व। चिरनिरुद्धनिश्वासनिश्चलमस्या हृदयम्। हा अमात्य! हा प्रियसखि! द्वावपि युवां परस्परावसानस्य कारणं जातौ।

सत्वरं अपतं आगच्छम्। इतो मध्ये करुणं सशोकं यत् वनेचरस्य वचनं "मालत्य-पायमधिगम्य" इत्यादि कस्यचित् वनचारिणो जनस्य वाक्यं, तस्मात् तच्छ्रवणाद्धेतोः सद्यस्तत्क्षणात् अन्तरितामन्तर्हितां तां योगिनीं न पश्यामि। आश्चर्यमेतदिति भावः।

अत्र यतोऽन्तरिता अतस्तां न पश्यामीति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तथा परार्द्धान्वितस्य सद्य इत्येकपदस्य पूर्वार्द्धे पाठादर्द्धान्तरैकपदतादोषः, स च, सद्य इत्यस्योपादानावश्यकताऽभावात्तत्र 'वयस्य!' इति सम्बोधनान्तपाठेनैव समाधेयः।

आर्य्या जातिः ॥ १४ ॥

(स) सहीति। मालती सचैतन्या नवेति ज्ञानाय नन्वित्यादिवाक्यमापिच्चिक

(१) (सप्रणयमाकाशे) महाभागे! पुनस्त्रायस्व···। इति पाठान्तरम्।

(२) क्वचित् 'सहि' इति पुनः पाठो नास्ति।

(३) सोत्कम्पम्। इत्यपि पाठः। (४)...णिप्फन्दं इति पाठभेदः।

काम। हा वत्से मालति!।

माध। हा प्रिये!।

मक। हा प्रियसखि!।

सर्वे। मोहमुपगम्य पुनः संज्ञां लभन्ते।

काम। ऊर्द्धमवलोक्य। तत् किमेष पाव्यमानादिवाम्बुदादम्बु-निबद्धः परिस्खलन्नस्मान् प्रीणयति (१)। (ब)

माध। सोच्छ्वासम्। अयि प्रत्यापन्नचेतना (२) मालती। तथाह्यस्याः

भवति विततश्वासा नासा प्रणुन्नपयोधरं (३)
हृदयमपि च स्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौ स्थितम्।

दीर्घस्वरेण पुनरुच्चारितमिति बोध्यम्। चिरं निरुद्धो मोहेन बहुकालमवरुद्धो निश्वासस्तेन निश्चलं निस्पन्दम्। परस्परावसानस्य अन्योन्यमरणस्य। मालत्याः शोकेन भूरिवसोर्वह्निप्रतनीयमात्, तच्छोकेन च मालत्या मोहप्राप्तेरिति भावः। कारणमित्यस्य विधेयत्वेन प्राधान्यात् क्लीवैकत्वप्रसक्तावपि "उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यवचनत्वमाख्यातस्ये"ति न्यायादुद्देश्यतया युवामित्यनुसारादेव जाताविल्यत द्वित्वं पुंस्त्वञ्च। आख्यातस्य प्रधानक्रियाया इत्यर्थः।

(ब) कामेति। पाव्यमानात् केनचिद्विदार्य्यमाणात्। अम्बुदात् मेघात्। एतेन मेघजलेनैव सर्वेषां संज्ञालाभ इति बोध्यम्।

भवतीति। नासा नासिका, वितती निरोधानन्तरत्वात् विस्तृतभावेन वहन् श्वासो यस्यां सा तादृशी भवति। हृदयं वक्षोऽपि, प्रणुन्नौ श्वासप्रश्वासाभ्यां स्पन्दितौ

---

(१)…परिस्खलन्…इति भिन्नः पाठः।

(२) प्रत्यापन्नचेतनेव, इति क्वचित् पाठः। (३) प्रसन्नपयोधरं, इति पाठान्तरम्।

तदनु वदनं मूर्च्छाच्छेदात् प्रसादि विराजते
परिगतमिव प्रारम्भेऽह्नः श्रिया सरसीरुहम् ॥१५॥

नेपथ्ये। अविगणय्य नृपं सहनन्दनं
चरणयो र्नतमग्निचये (१) पतन्।

पयोधरौ स्तनौ यस्मिन् तैस्तथोक्तं भवति। चक्षुश्च स्निग्धं सत् निजप्रकृतौ स्वकीय-स्वभावे स्थितं। मूर्च्छाकाले तु रुक्षमासीदिति भावः। तदनु ततः परं, वदनं मुखं कर्तृ, मूर्च्छाच्छेदात् मोहापगमाद्धेतोः, अह्नः प्रारम्भे दिवसोत्पत्तौ प्रातःकाले, श्रिया स्वाभाविकशोभया परिगतं परिव्याप्तं सरसीरुहं पद्ममिव प्रसादि प्रसन्नं मोहमालिन्यापगमेन निर्म्मलं सत् विराजते शोभते। एभि र्लिङ्गैः प्रत्यापन्नचेतनेत्यनुमीयत इति भावः।

अत्र भवतीत्येकक्रियया प्रस्तुतानां नासादीनां कर्तृतयाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, तथा प्रत्यापन्नचेतनत्वानुमानकार्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयः, तदुभयकृत विच्छित्तिवशात् 'मालती प्रत्यापन्नचेतना विततश्वासकनासादिमत्त्वात्' इति ज्ञानादनुमानालङ्कारः। तथा प्रकृतिशब्देनैव स्वभावाभिधानात् निजपदमधिकमित्यधिकपदता-दोषः, स च 'चक्षुः पुनः प्रकृतौ स्थित' मिति पाठेन समाधेयः तथा प्राप्तचैतन्यस्य स्थिरीकरणात् कृतिर्नाम सन्ध्यङ्गम्।

"लब्धार्थागमनं कृति"रिति लक्षणात्॥

दृष्टान्तो नाम नाट्यलक्षणञ्च। तदुक्तं दर्पणे—

दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनम्।"

हरिणी वृत्तम्॥ १५॥

अविगणय्येति। भूरिवसुः, चरणयोर्नतं वह्निप्रवेशनिवारणाय पादयोः पतितं नन्दनेन तदाख्येन नर्म्मसुहृदा सहेति सहनन्दनं नृपं राजानं अविगणय्य शोकावेगा-

(१) अग्निमुखे, इति पाठभेदः।

सपदि भूरिवसु विनिवर्त्तितो
मम गिरा गुरुसम्मदविस्मयः ॥ १६ ॥

माधवमकरन्दौ । ऊर्द्ध्वमवलोक्य सविस्मयम् (१) । भगवति ! दिष्ट्या वर्द्धसे । (अ)

सा योगिन्यम्बरतो विघटितजलदाऽभ्युपैत्ययं यस्याः (२) ।
वागमृतजलासारो जलदजलासारमतिशेते ॥ १७ ॥

दवशाय तयोरनुनयवचनमप्टहीत्वेत्यर्थः, अग्निचये वह्निराशौ पतन् प्रविशन् सन् सपदि तत्क्षणात् मम गिरा 'वह्निप्रवेशं मा कुरु, जीवति ते मालती, सुस्था च मयानीता' इत्येवं मम वचनेन, गुरु महान्तौ सम्मदविस्मयौ आनन्दाश्चर्य्ये यस्य स तथाभूतः सन् विनिवर्त्तितो वह्निपतनान्निवारितः । इत्यतो यूयमप्याश्वसितेति भावः । नेपथ्यात् सौदामिन्या उक्तिरियम् ।

अत्र मम गिरेति साहङ्कारोक्तेर्गर्वोनाम नाट्यालङ्कारः । "गर्वोऽवलिप्तजं वाक्य"मिति लक्षणात् ।

द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(अ) माधवेति । भगवतीति कामन्दक्याः सम्बोधनम् ।

सेति । सा आवयो रक्षाकर्त्री योगिनी, विघटितजलदा अपसारितमेघा सती, अम्बरत आकाशात् अभ्युपैति अस्माकमन्तिकमागच्छति । यस्या योगिन्याः, अयं इदानीमेव श्रुतः, वागमृतजलासारः अविगणय्येत्यादिवचनामृतरसधारासम्पातः जलदजलासारं मेघजलधारासम्पातं अतिशेते उपकारविषये अतिक्रामति । तेनैव सर्वेषामेवास्माकमाश्वासनादिति भावः ।

---

(१) क्वचित् 'ऊर्द्ध्वमवलोक्य सविस्मयम्' इति पाठो नास्ति ।

(२) सा योगिनीयमतिरयविघटितजलदाऽभ्युपैति नौ यस्याः । इति क्वचित् पाठः ।

काम। प्रियं नः प्रियम् (१)। (ष)

माल। दिट्ठिया चिरस्स पच्चुज्जीविदह्मि (२)। (स)

काम। सहर्षवाष्पम्। एह्येहि पुत्रि!।

(स) दिष्ट्या चिरस्य प्रत्युज्जीवितास्मि।

अत्रातिशेत इत्यनेनोपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः, स च वागिवामृतजलमिति निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्य्यते। तथा जलदशब्दस्य जलासारशब्दस्य च द्विरुक्ततया पुनरुक्तत्वदोषद्वयं। तेन

'सा योगिन्यम्बरतो विघटितमेघाऽभ्युपैत्ययं यस्याः।

वागमृतरसासारो जलदजलधारामतिशेते॥'

इति पाठात्तयोः समाधानम्। तच्छब्देन पूर्वानुभूतोपस्थापनात् परवर्त्तियच्छब्दस्य चोत्तरवाक्यगतत्वेन तत्तच्छब्दानपेक्षणात् न वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः। अयं यस्या इति परार्द्धान्वितस्य पदद्वयस्य पूर्वार्द्धे पाठादपि नार्द्धान्तरैकपदतादोषः, तादृगेकपदपाठ एव तद्दोषाङ्गीकारात्। अत्र उपगूहनं नाम निर्वहणसन्ध्यङ्गञ्च। तदुक्तं दर्पणे—

"...तद्भवेदुपगूहनम्। यत् स्यादद्भुतसम्प्राप्तिः... ।"

आर्य्या जातिः॥ १७॥

(ष) कामेति। प्रियं भूरिवसो र्वह्निपतनान्निवर्त्तनमित्यर्थः। प्रीतेरतिशये द्विरुक्तिः।

(स) मालेति। चिरस्य बहुकालात् परं। आत्मनः परित्राणेन पितुश्च जीवनलाभेन सर्वदुःखस्यैवागमादिति भावः। तेनात्र समयो नाम निर्वहणसन्ध्यङ्गम्।

---

(१) क्वचित् प्रियं प्रियमिति द्विरुक्तिर्नास्ति।

(२) पच्चुज्जीविदह्मि इति पाठान्तरम्।

माध। कधं (१) भअवदी। इति पादयोः पतति। (ह)

काम। उत्थाप्यालिङ्ग्य मूर्द्धि उपाघ्राय।

जीव, जीवितसमाय जीवितं
देहि, जीवतु सुहृज्जनश्च ते।
अङ्गकैस्तुहिनसङ्गशीतलैः
पुत्रि! मां प्रियसखीञ्च जीवय ॥१८॥

(ह) कथं भगवती।

"समयो दुःखनिर्याण"मिति दर्पणलक्षणात्।

(ह) मालतीति। अत्र हर्षे कथंशब्दः।

जीवेति। हे पुत्रि! आत्मजारूपे मालति! त्वं स्वयं जीव। तेन च जीवितसमाय प्राणतुल्याय प्रियतमाय माधवाय जीवितं जीवनं देहि। तथा ते तव सुहृज्जनो बान्धवजनः पित्रादिश्च जीवतु। तव जीवननाशशङ्कया एते खलु तावन्तं कालं यावन्मृतप्राया एवासन्, इदानीन्तु तव जीवनात् सर्वं एवैते जीविता इव जाता इति भावः। एतेन त्वयि सर्वेषामेव स्नेहस्य पराकाष्ठा विद्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः। तथा तुहिनसङ्गशीतलैः हिमसंसर्गेणेव शीतलीभूतैः अङ्गकैः देहावयवैः मां प्रियसखीं लवङ्गिकाञ्च जीवय आलिङ्गनेन समुच्छासय।

अत्र जीवितसमायेत्यार्थीयमुपमाऽलङ्कारः। तथा जीवितशब्दस्य द्विरुक्ततया पुनरुक्ततादोषः, सतु जीवितमित्यत्र जीवनमिति पाठेनैव समाधेयः। 'कधं भअवदी' इत्याद्येतदन्ते सन्दर्भे प्रसादो नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम्। तथाचोक्तं—

"शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात्।"

रथोद्धता वृत्तम् ॥ १८ ॥

(१) हा कहं इत्यपि पाठः।

माध। वयस्य मकरन्द! सम्प्रत्युपादेयो माधवस्य (१) जीवलोकः संवृत्तः। (च)

मक। सहर्षम्। एवमेवैतत् (२)

मदयन्तिकालवङ्गिके (३)। पिअसहि! मणोरहादिक्कन्तदंसणे! सम्भाविहि अह्मे परिस्सङ्गेण। (क)

माल। हा पिअसहिओ!। इत्युभे आलिङ्गति (४)। (ख)

काम। वत्सौ! किमेतत्?। (ग)

(क) प्रियसखि! मनोरथातिक्रान्तदर्शने! सम्भावयावाम् परिष्वङ्गेन।

(ख) हा प्रियसख्यौ!।

(च) माधेति। उपादेयः परमरमणीयः। प्राणप्रियाया मालत्या सत्पितुश्च विपन्निवृत्तेरिति भावः। अत्र प्रहर्षो नाम नाट्यालङ्कारः। तथा च दर्पणे—

"प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम्।"

(क) मदेति। मनोरथमपि अतिक्रान्तं दर्शनं यस्याः सत्सम्बोधनम्। त्वमीदृशमदर्शनं गतासी यथा तव पुनर्दर्शनेच्छापि कर्त्तुमसम्भावितासीदित्यर्थः। मृत्योरेव—निश्चितत्वादिति भावः। परिष्वङ्गेन आलिङ्गनेन। सम्भावय समुल्लासय। अत्रालिङ्गने मालत्या योजनात् प्रोत्साहनं नाम नाट्यालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे—

"प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम्।"

(ख) मालेति। उभे मदयन्तिकालवङ्गिके।

(ग) कामेति। वत्सौ! माधवमकरन्दौ! एतत् मालत्या अदर्शनं पुन-

---

(१) क्वचित् 'माधवस्य' इति पाठो नास्ति। (२) एवमेतत्, इति पाठभेदः।

(३) इतरे इति क्वचित् पाठः। (४) उभे आलिङ्गतः, इति पाठान्तरम्।

माधवमकरन्दौ। भगवति!

कपालकुण्डलाकोप-दुर्जातजनितापदः।
वयमभ्युद्धृताः (१) कृच्छ्रान्निर्बन्धेनार्य्ययानया ॥१९॥

काम। कथमघोरघण्टवधविजृम्भितमेतत्। (घ)

मद। अह्मो (२) अच्चरीअं! पुणरुत्तदारुणस्स परिणाम-रमणिज्जं विहिणो विलसिदं (३)। (ङ)

(ङ) अहो आश्चर्य्यम्! पुनरुक्तदारुणस्य परिणामरमणीयं विधेर्विलसितम्।

दर्शनञ्च किं कथं जातमित्यर्थः। माधवेन मालत्या आनयनात् मकरन्देन च योगिनी-विषयविवरणात् तौ प्रति प्रश्नोऽयं युज्यत एव।

कपालेति। अनयानातिदूरे दृश्यमानया, आर्य्यया माननीयया योगिन्या, कपाल-कुण्डलायाः कोपात् यत् दुर्जातं व्यसनं, वधाय मालत्यपहरणात्मकं साहसाख्यं क्रोधजव्यसनमित्यर्थः, तेन जनिता आपदः मरणोपस्थितिरूपा विपत्तयो येषां ते तथोक्ताः। वयं मालतीमाधवमकरन्दाः, निर्बन्धेन आग्रहातिशयेन कृच्छ्रात् कष्टात् तत्तद् विपद्भ्य इत्यर्थः अभ्युद्धृता उद्धारिताः। एतत् सर्वं वक्ष्यमाणमालतीवाक्येन स्फुटीभविष्यति।

"दुर्जातं व्यसने क्लीवं असम्यग्जातवस्तुनि।" इति केशवः। क्रोधजव्यसनञ्चाह मनुः—

"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम्।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" ॥ १९ ॥

(घ) कामेति। अघोरघण्टस्य यो वधः माधवेन हत्या, तस्य विजृम्भितं

---

(१) वयमप्युद्धृता इति पाठोऽपि। (२) लवङ्गिए! इत्यपि पाठः।
(३) ··रमणिज्जत्तणं विहिणो इतिमात्रः पाठः क्वचित्।

प्रविश्य सौदामिनी। उपसृत्य। भगवति! (१) स एष वश्चिरन्तनोऽन्तेवासिजनः प्रणमति। (च)

काम॰। अये! भद्रा सौदामिनी?

माधवमकरन्दौ। सविस्मयम्। कथमियं भगवत्या पक्षपातस्थानमाद्या शिष्या सौदामिनी। तत् सर्वमधुना सङ्गच्छते (२)। (छ)

फलम्। माधवेन गुरोरघोरघण्टस्य वधात् क्रुद्धा कपालकुण्डला माधवस्यैवापकारार्थं वधाय मालतीमपहृतवतीत्यधुना सर्वमवगतमिति भावः।

(ङ) मदिति। पुनरुक्तदारुणस्य द्विगुणभयङ्करस्य विधेर्दैवस्य विलसितं व्यवहारः परिणामरमणीयं मालत्याः पुनःप्राप्तिविधानेन अवसाने शोभनं जातम्। सुतरामीदृशो विधिर्नोपालम्भविषय इति भावः।

(च) प्रविश्येति। उपसृत्य कामन्दक्याः समीपं गत्वा। चिरन्तनः पुरातनः, अन्तेवासिजनः शिष्यजनः। वो युष्मान्। गुरुनमस्कारस्य शास्त्रीयत्वादत्र नीतिर्नाम नाट्यालङ्कारः।

"नीतिः शास्त्रेण वर्त्तन" मिति लक्षणात्।

(छ) माधेति। पक्षपातस्य स्नेहेन हृदयाकर्षणस्य स्थानमाश्रयः। तत्तस्मात् सर्वं मालत्याः परित्राणादिकं। सर्वेषामेवास्माकं कामन्दकीस्नेहपात्रत्वे नावगमादिति भावः।

---

(१) सौदामिनी। प्रविश्य। भगवति! स एष चिरन्तनोऽन्तेवासी जनः प्रणमति। इति पाठभेदः।

(२) सा भगवत्याः...आद्यशिष्या।...यतः सर्वं...इति पाठभेदः।

काम। एह्येहि भूरिजन (१) जीवितदानपुण्य—
सम्भारधारिणि! चिरादसि हन्त दृष्टा।
दत्तप्रमोदमपि नन्दय (२) मे शरीर-
मालिङ्ग्य सौहृदनिधे! विरम प्रणामात् ॥२०॥

अपिच। वन्द्या त्वमेव जगतः स्पृहणीयसिद्धि-
रेवंविधैर्विलसितै रतिबोधिसत्त्वैः।

एह्येहीति। भूरिजनानां माधवप्रभृतीनामस्माकमनेकलोकानां जीवितानां मालतीशोकेन गमनोद्यतानां जीवनानां दानेनार्पणेन मालतीं परित्राय रक्षणेन यः पुण्यसम्भारो धर्म्मसमूहः तं धारयतीति सा, तत्सम्बोधनम्। एह्येहि। हन्त हर्षे। चिराद्बहुकालात् परं मया दृष्टासि। दत्तो दर्शनदानेनैवार्पितः प्रमोदः प्रमोदजनितरोमाञ्चो यस्मिन् तादृशमपि मे मम शरीर मालिङ्ग्य नन्दय पुनश्चित्तमानन्दय। हे सौहृदनिधे! सातिशयवात्सल्यपात्रीभूते! प्रणामात् विरम। अत्रालिङ्गनकार्य्यप्रवर्त्तनात् प्रवर्त्तनं नाम नाट्यालङ्कारः। तदुक्तम्—

"प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यत्स्यात् साधुप्रवर्त्तनम्।"

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २० ॥

कथं प्रणामाद्विरमामीत्याह वन्द्येति। एवंविधैरीदृशै र्मालतीपरित्राणप्रभृतिरूपैः, बोधिसत्त्वं बुद्धविशेषं तच्चरित्रमित्यर्थः अतिक्रान्तैः निःस्वार्थभावेन परोपकारकरणविषये अतिक्रम्य स्थितैः, विलसितै र्व्यवहारैः, स्पृहणीया अस्माकमपि वाञ्छनीया सिद्धिः मन्त्रैश्वर्य्यादि सिद्धिर्यस्याः सा, तादृशी त्वमेव जगतः सर्वलोकस्य वन्द्या प्रणामयोग्या। सुतरां तव मत्प्रणामकरणमनुचितमिव प्रतिभातीति भावः। यस्मात्ते तव पुरा एकत्राध्ययनकाले. परिचयः तव मम च परस्परस्नेहपात्रत्वेन विशेषज्ञानं, स एव

---

(१) भूरिवसु···इति क्वचित् पाठः। (२) अभिनन्दय इति पाठान्तरम्।

यस्याः पुरा परिचयप्रतिबद्धवीज-
मुद्भूतभूरिफलशालि विजृम्भितं ते (१) ॥२१॥

मदयन्तिकालवङ्गिके। इअं सा अज्जा सौदामिणी। (ज)

माल। बाढ़ं। इमाए क्खु भअवदीसम्बन्धपक्खवादिणीए णिब्भच्छिअ कवालकुण्डलां अत्तणो आवसधं उपणिअ मं

(ज) इयं सा आर्य्या सौदामिनी।

(झ) बाढ़म्। अनया खलु भगवतीसम्बन्धपक्षपातिन्या निर्भर्त्स्य कपालकुण्डलां आवसथमुपनीय मां, भगवतोनिर्विशेषं समाश्वासिताऽस्मि। किञ्च केसरावली-

---

प्रतिबद्धमुत्पन्नं वीजं यस्य तत् तादृशं इदं विजृम्भितं चेष्टितं मालतीपरित्राणादिव्यवहार इत्यर्थः, उद्भूतैरुत्पन्नैः भूरिभिः प्रचुरैः फलैः माधवादीनामस्माकं जीवनरक्षारूपैः शालते अन्वीयत इति तत् तथोक्तं जातमिति शेषः। आवयो स्तदानीन्तन परिचयजनित-परस्परप्रणय एव तव मालतीपरित्राणकार्य्यस्य वीजं, तेन च मालतीपरित्राणेन माधवादयो वयमपि पुनर्मालतीं प्राप्य तच्छोकेन गमनोद्यतजीवनरक्षणक्षमाः सञ्जाताः, सुतरां त्वं धन्यासीति सरलार्थो भावार्थश्च।

अत्र विजृम्भिते श्लिष्टविशेषणसाम्यात् प्रथमबद्धवीजानन्तरफलशालिधान्यादिव्यवहार समारोपेण समासोक्तिरलङ्कारः। तथा अनुवृत्तिं नाम नाट्यालङ्कारः। तथा च दर्पणे—

"...प्रश्रयादनुवर्त्तनम्। अनुवृत्तिः...।"

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २१ ॥

(झ) मालेति। बाढ़ं अवश्यं इयमेव सा सौदामिनीत्यर्थः। "अवश्यं भृशयोर्बाढ़म्।" इति हलायुधः। भगवत्याः कामन्दक्या यः सम्बन्धः आत्मनः

---

(१) विजृम्भितेन इत्यपि पाठः।

भवदी णिव्विसेसं समासासिदह्मि (१)। किञ्च केसराबली साहिण्णाणहत्थाए इह आगन्तुण सव्वे तुह्मे सन्धारिदा मरणादो। सा एसा जीविदप्पदाइणी सौदामिणी (२)। (झ)

मदयन्तिकालवङ्गिके (३)। सुप्पसण्णा णो कणिट्ठा भअवदी। (ञ)

साभिज्ञानहस्तया इह आगत्य सर्वे यूयं सन्धारिता मरणात्। सैषा जीवितप्रदायिनी सौदामिनी।

(ञ) सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती।

प्रणयसम्बन्धः, तेन पक्षपातिन्या अस्मत्पक्षावलम्बिन्या सत्या। आवसथमाश्रमं। भगवती निर्विशेषं कामन्दकीतुल्यं यथा स्यात्तथा। न केवलमहं रक्षिता अपितन्योऽपीत्याह किञ्चेति। केसरावल्या वकुलमालया साभिज्ञानः सचिह्नः वकुलकुसुममालात्मकाभिज्ञानशालीत्यर्थः हस्तो यस्या स्तया, अनया। सन्धारिता अवस्थापिता रक्षिता, इति तात्पर्य्यम्। तथा च वकुलकुसुममालाप्रदर्शनद्वारा माधवमकरन्दयो र्जीवन रक्षणात् युष्माकमपि जीवनं रक्षितं, अन्यथा तयोः शोकेनापि युष्माकं मरणसम्भव आसीदिति भावः।

(ञ) मदेति। कनिष्ठा भगवती सौदामिनी कामन्दकी तु ज्येष्ठा भगवतीति भावः। नोऽस्मान् प्रति सुप्रसन्ना स्वयमेव सानुग्रहा जाता। कथमन्यथा स्वयमेवेहशमनुकम्पेतेति भावः।

---

(१) मं भअवदीनिव्विसेसं, इति पाठः कुत्रचिन्नास्ति।

(२)...मरणादो। सा एसा जीविदप्पदाइणी सौदामिणी, इति पाठोऽपि क्वचिन्नास्ति।

(३) इतराः, इति क्वचित् पाठः।

माधवमकरन्दौ। अहोनुखलुभोः! । (ट)

अपि चिन्तामणिश्चिन्तापरिश्रममपेक्षते।

इदं त्वचिन्तितं मन्ये कृतमाश्चर्य्यमार्य्यया ॥२२॥

सीदा। स्वगतम्। हन्त! लज्जयति मामत्यन्तसौजन्यमेतेषाम् (१)। प्रकाशम्। भगवति! एतत् प्रहृष्टनन्दनाभिनन्दितेन राज्ञा पद्मावतीश्वरेण भूरिवसोः प्रत्यक्षमभिलिख्य पत्रमायुष्मतो माधवस्य प्रेषितम्। इति पत्रमर्पयति (२)।(ठ)

(ट) माधेति। अहोनुखलुभोरित्येकमेवाव्ययं हर्षाश्चर्य्ये।

अपीति। चिन्तामणिरपि वाञ्छित फलप्रदो मणिविशेषोऽपि, चिन्तैव परिश्रमस्तं, चिन्तापूर्वक प्रार्थनाप्रयासमित्यर्थः अपेक्षते फलदान इति शेषः। तु किन्तु आर्य्यया मान्यया अनया सौदामिन्या, अचिन्तितं अस्माभिरसम्भावितं अप्रार्थितं कृतं मालत्यादीनामस्माकं रक्षणं विहितं, इदमाश्चर्य्यं मन्ये।

अत्रोपमानभूताच्चिन्तामणे रुपमेयायाः सौदामिन्या आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः, छेकानुप्रासश्चेत्यनयोः संसृष्टिः। तथा च सौदामिन्यलौकिक दयाशक्तिशालिनीति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः। तच्च अक्षरसङ्घातो नाम नाट्यलक्षणम्। तदुक्तं दर्पणे—

"वर्णनाऽक्षरसङ्घात श्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः।"

"सामर्थ्यासम्पादित वाञ्छितार्थ श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमा"निति भट्टिः ॥ २२ ॥

(ठ) सीदेति। प्रहृष्टेन भूरिवसो र्जीवनलाभादानन्दितेन, नन्दनेन तदाख्येन राज्ञो नर्म्मसुहृदा, अभिनन्दितः 'अहो भाग्यवान् भवान्, येन भूरिवसो र्जीवनस्थिते र्न ब्रह्मवधनिमित्तो जात' एवम्भूत वचनादिना प्रशंसित स्तेन। माधवस्य समीपे।

---

(१)…एवं सौजन्यमेषामिति पाठान्तरम्। (२) लेख्यमर्पयति, इति पाठभेदः।

कौम। गृहीत्वा वाचयति। 'स्वस्त्यस्तु वः। परमेश्वरः समाज्ञापयति। यथा (ङ)

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्वये च(१)त्वयि-
प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि।
तेनेयं मदयन्तिकाद्य भवतः प्रीत्यै तव प्रेयसे
मित्राय प्रथमानुरागघटिताऽप्यस्माभिरुत्सृज्यते॥२३॥

(ङ) कामिति। वाचमाचष्ट इति वाचयति पठति। वो युष्मभ्यं स्वस्ति मङ्गलमस्तु। परमेश्वरो राजा पद्मावतीश्वरः, समाज्ञापयति अवगमयति।

श्लाघ्यानामिति। श्लाघ्यानां प्रशस्यानां, गुणिनां रूपविद्यादिगुणशालिनां जनानां धुरि अग्रे स्थितवति विद्यमाने, गुणिगणाग्रगण्ये, श्रेष्ठः अन्वयो वंशो यस्य तस्मिन् सद्वंशोत्पन्ने, प्रत्यस्तं शुभादृष्टेनैव निरस्तं व्यसनं विपद् यस्य तस्मिन् एतेन परमसौभाग्यशालित्वमपि सूचितं, महीयसि महामात्यपुत्रत्वेन धनवत्त्वादपि परममहति, त्वयि जामातरि दुहितृस्थानपातिन्या मालत्याः पत्यौ सति परं नितान्तं प्रीतः सन्तुष्टोऽस्मि। "कन्या कामयते रूपं माता वित्तं पिता गुणं। भ्रातरः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः।" इत्युक्त सर्वविधगुणवत्त्वादिति भावः। ननु प्रीतेन किं करणीयमित्याह तेनेति। तेन हेतुना, अस्माभिः भवतः प्रीत्यै तव सन्तोषाय, तव प्रेयसे मित्राय परमप्रियसुहृदे मकरन्दाय, प्रथमात् पूर्वस्मादेव अनुरागेण आसक्त्या घटिताऽपि संयोजितापि इयं मदयन्तिका उत्सृज्यते प्रदीयते। 'गच्छ धर्म्मो भविष्यति', इत्युक्त्या अनुसर्त्तुमशक्तस्य तस्करपरित्यागवत् गत्यन्तराभावात् राज्ञः खल्वयमुत्सर्गं इति समालोचनीयम्।

अत्र प्रीतिकार्य्यं प्रति गुणिगणाग्रगण्यत्वादि बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽ-

---

(१) श्रेष्ठान्ववाये, इति पाठान्तरम्।

माधवसुहृदिश्च सहर्षम्। वत्स! श्रूयताम्। (ढ)

माधु। श्रुतम्। इदानीं सर्वथा कृतार्थोऽस्मि। (ण)

माल। दिट्ठिआ एदं बि दाव अवगदं हिअअस्स सङ्कासल्लं (१)। (त)

लव। सम्पदं णिरवसेसं माहवसिरिणो मालदीए अ समं फलिदा मणोरहा (२)। (थ)

(त) दिष्ट्या, एतदपि तावदपगतं हृदयस्य शङ्काशल्यम्।

(थ) साम्प्रतं निरवशेषं श्रीमाधवस्य मालत्याश्च समं फलिता मनोरथाः।

लङ्कारः। तथा भाषणं नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम्। "सामदानादि भाषण" मिति लक्षणात्। तथा नन्दनाय मालतीदानोद्यमरूपस्यानुचितस्यानेन मार्ज्जनात् परिहारो नाम नाट्यालङ्कारः।

तदुक्तम्...."परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनम्।"

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ २३॥

(ढ) माधेति। एतेन सर्वप्रकाराशङ्कानिरासात् कामन्दक्या महानानन्दो व्यज्यते।

(ण) माधेति। सर्वथा सर्व्वेण प्रकारेण। कृतार्थोऽस्मि सर्वानुमोदनेन राज्ञोऽपि कोपाशङ्कानिरासादिति भावः। अतीवानन्दादुक्तिरियम्।

(त) मालेति। दिष्ट्या भाग्येन शङ्काशल्यं राजकोपाशङ्कारूपं शेलम्।

(थ) लवेति। निरवशेषं सम्पूर्णं यथा स्यात्तथा। समं युगपत्। मकरन्दस्यापिमदयन्तिकालाभात्, सर्व्वैव राज्ञोऽप्यनुमोदनात् तत्कोपाशङ्काऽभावाच्चे ति भावः।

---

(१) दिट्ठिआ दाणिं अवहृदं क्खो हिअअस्स आसङ्कासल्लं, इति पाठभेदः।

(२) सम्पदं णिरवसेसं पूरिआ माहवसिरिणो मणोरहा, इति क्वचित् पाठः।

मक। पुरोऽवलोक्य। कथमवलोकिताबुद्धरक्षिते कलहंसेन सह सुप्रमोदं नृत्यन्त्याविव एवागच्छतः (१)। (द)

ततः प्रविशतोऽवलोकिताबुद्धरक्षिते कलहंसश्च।

सर्वे। विविधं नृत्यं कृत्वा उपसृत्य सप्रणामं कामन्दकीं प्रति। जअ भअवदि कज्जणिहाणे!। माधवं प्रति। जअ मअरन्दणन्दण! माहव! पुस्सचन्द! दिट्टिआ बड्ढसि। (ध)

(ध) जय भगवति! कार्य्यनिधाने!। जय मकरन्दनन्दन! माधव। पूर्णचन्द्र! दिष्ट्या वर्द्धसे।

श्रुतमित्याद्येतदन्ते सन्दर्भे आनन्दो नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम्। तथाचोक्तं "आनन्दो वाञ्छितागमः।"

प्राकृते पूर्वनिपातनियमाऽभावात् 'माहवसिरिणो' इत्युक्तिरिति ज्ञेयम्।

(द) मकेति। हर्षे कथंशब्दः। शोभनः प्रमोदो यस्मिन् कर्म्मणि तद् यथा तथा।

(ध) सर्वे इति। सर्वे अवलोकिता बुद्धरक्षिता कलहंसाः। कार्य्याणां निधानं स्थापनं यस्यां तत् सम्बोधनम्। महामात्येन भूरिवसुनापि त्वयि मालतीमाधवयोर्योजनकार्य्यभारस्थापनात् तस्य च सुकौशलेन निष्पादनात् त्वमतीव निपुणासीति भावः। मकरन्दनन्दन! मकरन्दस्यानन्दजनक! अलौकिकस्नेहादिति भावः। एतदुक्तिविशेषतात्पर्य्याभावेऽपि प्रमोदमग्नत्वाद् यत्किञ्चिद्विधयाऽभिहितम्। पूर्णचन्द्र। रूपेण तादृग्याह्लादजनकत्वादिति भावः।

---

(१)...कलहंसश्च दूरतः समागतानस्मान् वीक्ष्य तत्रैव हर्षनिर्भरं नृत्यन्त इव एवागच्छन्ति। इति भिन्नः पाठः।

सर्वे। सस्मितं पश्यन्ति (१)। (न)

लव। को वा इमस्सिं परिपुरिद सव्वप्पआरमहूसवे नणच्चदि (२)। (प)

काम। एवमेतत्। अस्ति वा कुतश्चिदेवम्भूतं (३) विचित्ररमणीयोज्ज्वलं प्रकरणम्? (४)। (फ)

(प) को वा अस्मिन् परिपूरित सर्वप्रकारमहोत्सवे न नृत्यति।

(न) सर्व इति। सर्वे कामन्दकी सौदामिनी मदयन्तिकालवङ्गिका-माधवमकरन्दाः। पश्यन्ति अवलोकिता बुद्धरचिताकलहंसानां नृत्यमिति शेषः।

(प) लवेति। को न नृत्यति, अपि तु सर्व एवेत्यर्थः। तेनास्माकमपि नर्त्तितुमिच्छा जायत इति ध्वनितम्।

(फ) कामीति। कुतश्चित् कस्मिंश्चिदित्यर्थः। विचित्रमाश्चर्यं, रमणीयं मनोहरं, उज्ज्वलं विशदं निर्दोषमित्यर्थः। अत्र कर्म्मधारयत्रयम्। प्रकरणं वृत्तान्तावली। अस्तीतिकाकुवशात् प्रश्नप्रतीतिः, तेन अस्ति किं नास्त्येवेत्यर्थः। अथ च, एवम्भूतं भवभूतिविरचितैतन्मालतीमाधवसदृशं, विचित्ररमणीय आश्चर्यमनोहर उज्ज्वलः शृङ्गाररसो यत्र तत् तादृशं, प्रकरणं "भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पित" मित्याद्युक्तलक्षणको रूपकविशेषः, कुतश्चिद्भवभूतिभिन्नात् कवेरुत्पन्नमस्ति किं अपि तु नास्त्येवेति ध्वनिः। "उज्ज्वलो दीप्तशृङ्गारविशदेषु विकाशिनि।" इति मेदिनी।

---

(१) सहर्षं सर्वे सस्मितं पश्यन्तीति पाठान्तरम्।

(२) तदीअकज्जं वि अ एदस्सिं सम्पूरिदं। अदो सव्वप्पआरमहूसवे णच्चदि इति पाठभेदः।

(३) एवम्भूतं महाद्भुतमिति क्वचित् पाठः।

(४) महाप्रकरणमिति भिन्नः पाठः।

सौदा । इदमत्र रमणीयान्तरम्, (१) यदमात्ययोर्भूरिवसुदेवरातयोश्चिरात् पूर्णोऽयमितरेतरापत्यसम्बन्धरूपो (२) मनोरथः । (व)

माल । स्वगतम् । कहं विअ (३) । (भ)

माधवमकरन्दौ । सकौतुकम् । भगवति ! अन्यथा वस्तु वृत्तम्, अन्यथा वचनमार्य्यायाः (४) । (म)

लव । जनान्तिकम् । भअवदि ! किं एत्थ (५) पड़िबज्जिदव्वं (य)

(भ) कथमिव ।

(य) भगवति ! किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

(व) सौदेति । इतरेतरापत्यसम्बन्धरूपः परस्परसन्तानयो र्वैवाहसम्बन्धनिष्पादनविषयकः ।

(भ) मालेति । कथमिव अयं वृत्तान्त इति शेषः ।

(म) माधवेति । वस्तु घटना, तन्यथा वृत्तं अन्यप्रकारेण जातम् । आर्य्यायाः सौदामिन्यास्तु वचनं यदमात्ययोरित्यादिवाक्यं अन्यथा वृत्तमित्यर्थः । तथा च अवभवान् भूरिवसुः स्वयमेव नन्दनाय मालतीं दातुमुद्यत आसीत् ; इन् एव आर्य्या सौदामिनी वदति, भूरिवसुदेवरातयोः परस्परापत्यसम्बन्धकरणाभिलाष आसीदिति सुतरां कृतघटनया सह सौदामिनी वचनस्यासामञ्जस्यं जातमिति भावः ।

(य) लवेति । अत्र माधवमकरन्दयोरसामञ्जस्यप्रदर्शनप्रश्ने, किं प्रतिपत्तव्यं त्वया किमुत्तरं दातव्यम् । एतेनात्मनोऽपि तादृगसामञ्जस्यज्ञानमुत्पन्नमिति सूचितम् ।

---

(१) रामणीयकमित्यपि पाठः । (२) इतरेतरापत्यसम्बन्धादिति क्वचित् पाठः ।

(३) तं कहं विअ इति पाठोऽपि ।

(४) अन्यथा वस्तु प्रवृत्तं, अन्यथा वचनपर्य्यायः, इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(५) क्वचित् 'एत्थ' इति पाठो नास्ति ।

काम॰ स्वगतम् । सम्प्रति मदयन्तिकासम्बन्धेन नन्दनोपग्रहात् प्रत्यस्तशङ्काः खलु वयम् । प्रकाशम् । वत्सौ ! न खल्वन्यथा वस्तुवृत्तम् । यतः श्रावकावस्थायामस्मत्सौदामिनीप्रत्यक्षमनयोर्वृत्तेयं प्रतिज्ञा 'आवाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्त्तव्य' इति प्रधानप्रकृतिकोपस्त्वेवं परिहृतः (१) । (२)

---

(२) कामेति । मदयन्तिकायाः सम्बन्धेन विशिष्टस्नेहसम्पर्केण, नन्दनावग्रहात् नन्दनकर्तृक मन्निर्यातनात् प्रत्यस्तशङ्काः तिरोहितातङ्काः, वयं अहमित्यर्थः । तथा च यद्यहं 'आवाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्त्तव्य' इति भूरिवसुदेवरातयोः प्रतिज्ञां प्रकाशयामि, तदा लोकपरम्परया नन्दन समाकर्ण्य इत्थं मन्येत, यत्, इयं खलु कूटदूती कामन्दकी भूरिवसुदेवरातयोस्तां प्रतिज्ञां जानत्यपि मां न निवेदितवती, प्रत्युत मालत्याः परिणयायैव प्रकाश्यभाविन मां प्रोत्साहितवती, अथ च गुप्तभाविम माधवेन सह मालतीं योजयितुं प्राणपणेन चेष्टितवती ; सुतरामियमेव कामन्दकी मदीयकृतिरस्कारलज्जाप्राप्तिमूलं, अत एवैनां निर्यातयामि' इति मन्यमानो यदि मां निर्यातयितुमुपक्रमेत, तदा खलु मदयन्तिका मां प्रति स्नेहवशात् भ्रातरं तं नन्दनं निवारयेत् । सुतरामिदानीं तत्प्रतिज्ञाप्रकाशे नास्ति दोष इति भावः सरलार्थस्य । वत्सौ माधवमकरन्दौ ! । वस्तु घटना न खल्वन्यथा वृत्तमित्यन्वयः । श्रावको गुरुमुखात् शास्त्रार्थश्रोता तदवस्थायां छात्रदशायामित्यर्थः । अनयोर्भूरिवसुदेवरातयोः । वृत्ता भूता । ननु तर्हि "प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज" इत्यभिदधानो भूरिवसुर्नन्दनाय मालतीं दातुं कथमङ्गी कृतवानित्याह प्रधानेति । प्रधानप्रकृतेः सप्तविधासु प्रकृतिषु मध्ये स्वामित्वात् प्रधानीभूतायाः प्रकृतेः राज्ञः, कोपः क्रोधः, एवमनेन प्रकारेण परिहृतः परित्यक्त उतपत्त्रयोग्यीकृत इत्यर्थः । तथा च नन्दनाय मालतीं दातुं राजा स्वयमनुरोधं कुरुते, तस्य तु

---

(१)...मदयन्तिकासम्बन्धात् नन्दनोपग्रहात्...।...प्रवृत्तम् अन्यथा वचनमस्याः । ...प्रत्यक्षात् सौदामिनी समक्षं तयोः प्रवृत्तेयम्...इति पाठभेदः ।

माल। अहो संवरणम्। (ल)

माधवमकरन्दौ। साश्चर्यम्। जयन्ति खलु महतां विसंवादिन्यः प्रत्यायिन्यः कल्याणिन्यो नीतयः (१)। (व)

(ल) अहो ! सम्वरणम्।

स्पष्टतः प्रत्याख्याने राज्ञः कोपो भवेदित्याशङ्कमानो भूरिवसुः "प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य, महाराज" इति श्लिष्टोत्तरेण तदङ्गीकारभङ्ग्या प्रकाश्यभावेन राज्ञस्समनुरोधं रचितवानिव। मालतीमाधवयोः संयोगे जाते 'परस्परानुरागवशादेवायं संयोगो जातः, तन्मया किं करणीयं, जनान्तरसंयुक्ता च कन्या जनान्तराय न देयेति पुन र्नन्दनाय दातुमपि न शक्ता' इत्थं राजानं ज्ञापयिष्यन्, अन्तरा तु मालतीमाधवयो र्योजनायाभ्यान्नियोजितवान्। इदानीञ्च संवृत्ता तथैव सर्वा घटना, तेन तु राजा प्रत्युत प्रीत एव जात इति सरलार्थो भावार्थश्च।

अत पूर्ववाक्यं नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम्। "पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनम्।" इति लक्षणात्।

"स्वाम्यमात्यसुहृत्कोष राष्ट्र दुर्ग बलानि च। राज्याङ्गानि प्रकृतयः...। इत्यमरः।

(ल) मालेति। अहो सम्वरणम् आश्चर्यममीषां तत्प्रतिज्ञागोपनमित्यर्थः। एतावतीषु घटनासु जातास्वपि केनापि कुत्रापि तदप्रकाशादिति भावः।

(व) माधवेति। महतां विद्याबुद्धिचातुर्य्यादिभिः प्रधानीभूतानां जनानां विसंवादिन्यः परस्परविरोधिन्यः, अथ च प्रत्यायिन्यः सर्वेषामेव विश्वासजनिकाः अपि च कल्याणिन्यः परिणामे मङ्गलकारिण्यः। तथा च भूरिवसो रन्यविधा प्रतिज्ञा, अन्यप्रकारश्च मध्ये व्यवहारः; तथा सा प्रतिज्ञा, मध्ये नन्दनाय मालती दानोद्यमश्च एतौ

---

(१) जयन्ति महतां विसंष्ठुलाः प्रतीपिन्यः कल्याणिन्यो (कल्याणाः) नीतय इति पाठान्तरम्।

काम। वत्स मधाव! (१)।

यत् प्रागेव मनोरथै र्वृतमभूत् कल्याणमायुष्मती-

स्तत्पुण्यै र्मदुपक्रमैश्च फलितं क्लेशैश्च (२) मच्छिष्ययोः।

निष्णातश्च समागमोऽपि विहित स्त्वत् प्रेयसः कान्तया

सम्प्रीतौ नृपनन्दनौ, यदपरं (३) श्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥२४॥

द्वावपि सम्भवपरत्वात् लोकानां विश्वासयोग्यौ; परिणामे च कन्याया योग्यजनाश्रयात् राजनन्दनयोः सन्तोषाञ्च मङ्गलकारितेति नीतेर्मङ्गलनिवोत्कर्ष इति सरलार्थौ भावार्थः। अत्रानुक्तसिद्धिर्नाम नाट्यलक्षणम्। तथाचोक्तं दर्पणे

"विशेषार्थोऽतिविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्य्यते।"

यदिति। प्राक् पूर्वमेव, मनोरथैरस्माकमभिलाषैः आयुष्मतोः प्रशस्तायुःशालिनोः युवयो र्मालतीमाधवयोः, यत् कल्याणं समागमरूपं मङ्गलं वृतं विषयीकृतमभूत्; तद् युवयोः समागमलक्षणं कल्याणं, पुण्यै र्युवयोः प्राक्तनधर्म्मैः, मदुपक्रमै र्मम चेष्टाभिश्च, मच्छिष्ययोः सौदामिन्यवलोकितयोः क्लेशैः सन्ततकार्य्यसाधनकष्टैश्च फलितं इदानीं निर्विघ्नेन सम्पन्नं जातम्। तथा त्वत्प्रेयसः तव परमप्रियसुहृदो मकरन्दस्य, कान्तया तद्वल्लभया मदयन्तिकया सह, निष्णातः कौशलोपेतः समागमः सम्मेलनमपि विहितः कृतः। तथा नृपनन्दनौ राजा नन्दनयोर्मौ सम्प्रीतौ सन्तुष्टौ जातौ। अनभिप्रेत-व्यापारेषु सत्स्वपि युष्माकं गुणयोगादिति भावः। एभ्यः अपरं यत् श्रेयः तव प्रार्थनीयं मङ्गलमस्ति तदप्युच्यतां कथ्यताम्। पूर्ववदेव तदप्यहं सम्पादयामीति भावः।

अत्र काव्यसंहारो नाम निर्वहणसन्ध्यङ्गम्। "वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार

---

(१) क्वचित् 'माधव!' इति पाठो नास्ति।

(२) क्लेशै च, इति पाठभेदः। (३) किमपरं इत्यपि पाठः।

माध। सहर्षम् (१)। भगवति! अतोऽपि परं प्रियमस्ति ?। तथापीदमस्तु भगवतीप्रसादात् (२)। (श)

भरतवाक्यम्। (३) (ष)

सन्तः सन्तु निरन्तरं सुकृतिनो विध्वस्तपापोदयाः,

राजानः परिपालयन्तु वसुधां धर्म्मे स्थिताः सर्वदा।

इष्यते।" इति लक्षणात्। तथा कार्य्यं नामार्थप्रकृतिः, फलाख्या कार्य्यावस्था च समुन्नेया। तयो र्लक्षणन्तु दशमाङ्कारम्भ एवोक्तम्।

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(श) माधेति। अपिशब्दः प्रश्ने। अथवा काकुवशात् प्रश्नप्रतीतिः। अतः परमपि प्रियमस्ति किं नास्त्येवेत्यर्थः। इदानीं मालतीलाभादिनैव प्रीतेः परा काष्ठा जातेति भावः। तथापि भगवत्याः प्रसादात् तवानुग्रहात्, इदं वच्यमाणमस्तु।

(ष) भरतेति। नटानामादौ नान्दीवदन्ते च मङ्गलाचरणस्य करणीयत्वात् प्रस्तावनानन्तरञ्च तेषां पुनःप्रवेशवाक्ययोरसम्भवात् भरतवाक्यमित्युक्तम्।

माधवस्य भरतानाञ्च प्रार्थनीयमेक एव श्लोकः प्रतिपादयति सन्त इति। सन्तः साधवो जनाः, विध्वस्तो विनष्टः पापोदयः पापोन्नतिः पापसमूहो वा येषां ते तथाभूताः सन्तः, निरन्तरं सर्वदा सुकृतिनः पुण्यवन्तः सन्तु। विषयविशेषे पापवन्तोऽपि विषयान्तरे पुण्यवन्तो भवितुमर्हन्तीति निष्पापाः सन्तः एव पुण्यवन्तो भवन्तु इत्यभिप्रायेणोभयपदमुपात्तम्। तथा राजानः सर्वदा धर्म्मे शिष्टानुग्रहदुष्टनिग्रहादिना धर्म्मपथे स्थिताः सन्तो वसुधां पृथिवीं परिपालयन्तु रक्षन्तु। तथा जलमुचो मेघाः, काले उपयुक्तसमये सन्ततवर्षिणः अविरतवर्षणकारिणः सन्तु। तथा प्रजा जनाः, पुण्यतः

---

(१) सहर्षं प्रणमति, इति क्वचित् पाठः।

(२) अतःपरं मम प्रियमस्ति तथापीदमस्तु, इति पुस्तकान्तरे पाठः।

(३) भरतवाक्यमिति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति।

कालै सन्ततवर्षिणो जलमुचः सन्तु, स्थिराः पुण्यतो
मोदन्तां घनवद्धवान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः (१) ॥२५॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे

—:*:—

इति मालतीमाधवे दशमोऽङ्कः ।

समाप्तञ्चेदं मालतीमाधव प्रकरणम् ।

स्वस्व धर्म्मात्, स्थिराः स्थायिन्यः दीर्घायुषः सत्यः, घनं निविड़ं यथा तथा वद्धः कृतः विषादलेशाभावेनैव प्राप्त इत्यर्थः बान्धवसुहृदां सहोदरादिवन्धुजन-सुहृज्जनानां गोष्ठीषु समवायिषु, प्रमोद आलापादिजनित आनन्दो याभि स्ता स्तथोक्ताः, रोगशोकाद्यभावेन सर्वदानन्दमग्नाश्च सत्य इत्यर्थः, मोदन्तां हृष्यन्ताम् । इयमेव प्रार्थनेति भावः ।

अत्र हृत्यनुप्रासोऽलङ्कारः । तथा चतुर्थपादे आनन्दार्थस्य द्विरुक्तत्वात् पुनरुक्ततादोषः स च 'मोदन्ता' मित्यत्र 'वर्त्तन्ता' मिति पाठेन समाधेयः । तथा प्रशस्ति र्नाम निर्वहण सन्धेरङ्गम् । तदुक्तं दर्पणे—

"नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ।"

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तमिति ॥ २५ ॥

---

(१) शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाःप्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥ २५ ॥
काम । एवमस्तु । ईदृशः पाठभेदः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

जानकीविक्रमं नाम नाटकं वीररौद्रवत् ।
नाटिकामुज्ज्वलरसां श्रीविराजसरोजिनीम् ॥
वियोगवैभवाख्यानं खण्डकाव्यमनन्तरम् ।
नानाबन्धं महाकाव्यं रुक्मिणीहरणाभिधम् ॥
स्मृतिचिन्तामणिं नाम संक्षिप्तस्मृतिसंग्रहम् ।
उत्तररामचरित-टीकां सर्वार्थबोधिनीम् ॥
मालविकाग्निमित्रस्य टीकां सारार्थदीपणीम् ।
कृत्वा, कुर्वन् गद्यकाव्यमपूर्वं सरलाभिधम् ॥
कोटालिपाड़ोनस्त्रियानिवासी नकोपुरेशस्य सभाप्रवासी ।
सत्काव्यपीऽध्यापनमुख्यकर्म्मा व्यधादिमां श्रीहरिदास शर्म्मा ॥
रसाग्निनागेन्दुमिते शकाब्दे रवौ तुलायां दिवसे तृतीये ।
टीकाऽसकौ भावमनोहराख्या समाप्तिमाप्ता गिरिशप्रसादात् ॥
गुणान्विता दोषनिरासशालिनी सालङ्कृती रीतिमती रसोज्ज्वला ।
सुलक्षणा भावमनोहरा परा चिराय सञ्लोचनचुम्बनं क्रियाद् ॥

इति श्रीगङ्गाधरविद्यालङ्कार भट्टाचार्य्यात्मज-श्रीहरिदास सिद्धान्तवागीश भट्टाचार्य्य-विरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनोहरायां दशमाङ्क विवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

—